

Historická demografie

2010/34 [1]

Problematika žen a placená práce v ženských časopisech na přelomu 19. a 20. století	
MARIE L. NEUDORFLOVÁ	2
Práce žen v továrnách v poslední čtvrtině 19. století a její reflexe v sociálně demokratických kruzích	
JANA ENGLOVÁ.	14
K sebereflexi pracujících žen na přelomu 19. a 20. století	
MILADA SEKYRKOVÁ	30
Szkoła zamiast klasztoru. Kobięca droga do samostanowienia w zawodzie nauczycielki w XIX i w 1 poł. XX w. na przykłądzie Śląska Cieszyńskiego	
MARZENA BOGUS, JANUSZ SPYRA	45
Limity a možnosti podnikání žen v českých zemích v dlouhém 19. století	
PETR POPELKA	61
Služba v domácnosti – specifický druh námezdní práce v 19. století	
NAĎA MACHKOVÁ PRAJZOVÁ	73
MATERÁLY	
Diplomové práce z problematiky historické demografie na katedře historie Pedagogické fakulty v Ostravě v letech 1969–1991 (1. část)	
RADEK LIPOVSKI.	81
RECENZE	103

PROBLEMATIKA ŽEN A PLACENÁ PRÁCE V ŽENSKÝCH ČASOPISECH NA PŘELOMU 19. A 20. STOLETÍ

Marie L. Neudorflová

Women and Paid Labour as Reflected in Czech Women's Periodicals at the Turn of the 19th and the 20th Century

ABSTRACT: This paper investigates the situation of employed women as it is reflected in Czech women's periodicals at the break of the 19th and the 20th century. Research is based on three periodicals published for the middle class women, *Ženské listy*, *Ženský svět*, *Ženský obzor*, and one, *Ženský list*, published for the working class women. Several dozens of articles provide sufficient picture, though not systematic, on various and mostly alarming conditions, in which most women made their living. Poor wages, long working hours, inequality in comparison with men, abuse, no social security, short life span had been just some of problems affecting women. The way out of these destructive conditions was mostly seen in better education of women and in struggles for legislative changes, which was realistic only if women got more involved in political and interest organizations. Almost every article can be a source of inspiration to get involved into more thorough and systematic research on the subject. Systematic research would also provide insight into problems, which are beginning to be relevant to some trends of the present.

Historická demografie, 2010, 34: 1:2–13

KEY WORDS: women's periodicals, employed women

CONTACT: M.A. Marie L. Neudorflová, Ph.D. Masarykův ústav AV ČR, Na Florenci 3, 110 00 Praha 1, mail: neudorfoval@mua.cas.cz

„Prosím [manžela], aby dopřál [dítěm] vychování dokonalého a vzdělání pravého, aby jim duch a mysl národní byly zachovány a nebyly kosmopoliti bez zápalu a nadšení... a u děvčat, možno-li, by znaly se v něčem, aby se uživití dovedly v případě potřeby, ... a aby nespolehaly se na mrtvé jmění a po něm příliš nebažily.“ To je citát z poslední vůle Marie Riegrové-Palacké (1833–1891) z května 1864.^[1]

Uvádím sem tento citát jako svědectví, že i ženy ze zámožnějších vrstev si již od 60. let, ba i dříve, byly vědomy toho, že většina žen se v životě snadno dostane do situace, kdy se bude muset sama živit anebo přispívat svou placenou prací k úrovni rodiny, neboť obecně byly platy mužů tak malé, že na slušné živobytí nestačily. Ještě před první světovou válkou byla většina lidí velmi podvyživená. Než uvedu řadu konkrétnějších případů, několik obecnějších informací.^[2] Otázka

[1] Z poslední vůle Marie Riegrové-Palacké 26. 5. 1864. Pozůstalost Marie Riegrové-Palacké. Literární archiv Národního muzea, Karton 11/1.

[2] V posledním čtvrtstoletí vznikla řada důležitých prací zabývajících se relevantními aspekty ženské tematiky, ale žádná se neopírá o systematictější výzkum českých ženských časopisů. Přesto

placeného výdělků pro ženy se stávala od 40. let akutní hlavně pro střední třídu, kde rodiče většinou nebyli schopni své početné rodiny dobře uživit, natož našetřit dcerám na věno, bez kterého se málokdy vdaly. Pro některé profese mužů existoval i zákon, jaké má žena věno do manželství přinést. S potřebou placené práce pro ženy ze středních vrstev stoupalo také vědomí nutnosti odborné přípravy pro kvalifikovanou a slušně placenou práci.

Placená práce ženy z nižších tříd se brala jako samozřejmá, ať v továrnách, v zemědělství či v domácnostech jako služebné. Obecně měly ženy třetinu platu za stejnou práci jako muži, někdy i s otevřeným argumentem, že žena méně jí a má menší spotřebu. Některé skupiny, jako čeled, žily ještě před 1. světovou válkou v otrěsných podmínkách, mravně devastujících, obvykle v ratejnách, bez základního soukromí, dostatečné stravy, přibližně za 90 zlatých ročně.^[3] Po porodu musela žena nastoupit do práce po čtyřech týdnech. Zaměstnavatelé se obecně bránili, aby zaměstnané ženy byly nějak chráněny, zákonem, pojištěním, atd. Situace se začala poněkud lepší těsně před první světovou válkou. Přitom roku 1880 bylo zaměstnáno v rakouském průmyslu téměř 180 tisíc žen (většinou v textilu).

V ženských časopisech najdeme stížnosti, že nevdané ženy, které se musí živit, dostávají tak nepatrné platy, že nestačí ani na jídlo, ani na skromné bydlení.^[4] Kupodivu zpráv o situaci pracujících žen není v ženských časopisech mnoho, do 90. let to byly hlavně *Ženské listy*, které se jako jediné zabývaly problematikou žen. I v důsledku jejich vzrůstající konzervativnosti pod redakcí Elišky Krásnohorské začaly vznikat další časopisy věnující se naléhavým potřebám žen z různých vrstev.

je třeba zmínit nejdůležitější existující literaturu. První krok k zachycení širšího kontextu českých žen, převážně dělnických, před rokem 1914, udělala Eva Uhrová svou populárně vědeckou knížkou *Po nevyšlapaných stezkách*, Praha: Mona 1984. Ze sociálního hlediska je mnohem fundovanější práce Pavly HORSKÉ, *K ekonomické aktivitě žen na přelomu 19. a 20. století. Příklad českých zemí*. Český časopis historický. 1983, s. 711–743. Některé dílčí aspekty dělnických žen jsou obsaženy v článku Blanky SOUKUPOVÉ *Ženská otázka a české dělnictvo. (Praha 1867–1887)*. Žena v dějinách Prahy. Documenta Pragensia. Praha 1996, s. 253–261. Speciální kapitolu o českém dělnickém hnutí žen má ve své knize Marie L. NEUDORFLOVÁ, *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy i zklamání na cestě k emancipaci*. Praha: Janua 1999, s. 299–318. Platební situaci učitelek se zabývá Jana MALÍNSKÁ, *Financování českého dívčího gymnázia Minerva, spolku pro ženské studium*. Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století 17, 2009, č. 1, s. 1–33.

[3] V pozůstalosti Amerického klubu dam, v části Scrapbooks jsou relevantní informace. Například brožura *Starejte se o služebné, Pro blaho služebných v Praze*. Spolek pro blaho služebných. Praha 1871. Pokud jde o čeled, články ze stejného období informují, že čeled dostává velmi malou mzdu, kolem 90 zlatých ročně, „většinou nedostala pořádně najíst, spí ve špině, nemocní jsou propouštěni.“ Bylo potřeba, aby měla možnost se vzdělat jak hospodařit, jak dodržovat hygienu, atd.

[4] Informace je například v časopise *Stráž lidu* (České Budějovice) 1908. Článek je součástí pozůstalosti Amerického klubu dam, Scrapbook 19, Muzeum Vojty Náprstka. Vysilující výpomocnou práci dívek mezi desátým a čtrnáctým rokem ve sklárnách na Šumavě popisuje článek *Práce ženská při sklářství na Šumavě*. *Ženské listy* 2, 1874, č. 9, 1.9., s. 84.

Z nichž jsem prošla *Ženský obzor*, jehož hlavní náplní byla politická a sociální problematika, poněkud konzervativnější *Ženský svět* a dělnický *Ženský list*, který se do značné míry ztotožňoval s marxistickou ideologií sociálně demokratické strany, které šlo o radikální změnu ekonomického a politického systému, což ztěžovalo spolupráci dělnických žen s občanským ženským hnutím, které usilovalo o zrovnoprávnění žen v konkrétních oblastech v rámci existujícího systému. Cenné konkrétní informace o postavení žen v daném období jsou do větší či menší míry obsaženy ve všech těchto časopisech. Pokud jde o výběr příkladů, řídil se důležitostí, kterou autorky či autoři článků přikládali konkrétním případům. Málokdy se zabývali triviálními situacemi. Cenné systematictější informace o situaci žen před rokem 1914 jsou v *České politice* 4, (v části „Politika sociální“).^[5] Informace v těchto časopisech byly nezastupitelné pro vědomí společnosti, zvláště politiků, o situaci žen a o problémech, které bylo nutné řešit jak z hlediska lidskosti, zdraví žen a dětí, tak s ohledem na úroveň celé společnosti. I z hlediska současných znalostí o situaci žen na přelomu 19. a 20. století jsou informace z těchto časopisů velmi důležité, třebaže ne zcela systematické, což se samozřejmě odráží i v tomto příspěvku. I tak může inspirovat k hlubšímu bádání v poměrně zanedbávané tematice.

Délka pracovní doby žen (i obecně) je důležitým faktorem pro posuzování úrovně a postavení žen. Proto je třeba zmínit již na počátku, že pracovní doba byla do začátku 80. let 19. století šestnáctihodinová, poté jedenáctihodinová, těsně před 1. světovou válkou pro některá zaměstnání desetihodinová. Zaměstnavatelé odmítali zákony k ochraně žen, jejich práci brali jako dočasnou, a když byla roku 1908 přijata Bernská konvence, vztahovala se na podniky s více než deseti zaměstnanci, což se většiny žen netýkalo. Problém byl i v tom, že střední stav se styděl za to, že je chudý, dívky skrývaly, že si přivydělávají nějakou manuální práci. Tato situace byla popisována jako srážející hodnotu ženské práce na minimum a ubírající práci dívkám z nižších vrstev, které ji potřebovaly mnohem více.^[6] Požadavek, aby „práce skutečná a řádná nabyla cti a vážnosti“ prolíná většinu článků, týkajících se této problematiky.

Z nemnohých relevantních článků z *Ženských listů* pod redakcí Elišky Krásnohorské je zřejmé, že ženy rozvinuly emancipační hnutí na několika základních předpokladech. Prvním bylo neobecně sdílené přesvědčení, že ženy mají stejný duševní a intelektuální potenciál jako muži (ještě v 90. letech 19. století mnozí lékaři, např. Eduard Albert, tento fakt neuznávali). Druhým byl předpoklad, že jedině vzdělání může ženy připravit na výdělečnou činnost, která by byla důstojnější než nejhorsí práce, které většina výdělečně činných žen dělala. Třetím (nejvíce

[5] Lev WINTER, Dělnické zákonodárství rakouské. In Zdeněk TOBOLKA (ed.), *Česká politika* 4, Praha: Jan Laichter 1911, s. 861–867.

[6] Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *Také hlas o ženské práci průmyslové*. *Ženské listy* 5, 1877, č. 2, s. 20–22.

zviditelňovaným v politice) byla skutečnost, že téměř 400 tisíc žen se nemohlo provdat, neboť jich v Českém království bylo o 320 tisíc více než mužů, a to se ještě mnozí mužové z různých důvodů neženili.^[7] Dalším důležitým předpokladem bylo vědomí, že úsilí o vzdělávací instituce pro ženy bylo v zájmu úrovně nejen žen, ale celého českého národa. A posledním závažným předpokladem bylo sílící poznání, že bylo nutné se spoléhat především na vlastní síly a vytrvalost, neboť i přes veliké daně, které Češi platili říšské vládě ve Vídni, ta neměla pro jejich úsilí o svou úroveň pochopení, naopak mu často bránila.

V důsledku prohrané Prusko-rakouské války v roce 1866, s nesmírným počtem zraněných a mrtvých, vláda byla nucena povolit ženám péči o tyto raněné. Ukázalo se, že ženy mají právě takové schopnosti a odpovědnost jako muži a v daném kontextu možná větší. V důsledku této situace začalo být snazší zakládat kurzy pro ošetřovatelky,^[8] s vědomím, že ošetřovatelky budou za svou práci, v nemocnicích, v ošetrovnách i v soukromí, řádně a pravidelně placeny. Ale jinak hluboké předsudky týkající se zaměstnání žen ze střední třídy byly v podstatě trvalé. V roce 1874 Eliška Krásnohorská psala, že v „zájmu nesmyslného předsudku by mnozí raději viděli ženy jít žebrotou a vstříc hanbě, než by se nechali vyrušit ze snu o tak zvaném pravém poslání ženy.“^[9] Brzy pochopila, že většina mužů ve vlivném postavení nemá žádné znalosti o tom, jak většina žen existenčně strádá. Aby přesvědčila alespoň některé z nich pro podporu založení Minervy, musela sestavit knihu dokumentů o životě žen.

I když *Ženské listy* nevěnovaly mnoho pozornosti situaci dělnicím, to, co občas uveřejnily, má cennou vypovídací hodnotu. Například situace rukavičkářského průmyslu, rozvinutého hlavně kolem Prahy a dávající výdělek 15–16 tisícům žen, nebyla ve své nelidskosti netypická. Šitím rukavic si pilná šička vydělala na začátku 20. století 2 zlaté 90 krejcarů až 3 zlaté 20 krejcarů týdně. Problém byl, že pracovala 10 až 12 hodin denně, za každou chybičku platila pokutu, takže si někdy nevydělala nic. Nejhorší bylo, že práce ničila ženám oči, plíce a páteř, takže jich 70 % umíralo mezi 15. a 20. rokem.^[10]

V *Ženských listech* se věnuje do 90. let poměrně hodně pozornost učitelkám, bez nichž mohlo dívčí vzdělání těžko existovat. Článek v *Ženských listech* roku 1878 nás informuje, že v letech 1862–1869 bylo v Čechách 45 učitelek a 22 podučitelek (většinou řeholnic). Teprve změnou zákonů jejich počet rychle stoupal, v roce 1876 už bylo v Čechách 1019 učitelek, na Moravě 466 a ve Slezsku

[7] Václav ŠÍLENÝ, *Poměr ženy k sociální a národnostní otázce*. *Ženské listy* 6, 1878, č. 4, 1.4., s. 29–40.

[8] Například: *Řád kurzu pro ošetřovatelky nemocných*. *Ženské listy* 2, 1874, č. 6, s. 48.

[9] Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *Hlas pedagoga o ženské otázce*. *Ženské listy* 2, 1874, 1. 10., s. 93.

[10] K. N., *Vývoj průmyslu rukavičkářského a jeho důležitost pro ženy*. *Ženské listy* 29, 1901, č. 8 a 9, s. 174–176.

118.^[11] Rovnoprávnost učitelek a učitelů byla v Praze řešena poměrně brzy, již koncem 70. let, zásluhou toho, že členem městské rady byl Vojta Náprstek, který věřil a horoval pro rovnoprávnost obou pohlaví. Když si v roce 1878 a v letech následujících učitelky stěžovaly, že plat učitelů a učitelek byl sice stanoven téhož roku na stejnou úroveň, ale že učitelky musí ještě po normálních vyučování učít ruční práce bez jakékoli náhrady,^[12] Eliška Krásnohorská jim v *Ženských listech* připomněla, že „postavení pražských učitelek je ve srovnání s učitelkami v cizině naprosto unikátní, spravedlivě upraveno. ... V Paříži nebo v Americe nechtěli uvěřit, že obec pražská učitelku s učitelem na roveň postavila.“ Je si však vědoma, že té „rovnoprávnosti ledasco schází.“^[13] Kolik měly učitelky platu v této době, se mi přesně nepodařilo zjistit, pouze neurčitých „několik set zlatých“ ročně. Ale o jejich neradostné situaci, která jim nedovolila si ušetřit na penzi, vypovídá provolání učitelek v *Ženských listech* roku 1888, aby se „pokusily s pomocí císaře založit útulek pro staré nebo nemocí k službě neschopné učitelky,“ neboť se o ně nemá kdo starat a penze mají malé nebo žádné.^[14]

Od 60. let a více od 70. let dívčí školy, zvláště průmyslové školy Ženského výrobního spolku, připravovaly dívky na výdělečnou práci pro případ potřeby v řadě oborů, které se postupně rozšiřovaly. Byly to nejen industriální učitelky a učitelky obchodních, průmyslových a umělecko průmyslových škol, učitelky hudby, jazyků, ale povolání obchodní a kupecké, úřednice na poštách, na železnicích, c. k. státní úřednice, průmyslové inspektorky, policejní asistentky, bankovní úřednice, sekretářky a úřednice soukromé.^[15] Samozřejmě tímto vzděláním procházel zlomek dívek. Pozice mladých učitelek nebyla záviděníhodná. Jednak se nesměly vdát, pokud nechtěly ztratit místo (to se týkalo i některých úřednic). Později se na dívčích školách mohly vdát, ale musely za sebe najít náhradu. Na venkově nebylo snadné najít pro mladou učitelku slušné ubytování, často se na ni dívali jako na ženu uvolněných mravů, obecně budily učitelky závist a často byly i terčem obtěžování mužů. Na základních školách mívaly ve třídách přes sto žáků.^[16] Ani pro přiměřeně vzdělanou dívku nebylo však úplně snadné najít učitelské místo, které by ji uživilo. Problémem bylo i to, že ředitelé přijímali spíše i nekvalifikované učitele, třebaže ti neměli schopnosti a zásluhy jako o stejné

[11] Emilie PRIKNEROVÁ, *V příčině otázek učitelek*. *Ženské listy* 6, 1878, č., s. 82–86. Autorka oponuje námitkám proti zaměstnanosti žen jako učitelek i tím, že by se na ně nemělo tedy nakládat více než na muže. Také obhajuje myšlenku, že učitelkám by mělo být dovoleno, aby se vdávaly, neboť tak jejich vzdělání bude mít vliv na rodinu a v občanském životě.

[12] „*Stejně právo všem*“. *Ženské listy* 6, 1878, č. s. 4–5.

[13] Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *Slavnému spolku českých učitelek*. *Ženské listy* 11, 1883, č. 3, s. 41.

[14] *Provolání k učitelkám*. *Ženské listy* 16, 1888, č. 8, s. 139–140.

[15] K. N., *Čemu se mají věnovat naše dívky?* *Ženské listy* 41, 1912, č. 8, s. 5–8.

[16] Pavla MATERNOVÁ, *Mladá křídla*. In *Kalendář paní a dívek českých* 12, 1899, s. 55–75.

místo se ucházející učitelky.^[17] Od roku 1904 učitelky usilovaly o to, aby na prvním stupni základní školy mohly učit také v chlapeckých třídách.^[18] Ještě těsně před první světovou válkou musely učitelky čelit nejrůznějším útokům ze strany veřejnosti, zvláště mužů, že se jim nechce dělat služebné „a tak zabírají místa manželkám učitelů,“ kteří zemřeli nebo nemohli učit. Autorka článku argumentovala nejen tím, že manželky učitelů nemají kvalifikaci k učení, ale že „přístup podle stavů“ je zbytek „nevolnictví“. Plat industriálních učitelek byl tak nízký, že si musely různě přivydělávat (šitím, pletením), ale bylo jim zakázáno učit ruční práce soukromě. Trvalo někdy dvacet let, než dostala definitivu a zvýšení platu z 50 na 72 Korun měsíčně.^[19]

Od poloviny 90. let 19. století sílí úsilí, aby dívky s maturitou mohly studovat na vysokých školách. *Ženské listy* i *Ženský obzor* i *Ženský svět* vytvářejí určité tlaky na vládu ve Vídni tak, že často srovnávají situaci v habsburské monarchii se situací v jiných zemích a politika rakouské vlády z tohoto srovnání vyjde málokdy dobře.

Pokud jde o poštovní úřednictvo, *Ženské listy* přináší roku 1900 výtah z *Příruční knížky centrální statistické komise* (1898), uvádějící, že Praha zaměstnávala v tomto oboru 5000 mužů a 560 žen a Brno 1667 mužů a 170 žen. Zároveň zmiňují, že 200 zkušených expediterek čeká na místo již několik let, neboť po uvolnění místa mají přednost vdovy a dcery úředníků pošt a vojenských hodnostářů.^[20] Podmínkou k tomu, aby žena mohla na poště získat jednodušší práci, byl věk mezi 18. a 40. rokem, dobré vzdělání a zdraví.^[21] Platy těchto žen byly ubohé, kolem 70 korun měsíčně.^[22] Tento obor souvisel se silicím požadavkem, aby ženy mohly studovat práva, ale bylo ho dosaženo až těsně před válkou.

Na začátku 20. století byly zřizovány tak zvané „Bezplatné zprostředkovací služby a práce“ v Praze, neboť různé druhy zneužívání dívek a žen, které hledaly práci, byly alarmující. „... místnosti čekárenské jsou denně shromaždištěm dvou až tří set dělníků, eventuálně sta až dvou set služebných.“ *Ženský obzor* dokonce zavedl rubriku „Práce a povolání“.

Vzhledem k tomu, že začátkem 20. století vychází z lékařské, filozofické a přírodovědné fakulty UK první abiturientky, *Ženské listy*, ale i jiné časopisy, jim věnují poměrně hodně pozornosti. Například na promoci Zdenky Baborové (přírodní

[17] *Dopis z Prahy*. *Ženské listy*, 30, 1902, č. s. 217. Podobné informace podává řada článků v *Ženském obzoru*, například: A. Sr., *Práce a povolání*. *Ženský obzor* 2, 1900, s. 10.

[18] *Petice českých učitelek k zemskému sněmu*. *Ženský obzor* 5, 1904–1905, č. 9, s. 138.

[19] Josefa KLUMPARTOVÁ a SANDNEROVÁ-WERNEROVÁ, *Kdo jsou industriální učitelky*. *Ženský obzor* 9, 1910, č. 6, s. 121–126.

[20] *Ženské listy* 28 1900, č. 1, s. 13–14.

[21] -Has, *Poštovní a telegrafní manipulantky*. *Ženský obzor* 2, 1900, č. 1, s. 11.

[22] Zpráva, že telegrafní manipulantky berou 70 korun měsíčně a po každých pěti letech se jim plat zvyšuje o 10 korun. *Ženský obzor* 2, 1901, č. 2, s. 43.

vědy) přišlo několik spisovatelů, pražský starosta, František Ladislav Rieger a „další vynikající osobnosti“. Bylo několik slavnostních projevů, které se dotkly „ženské otázky“ a u každého projevu zazněly fanfáry a zpěv z kůru.^[23] Časopisy samozřejmě věnují hodně pozornosti i lékařkám, jejich obdivuhodné svědomitosti, znalostem a umění zacházet s lidmi. Obecná úcta k lékařkám měla dlouhou tradici, od téměř tragických osudů Anny Bayerové, Bohuslavy Keckové a Julie Kurkové. I Anna Honzáková, první česká promovaná lékařka v Praze, měla značné problémy s uplatněním a nakonec si musela otevřít soukromou praxi. Veřejnost ještě dlouho preferovala lékaře muže před lékařkami. Ale finančně, pokud měly stálou práci, na tom byly ze zaměstnaných žen nejlépe. Od roku 1904 byly lékařky ustanovovány i jako školní lékařky, což mělo výhodu, neboť dívčích škol bylo v Praze více než chlapeckých.^[24]

Poměrně finančně privilegované postavení měly sazečky v tiskárnách, které po tříletém vyučení braly přibližně stejný plat jako muži, t. j. sedm zlatých týdně pro ženy s výučním listem, výjimečně při náročnější práci až 20 zlatých týdně.^[25] Těchto žen bylo v poměru k ostatním velmi málo. Roku 1906 *Ženský list* dokonce připomněl dvě sazečky, které pracovaly v místodržitelství tiskárně od roku 1869, kdy ředitel přijal do tříletého učení šest dívek v době stávky sazečů, a pak je natrvalo zaměstnal. Nejenže po vyučení dostávaly stejný plat jako muži, tři zlaté týdně, ale byly přijaty i do penzijního fondu, věc tehdy pro ženy téměř nevídaná.^[26]

Teréza Nováková, která byla editorkou *Ženského světa*, věnovala v časopise postupně poměrně hodně pozornosti zaměstnaným ženám. Sama uveřejnila roku 1902 ve třinácti pokračováních studii „Práce žen v Čechách“, kterou napsala na základě osobního výzkumu a cestování, hlavně ve východních a v jižních Čechách a na Vysočině, při němž s ní spolupracoval ještě syn Theodor.^[27] Zmiňuje, že ve studii využila také statistiky sledující ženy v námezdní práci, které vláda vydávala již několik let.^[28] Zabývá se především dělnicemi, které pracují podomácku pro některého faktora či továrnu. Rozsah druhů výroby byl veliký, a každý kraj měl svá specifika podle místních podmínek: broušení kamenů, sklářství, skleněné květiny, kartáčnictví, hračkářství, pletení košťat, košíkářství, rákosnictví, vlasářství,

[23] *Ženské listy* 29, 1901, č. 7, s. 142–146.

[24] *Školní lékařky v Praze*. *Ženský svět* 8, 1904, č. 16, s. 202.

[25] *Ženský svět* 1, 1896, č. 19, s. 222.

[26] *Pozoruhodné jubileum ženské práce*. *Ženský svět* 8, 1904, č. 14, s. 176. Dělnický *Ženský list* měl ale jiný pohled na ženy v tiskárnách. Uváděl, že ženy mají tři zlaté týdně, pomocné pracovnice jeden zlatý, což na živobytí nestačilo. Proto si dělnice často ještě přivydělávaly šitím rukavic. *Ženy v tiskárnách*. *Ženský list* 1, 1901, č. 1, s. 3.

[27] Teréza NOVÁKOVÁ, *Práce žen v Čechách*. *Ženský svět* 6, 1902, č. 3, s. 25–26; č. 4, s. 39–40; č. 5, s. 50–52; č. 7, s. 80–81; č. 8, s. 91–92; č. 9, s. 102–104; č. 10, s. 115–116; č. 11, s. 129–130; č. 12, s. 143–144; č. 13, s. 159–160; č. 15, s. 179–180; č. 16, s. 199–200; č. 17, s. 206–208.

[28] Teréza NOVÁKOVÁ, *Práce žen v Čechách*. *Ženský svět* 6, 1902, č. 11, s. 129–130.

punčochářství, krajkářství, tkalcovství, tkaní kapesníků, rukavičkářství, atd. Například při tkaní kapesníků, když žena pracuje od 4 od rána do desíti večer, tak si vydělá 40 krejcarů denně, což byla velmi ubohá mzda. Při většině prací pomáhaly i malé, šestileté děti, samozřejmě na úkor školní docházky. Krajkářstvím se živilo ve východních Čechách několik tisíc žen, ale domácí výroba ustupovala tovární. Ačkoli krajky byly zaměstnavateli prodávány třikrát až čtyřikrát draže než ženy dostávaly plat, peníze za práci dostávaly jen z jedné třetiny a dvě třetiny dostávaly v poměrně drahých naturáliích, v potravinách, látkách, atd.

I v ostatních oborech byl zisk zaměstnavatelů vždy vyšší než 100 %. Nováková si všímá i zdravotního stavu dělnic. Obecně veškerá tato domácí práce, která přispívala k chudé obživě desetitisíců rodin, měla za následek nemoce, hlavně tuberkulosu, zkřivenou páteř a zkažené oči a velkou úmrtnost. Hluboká podvýživa byla v těchto vrstvách obecná. Dělnice málokdy usilovaly o lepší podmínky a platy, neboť se bály o práci. I dozorčí orgány považovaly většinu těchto prací za velmi nezdravou.

Domácí dělnice byly většinou nejhůře placenou silou, neboť zaměstnavatelé počítali s tím, nebo předstírali, že ženin příjem je jen doplněk k mužovu příjmu, že žena je zaměstnaná jen dočasně, než se vdá, nebo že rodiny mají nějaké malé hospodářství. Ale domácí práce žen byla považována za naprosto nezbytnou pro přežití mnoha rodin, neboť muži nebyli schopni rodiny uživit, často i z důvodů, že „byli opilci a ničemové“, kteří potřebovali „pořádné odborné vzdělání“.^[29]

Další kategorií zaměstnaných, které bylo věnováno poměrně dost pozornosti, byly úřednice, zvláště poštovní. Podle *Ženského světa* obecný stav byl, že měly velmi malé platy a byly vyloučeny „ze všech výhod“, které měli muži.^[30] Asi čtvrtina článků *Ženského obzoru* roku 1905 byla věnována problematice těchto žen. Nejdůležitější požadavek byl za stejnou práci stejný plat jako muži a nárok na plnou penzi po 35 letech, jako měli muži. V roce 1910 se problému věnoval i *Ženský obzor*.^[31] Některé články kladly vinu i ženám, že ze strachu příliš ustupovaly a spokojily se s menší mzdou. To se týkalo i pomocných obchodnic, které byly vyhledávány přesně pro menší nároky na platy. Roku 1900 bylo v obchodech zaměstnáno téměř 300 tisíc žen, většinou v podřízených pozicích. Na 10 ženských podniků připadalo 113 mužských.^[32] Pokud jde o platy, postupně ženy v různých kategoriích zaměstnání začaly vymáhat větší platy, osmihodinovou pracovní dobu, dovolenou a možnost platit do penzijního fondu (Porodní asistentky, soukromé učitelky, ženy v kancelářích, atd.). Teprve roku 1911 byl přijat říšskou radou zákon, který zakazoval šestinedělkám práci v dolech a noční práci ženám a dívkám.^[33]

[29] Madlenka WANKLOVÁ, *Povolání a zaměstnání žen*. *Ženský svět* 13, 1909, č. 11, s. 165.

[30] *K otázce 35. leté služby*. *Ženský svět* 9, 1905, č. 9, s. 107.

[31] *Postavení ženy ve službě poštovní*. *Ženský obzor* 9, 1910, č. 6, s. 154–156.

[32] *Žena v obchodě*. *Ženský obzor* 11, 1912, č. 5, s. 146.

[33] *Ženský svět* 15, 1911, č. 4, s. 62.

Nabídka ženské práce byla mnohdy vítána a uplatňována v době, kdy muži stávkovali proti nedostatečné mzdě, která neuživila rodinu. Například roku 1908 šlo do stávky 500 pekařských dělníků a mistři začali najímat ženy, které se „brzy vše naučily“. Autorka článku o této situaci Popelka Biliánová byla pro to, aby ženy i po skončení stávky v zaměstnáních zůstaly.^[34] Ale otázka ženské zaměstnanosti procházela různými výkyvy a nejrůznější nevráživostí se strany zaměstnanců různých oborů. Například, jistě ze strachu z konkurence, delegace rakouských stavitelů podala ministerstvu vyučování oznámení, že se jednohlasně usnesli, že nebudou přijímat dívky a ženy za praktikantky a proto aby ministerstvo zamezilo dívkám studium v tomto oboru.^[35]

Většinu výdělečně činných žen tvořily samozřejmě ženy z nejnižších vrstev, bez vzdělání a jen s nepatrnou odbornou kvalifikací. Tyto ženy byly v daleko horší situaci než ostatní zaměstnané ženy. Snad to byla příčina, že v sociálně demokratickém časopise *Ženský list*, založeném roku 1901, není téměř žádné pochopení pro situace žen ze středních vrstev, naopak jsou vnímány spíše jako nepřátelé. Byly hlavně obviňovány, že jejich zájem o služebné, dělnice, domácí pracovnice, je jen teoretický, v praxi, že se ani v nejmenším nechtějí vzdát svých privilegií nebo přijmout obecně lidské přístupy k těmto ženám.

Po řadu let byla redaktorkou a horlivou přispěvatelkou *Ženského listu* Karla Máchová, již vydatně pomáhala Charlotta Masaryková.

Již v prvním svém článku v prvním čísle označila Karla Máchová proletářskou ženu za „otrokyni“, která plní své povinnosti „na úkor svého zdraví a životních sil“, a když kapitalismus vysaje její síly, tak se jí zbaví.^[36] Problémem bylo, že v zemědělství nebyla zákonem stanovena délka pracovní doby. Požadavek osmihodinové práce a aby byla žena stejně placena jako muž se prolíná každým číslem *Ženského listu* v různém kontextu. Podobně častý je požadavek, aby dělnické děti a ženy měly přístup ke vzdělání. Největší naději na spravedlivější poměry kladou články do organizovaného hnutí dělnictva, což naráží nejen na nevráživost vyšších tříd, ale i na malý zájem žen, které jsou zavaleny povinnostmi a mnohé jsou pod vlivem klerikalismu, který je vychovává k pasivitě. Protiklerikální články se objevují pravidelně v *Ženském listu* zvláště vzhledem k tomu, že klerikálové „bojovali nečistým způsobem“ proti zrovnoprávnění žen. Časopis uvádí i dokumenty o tom, jak katolické učení a klerikálové v různých formách pěstují v ženách pocit méněcennosti a ze zjištěných důvodů nevybíravě útočí proti všemu, co souvisí s pokrokovým myšlením včetně „přiznání pouhých lidských práv ženám všech stavů“. Specifický článek zavrhuje „ideál věřící ovečky, oddané a poslušné,

[34] Popelka BILIÁNOVÁ, *Ke stávce pekařů*. *Ženský svět* 12, 1908, č. 3, s. 54. Od roku 1908 byla redaktorkou *Ženského světa* Pavla Maternová míso nemocné Terézy Novákové.

[35] *Ženský svět* 14, 1910, č. 11, s. 193.

[36] Karla MÁCHOVÁ, *Význam osmihodinové práce námezdní*. *Ženský list* 1, 1901, č. 1, s. 1–2.

každým okamžikem hotově přinésti [církvi] nejkrvavější oběti s důvěrou v dosažení nebeského blaha a věčného vykoupení“. Článek obviňuje katolické časopisy ze zneužívání bible v utvrzování nedůstojného, nespravedlivého a podřízeného postavení žen vůči mužům a mocným.^[37]

V prvním čísle *Ženského listu* byla výzva ke stoupencům sociální demokracie, která spojovala úroveň nižších vrstev českého národa s jeho schopností dobýt si „vysvobození politické, kulturní a sociální“.^[38] Občas se objevují útoky přímo na určitou skupinu, například na „vlastenecké velkostatkáře“, kterým se zdá plat námezdné ženy v zemědělství 20, 25, 30 krejcarů za den příliš vysoký a najímají ženy ze Slovače.^[39] Zároveň se objevují i kritiky na adresu rodičů, že z nedostatku posílají své dcery na panské již mezi 10. a 14. rokem, místo do školy. Kritizovány jsou často i nezdravé a ubohé bytové poměry chudých vrstev, nedostatečná zákonná ochrana žen, atd. Obecně jsou poměry zemědělských dělnic, pokud jde o výdělek, líčeny jako většinou nelidské, počínaje nedostatečnou stravou, vstáváním ve tři hodiny ráno se mzdou 25–30 zlatých ročně.^[40]

Situace v továrnách byla považována za zvláště zničující pro ženy. V Rakousku bylo v továrnách zaměstnáno přes půl milionu mužů, téměř 310 tisíc žen a téměř 20 tisíc dětí.^[41] Boj dělníků a dělnic za desetihodinovou pracovní dobu sílí od začátku století. Továrníci se nejvíce obávali komunikace mezi dělníky. Například v Krimičově roku 1904, kde mezi 700 dělníky bylo mnoho žen, „textilní baroni“ zakázali všechna veřejná shromáždění a přednášky, aby se „stávkující nemohli dohodnout“.^[42] Časopis uvádí, že téhož roku v Rakousku pracovalo devět milionů dělníků a dělnic s příjmem 300 korun ročně, což byl „zápas o život“.^[43]

Ženský list hojně zveřejňoval informace o zneužívání dívek a žen v zaměstnáních, zvláště případy neoprávněného propuštění, zadržení mzdy, nelidského zacházení a nemožnosti se dobrat spravedlnosti u soudu. Sexuální zneužívání se obvykle obcházelo termínem nebezpečí mravní zkázy, které vedlo k nemocím, nemanželským dětem a trvalé bídě. Mezi velmi zneužívané dívky patřily služebné, kterým byla věnována pozornost v každém čísle. Časopis přináší i různé statistiky, poukazující na podvýživu a přepracovanost nižších vrstev, která je příčinou, že umírají daleko dříve než lidé zámožní. Katastrofální byla úmrtnost dětí v těchto vrstvách. Občas se připomíná, že výdělečná činnost žen je na úkor péče

[37] Liga 11, *Klerikálové a osvobození ženy*. *Ženský list* 11, 1902, č. 1, s. 1–2.

[38] *Stoupencům československé sociální demokracie*. *Ženský list* 1, 1901, č. 1, s. 1–2.

[39] Karla MÁCHOVÁ, *Žena v zemědělské práci*. *Ženský list* 1, 1901, č. 8, s. 2–3. Máchová uvádí, že přes 80 % zaměstnaných žen v Rakousku pracuje v zemědělství.

[40] *Hrozné poměry služby u rolníků zaměstnané*. *Ženský list* 11, 1902, č. 21, s. 7.

[41] *Ochranná zákonodárství pro ženy v práci průmyslové*. *Ženský list* 1, 1901, č. 20, s. 1–2.

[42] *Boj textiláků za desetihodinovou dobu pracovní v Krimičově*. *Ženský list* 4, 1904, č. 1, s. 1.

[43] *Již jest toho dosti*. *Ženský svět* 4, 1904, č. 14, s. 1–2.

o domácnost a děti. Zdůrazňován je požadavek, aby těhotné ženy mohly zůstat doma šest týdnů před a po porodu s plným platem.^[44]

Pokud jde o služebné, jejich stav byl řízen čeledním řádem 50 let starým, který ještě dovoloval fyzické tresty. Služebné chtěly zrušení čeledních knížek a aby byl zaveden normální pracovní poměr. Pracovní doba byla vlastně neomezená, obvykle 14 až 18 hodin denně, řada článků přináší konkrétní příklady nelidského zacházení se služkami nejen pokud jde o pracovní dobu, ale s ohledem na nedostatek jídla, malé mzdy, naprostý nedostatek odpočinku a soukromí a zneužívání muži v rodině. V roce 1910 byla věnována pozornost nutnosti zřídit ve Vídni útulnu pro české dívky, které tam přicházely jako služebné, ale v důsledku toho, že neuměly slovo německy, končily často jako prostitutky.^[45]

Ženský list roku 1908 přináší zprávu o schůzi ze 13. ledna, které se účastnilo několik služebných děvčat. Svou službu nazývaly „moderním otroctvím“. Stěžovaly si, že i ty „paničky, které pracují v lidumilných spolcích, se chovají ke služkám nadutě“. Právní ochrana služek téměř neexistovala. Většina prostitutek byly bývalé služky, které ztratily práci a bydlení. Šlo o to, aby se služky začaly organizovat a vytrvaly ve svém úsilí o zlepšení své právní situace.^[46] Do politické účasti žen se vkládalo hodně naděje, a proto se v časopise objevuje hodně článků o potřebě volebního práva pro ženy. Také se zdůrazňovala důležitost odborů, v nichž ženy téměř nebyly organizovány. Vzhledem k tomu, že roku 1908 vypukla hospodářská krize a články v *Ženském listě* nabývaly na ostroti, konfiskace článků censurou byla poměrně častá. Také články kritizující vztah katolické církve k ženám a klerikalismus byly konfiskovány. Řada článků zdůrazňovala, že prvním cílem je, aby ženy rozuměly své situaci a věřily, že je možné zlepšení poměrů, pokud se ženy budou angažovat ve spolcích, stranách a odborech. Většina žen nebyla nijak organizovaná. Nejlépe na tom byly tabákové dělnice, jichž bylo roku 1909 z celkového počtu v Rakousku v odborových organizacích 34 tisíc.^[47]

Zkrácení pracovní doby na osm hodin je v *Ženském listě* předkládáno jako nutnost v zájmu zdraví žen a v zájmu toho, aby se ženy mohly věnovat i rodině. V důsledku toho, že si „soukromá moc přivlastnila politickou moc“, časopis odůvodňuje v zájmu potřebných změn jako nutnost větší organizovanost dělníků, zapojení žen do politické a odborové činnosti. Velkovýroba je předkládána jako hlavní příčina vykořisťování a marxistický výklad problémů jako jediné řešení.^[48]

[44] *Ženská schůze v Praze*. *Ženský list* 17, 1908, č. 9, s. 1.

[45] *Ženský list* 14, 1910, č. 110, s. 16.

[46] *Sociálně demokratičtí poslanci na ochranu dělnic*. *Ženský list* 17, 1908, č. 9, s. 1.

[47] *Konkurence tabákových dělnic*. *Ženský svět* 13, 1909, č. 14, s. 1–2.

[48] *Třídní boj a ženy dělnické*. *Ženský list*, 13, 1904, č. 5, s. 15; *Socialismus a ženy*. *Ženský list* 13, č. 2, s. 1–2; *Povinnosti ženy v politickém boji*. *Ženský list* 13, 1904, č. 2, s. 2.

Vzhledem k tomu, jak se v současnosti často idealizuje postavení a život střední třídy v minulosti a jak se historici vyhýbají vhledu do sociálních poměrů před první světovou válkou, můj kusý příspěvek je míněn jako povzbuzení mladším kolegům zabývat se sociálními problémy důkladně a trvale, zvláště v širším kontextu. Je to důležité téma s dopady, které jsou trvale aktuální.

SUMMARY

Women and Paid Labour as Reflected in Czech Women's Periodicals at the Turn of the 19th and the 20th Century

Research related to the situation of employed women before 1914 is a significant topic, even relevant to the present. More specific research related to the reflection of the situation of employed women in Czech women's periodicals at the break of the 19th and the 20th century provides, though not systematic, still valuable information on important aspects of Czech modern history. Since the 1870s, Czech women's periodicals paid attention to problems, which escaped the attention of politicians, historians and the public.

The relevant articles on specific points of issues, were usually written by women on the basis of their experience, observation, the use of official statistics, and even their own research (Teréza Nováková). They provide sufficient information on various aspects and problems related to women's employment as well as on conflicts between conservative and more democratic social and political forces. The most discussed problems are unequal position of women in work places, poor wages, long working hours, abuse, the lack of social securities, ignorance of basic human needs, etc.

Several dozens of related articles usually pay attention to specific groups of employed women, but as a whole provide sufficient information for certain generalization as well as for identification of means, which in view of contemporaries, would improve women's lot, most important being a decrease of working hours from eleven to eight hours a day, changes in legislature related to social securities and more possibilities for education. The question how to achieve these changes, was a permanent part of discussions. The most effective way was seen in more education for women and their participation in political and interest organizations. The value of investigated articles is also in the fact, that in many respects they provide important testimony on societal problems not available elsewhere. The aim of this contribution is also to inspire more thorough and systematic research on relevant subjects in a broad context, including conflicts between conservative and democratizing forces. The relevance to the present is given by the fact that these conflicts occur in history quite regularly, not avoiding the present.

Historická demografie

PRÁCE ŽEN V TOVÁRNÁCH V POSLEDNÍ ČTVRTINĚ 19. STOLETÍ A JEJÍ REFLEXE V SOCIÁLNĚ DEMOKRATICKÝCH KRUIŽÍCH

Jana Englová

Women's work in factories in the last quarter of the nineteenth century and its reflection in social-democratic circles

ABSTRACT: First part is dedicated to the position of factory workers from gender perspective, on the basis of analyses of statistical investigation realized on the territory of Austria. The results are compared with other countries, especially Germany. The second part explains, in the first place on the basis of worker's periodicals, memoirs and documents from conventions, the attitude of workers and social democrats to the women's work in and the opinions on its resolving.

Historická demografie, 2010, 34: 1:14–29

KEY WORDS: social history; employed women

CONTACT: Doc. PhDr. Jana Englová, CSc., Katedra historie FF, Univerzita J. E. Purkyně, ul. České mládeže 8, 400 96 Ústí nad Labem ; mail: jana.englova@ujep.cz

Probíhající proces industrializace vtahoval do průmyslové výroby stále větší množství žen. Jejich počet v továrnách výrazně rostl. Tovární práce žen měla nejen své specifické rysy v porovnání s mužskými pracovními silami, ale měla i výrazné aspekty sociální.^[1] Proto postavení továrního dělnictva z pohledu gender bude tvořit první okruh problémů, na které se chce tato studie zaměřit.^[2] Druhým okruhem bude hledání odpovědi, jakou odezvu tovární práce žen vyvolávala ve vlastních dělnických kružích, mezi mluvčími dělníků i v samotné sociálně demokratické organizaci. Půjde o pokus zjistit, jak byla tato skutečnost současníky vnímána, jaký k ní zaujímali postoj a jaké názory prezentovali k jejímu řešení.

Východiskem pro analýzu prvního okruhu budou hlavně prameny statistické povahy. Především se jedná o celorakouská statistická šetření týkající se průmyslu, jejichž výsledky byly publikovány v *Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr aus dem Statistischen Department im k. k. Handelsministerium*. Pro sledované období se jednalo o svazek XXVIII obsahující šetření k 31. 12. 1880 a svazek XXXVIII zahrnující výsledky k 31. 12. 1885.^[3] Postupné úpravy sice

[1] Jana ENGLOVÁ, *Sociální aspekty zaměstnávání žen v průmyslové výrobě v druhé polovině 19. století*. Studie k sociálním dějinám 1, 1998, s. 83–99.

[2] Je však nutné plně souhlasit s názory, které uplatňuje Ben Fine v úvodu své práce *Women's Employment and the Capitalist Family*. London and New York, 1992, s. 4. Odmítá v něm stavět prioritu gender nad třídou, ale prosazuje nutnost provádět analýzu v genderovém kontextu v interakci s historickými okolnostmi.

[3] *Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr*. Bd. XXVIII, Statistik der oesterreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1880. Wien 1884 (dále jen *Nachrichten...* XXVIII);

poněkud ztěžují možnosti přesného porovnávání v časové linii. Změnilo se např. kritérium pro zařazení podniku do výzkumu. Jestliže pro rok 1880 statistika jako hranici určovala placenou daň od 42 zl. r. m., pro rok 1885 byla tato hranice podstatně nižší a odlišovala rovněž Vídeň od ostatních míst. Hranicí se stala placená daň nejméně 21 zl. r. m. a pro hlavní město 10 ½ zl. r. m. Také druhy zjišťovaných skutečností jsou určitým limitujícím činitelem. Tak např. v roce 1880 byly odlišovány kategorie mužských a ženských pracovních sil a dětí do 14 let. V roce 1885 byla místo kategorie dětí zavedena skupina mladistvých do 16 let, což souviselo se změnami v živnostenském zákoně. Ale i navzdory určité nejednotnosti poskytují tyto statistiky řadu relevantních údajů, které lze k získání základního obrazu a zejména trendů použít.

Mimořádně důležitým pramenem je velmi podrobný statistický průzkum, který k 1.12.1888 provedla Obchodní a živnostenská komora Liberec (dále jen OŽK). Byl vydán pod názvem Nordböhmische Arbeiter-Statistik v Liberci 1891. Průzkum zahrnoval 1131 továren s celkovým počtem 102 221 dělnických sčítacích listů a poskytuje tak početně závažné údaje pro reprezentativní výzkum.^[4]

Pro srovnávací údaje lze použít zejména statistické šetření ohledně práce žen a dětí v továrnách v sousedním Německu, které bylo provedeno v roce 1875 a publikováno o dva roky později v Berlíně.^[5]

Soustředme se nyní na *postavení továrního dělnictva ve sledovaném období z pohledu gender*.

1.1 Základní otázkou je vztah počtu mužských a ženských pracovních sil v továrnách v poslední čtvrtině 19. století.

I když je nutné vzít v úvahu, že jednotlivá statistická šetření nejsou v průmyslově pozitivně se rozvíjejících zemích plně srovnatelná, shodně vykazují značně vysoký počet továrních dělnic. Tak v roce 1880 se podílely ženy na průmyslové výrobě Rakouska 33,21 %, muži 64,73 % a dětské pomocné pracovní síly do 14 let 2,06 %. Pro české země platil podobný poměr – na ženy připadalo 34,40 %

Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr. Bd. XXXVIII, Statistik der oesterreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1885. Wien 1889 (dále jen *Nachrichten...* XXXVIII).

[4] *Nordböhmische Arbeit-Statistik*. Tabellarische Darstellung der Ergebnisse der von der Reichenberger Handels- und Gewerbekammer am 1. December 1888 durchgeführten Erhebung. Reichenberg 1891 (dále jen *Nordböhmische...*). O významu liberecké OŽK pro výzkum ženských pracovních sil svědčí ta okolnost, že v jejím rámci pracovalo v r. 1880 28,6 % dělnic celého Rakouska. V roce 1885 se tento podíl dostal ještě blíže k 30 % a činil 29,35 %.

[5] *Ergebnisse der über die Frauen- und Kinder-Arbeit in den Fabriken auf Beschluss des Bundesrathes angestellten Erhebungen, zusammengestellt im Reichskanzles-Amt*. Berlin 1877 (dále jen *Ergebnisse...*). Jedná se o průzkum provedený v roce 1875 na území celého Německa s výjimkou Alasaka-Lotrinska.

(na muže 63,18 % a zbytek, tj. 2,42 % na děti pod 14 let). Pro OŽK Liberec byl podíl ženských pracovních sil vzhledem k velké převaze textilního průmyslu v této oblasti ještě vyšší a činil 39,26 % (mužů 58,85 % a děti do 14 let 2,65 %).^[6] Velké zastoupení žen dokládají statistická šetření i v jiných průmyslově vyspělých zemích. Tak např. v rámci celého Německa (ale bez Alsaska a Lotrinska) ženy tvořily v roce 1875 28 % továrního dělnictva.^[7] Švýcarsko vykazovalo v roce 1882 dokonce poloviční podíl žen v průmyslové výrobě s tím, že v textilním průmyslu byl ještě vyšší, tj. 64 %.^[8] Že měl podíl žen stoupající tendenci v čase, ukazuje statistické šetření pro OŽK Liberec v roce 1888. V tomto roce dosáhl podíl žen více než 40 % (tj. na ženy připadalo 42,03 % a na muže 57,97 %; vzájemný poměr byl tedy 0,71:1).^[9]

1.2 Zastoupení žen v jednotlivých průmyslových odvětvích bylo však značně diferencované.

Tak v roce 1880 v Rakousku se ženy podílely v poměru k počtu mužů nejvíce v textilním průmyslu (48,69 %), pak v papírenském (44,34 %), v oděvnictví (39,45 %) a v průmyslu potravinářském (38,18 %). Nejmenší zastoupení měly ve strojírenství (0,67 %), ve stavebnictví (2,84 %), v hutnictví a kovovýrobě (5,95 %) a v průmyslu kožedělném (6,22 %).^[10]

Obdobně tomu bylo i v českých zemích. Ovšem uvnitř konkrétních průmyslových odvětví byly rozdíly značné. Jako názorný příklad může posloužit průmysl potravinářský. Ačkoliv podílem žen byl na čtvrtém místě, ve svých osmnácti oborech vykazoval velké výkyvy. Při absenci údajů o zaměstnancích při výrobě piva a koňaku v pěti dalších oborech nedosahoval počet zaměstnaných žen ani 5 %. Nejméně žen pracovalo při výrobě chleba, luxusního pečiva a lodních sucharů (0,64 %) v rámci Rakouska. Ženy v tomto oboru byly skutečně výjimkou. Jednalo se však převážně o malé provozovny. V českých zemích pracovali v tomto oboru dokonce výhradně jen muži. Velmi málo žen bylo zaměstnáno v mlýnech, kde jejich počet činil 1,45 % v rámci celého Rakouska, v českých zemích dokonce jen 0,75 %. Dalším oborem s minimálním zastoupením žen byla výroba sladu s podílem žen 1,61 % v Rakousku a s poněkud vyšším podílem žen v českých zemích

[6] Jana ENGLOVÁ, *Women's Working Activities in the Austrian Industrial Production in the Seventies and Eighties of the 19th Century*. In *Hospodářské dějiny – Economic History* 18, 1990, s. 204–206.

[7] *Ergebnisse...*, s. 16.

[8] Gisela BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách od středověku do současnosti*. Praha 2007, s. 221.

[9] Vypočítáno z údajů v *Nordbömische...*, s. 497.

[10] Kalkulace provedla autorka z údajů uvedených v *Nachrichten...*, s. 66–244.

(4,39 %). Z dalších oborů s malým procentovým počtem zaměstnaných žen byla výroba kvasnic a posléze i lihovarnictví.

Tento malý počet ženských pracovních sil vyrovnávaly obory s mimořádně vysokým podílem žen jako byla výroba čokolády a cukrovinek (58,49 %), kávovin (42,69 %), rafinace (32,14 %) a výroba surového cukru (28,76 %).^[11] Zajímavý je i pohled na chemický průmysl, který se dokonce umístil na 5. místě procentovým počtem zastoupených žen, tj. v Rakousku 22,08 % (v českých zemích 20,93 % až za dřevařským průmyslem). Toto umístění byl výsledkem dvou oborů s poměrně vysokým zastoupením ženské pracovní síly. Šlo především o výrobu zápalek, ve které ženy převažovaly. V Rakousku se jednalo o 55,84 % žen, přičemž v českých zemích byl tento počet ještě podstatně vyšší (66,04 %). Druhým takovým oborem byla výroba parfumerie s velkou převahou žen, tj. v celém Rakousku dokonce 72,4 %, i když tento obor nebyl v českých zemích počtem dělnic rozsáhlý. Tyto dva obory byly ovšem výjimkou. V oblasti těžké chemie bylo zastoupení žen velmi malé.^[12]

Zatím jsme sledovali podíl ženských pracovních sil v porovnání s podílem pracovních sil mužských v jednotlivých odvětvích. Šlo o jejich vzájemný poměr. Vezmeme-li však v úvahu počet zaměstnaných žen v konkrétních číslech, získáme poněkud odlišný obraz. Je z něj naprosto patrné, ve kterých odvětvích nacházely ženy možnosti zaměstnání. Ve všech statisticky sledovaných letech vedl průmysl textilní jako hlavní sféra získání pracovních míst. Více než polovina zaměstnaných žen náležela do tohoto odvětví tovární výroby. Tak v roce 1880 pracovalo v textilním průmyslu Rakouska 99 511 žen, tj. 55,56 %, v roce 1885 110 286 ženských pracovních sil znamenalo 51,38 %. V českých zemích se to jak v roce 1880 tak v roce 1885 týkalo dokonce okolo 60 % žen (1880 při počtu 73 229 dělnic to činilo 60,72 %, 1885 při počtu 84 998 dělnic se jednalo o 59,52 % všech zaměstnaných žen v průmyslové výrobě). Na druhém místě celkovým počtem dělnic se umístil v obou sledovaných letech jak v Rakousku tak v českých zemích více než dvaceti procenty potravinářský průmysl. Více než pěti procenty se podílely svým počtem ženy v průmyslu keramickém a sklářském. V roce 1885, avšak pouze v rámci Rakouska, i v průmyslu oděvnickém. V ostatních odvětvích se jednalo o podstatně nižší čísla. Pod 1 % šlo o stavebnictví, strojírenství a kožedělný průmysl.^[13] Tento úhel pohledu je pro posouzení možností pro zaměstnávání žen zcela jistě rozhodující.

[11] Výpočty autorky z údajů tamtéž, s. 190–213.

[12] Výpočty autorky z údajů tamtéž, s. 224–225 a 232–233.

[13] Jana ENGLOVÁ, *Women's... c. d.*, s. 202 Table 1. Structure of Women Employed in Various Industries in Austria and the Czech Lands in Year 1880, s. 203 Table 2. Dtto in Year 1885.

1.3 Zajímavou otázkou je *vliv velikosti podniků na zaměstnanost žen*.

Pro posouzení této problematiky poskytuje statistické údaje OŽK Liberec za rok 1888.^[14] V hodnotící části tohoto statistického šetření jsou uvedena následující fakta. V závodech s počtem dělníků do padesáti pracovalo jen 19 % žen, ve středně velkých závodech, které zaměstnávaly 50–100 pracovních sil, tvořily ženy 33 %. Ve větších továrnách (100–400 pracovních sil) se už ženy podílely 42 % a v největších nad 400 zaměstnanců již byla žen nadpoloviční většina. Z těchto údajů jednoznačně vyplývá, že byla přímá úměra mezi velikostmi závodů a počtem pracovních sil ženského pohlaví. Čím větší kategorie, tím vyšší počet zaměstnaných dělnic. Je nutno ale vzít v úvahu, že v této oblasti byly převážně textilní podniky. Zřejmě tato zásada platila pro lehký průmysl. Na vzájemnou vazbu mezi počtem zaměstnaných žen a velikostí průmyslových podniků upozornil na základě dat statistického šetření OŽK Praha z roku 1870 již Jaroslav Purš.^[15] Týkalo se to zejména cukrovarnictví, textilních závodů a továren na zpracování tabáku s vysokým počtem zaměstnaných žen.

Jako nejnázornější příklad uvedl továrnu na tabákové výrobky v Kutné Hoře, ve které z celkového počtu 2 259 zaměstnaných osob připadalo pouze jen 317 na mužské pracovní síly.

1.4 Statistické šetření OŽK Liberec z roku 1888 poskytuje i detailní údaje o *mzdové problematice*,

kteří lze využít pro studium vztahu mezd mužů a žen. Z celkového počtu 102 201 odevzdaných sčítacích dělnických listů obsahovalo přesné údaje o mzdách 99 824; z toho 57 867 se týkalo mužských pracovních sil a 41 957 pracovních sil ženského pohlaví.^[16] Průměrná týdenní mzda mužů od 16 let činila 6 zl. 13 kr. r. m. a denní mzda 1 zl. 2 kr. Ženy od 16 let dosahovaly v průměru 3 zl. 12 kr. r. m. týdně s denní mzdou 62 kr. r. m.^[17] Mzda žen dosahovala tedy necelých 61 % mužské mzdy, což odpovídá i údajům zjištěným jinde. Poměr mezd mužů a žen se výrazně lišil v jednotlivých průmyslových odvětvích. Nejméně příznivý byl poměr mezi mužskou a ženskou mzdou v hutnictví, kde ženy dosahovaly jen 35,61 % mužské mzdy. V tomto odvětví – jak již bylo uvedeno – byly ženy málo zastoupeny

[14] *Nordbömische...*, s. XLVII.

[15] Jaroslav PURŠ, *The Situation of the Working Class in the Czech Lands in the Phase of the Expansion and Completion of the Industrial Revolution (1849–1873)*. *Historica* 6, 1963, s. 153–154.

[16] Je nutné vzít v úvahu, že se jednalo výhradně o dělnictvo v průmyslu, na které se vztahovalo nemocenské pojištění. Nezahrnovalo však horníky. Také údaje o stavebnictví byly výrazně ovlivněny tím, že šetření probíhalo v zimě. Na tomto území převažoval průmysl textilní, ve kterém byly zaměstnány dvě třetiny dělnictva, jejichž mzdové poměry statistika zachycuje.

[17] *Nordbömische...*, s. XXXVI a s. 497.

a naopak muži v něm dosahovali nejvyšších výdělků. Nízký mzdový průměr vůči mzdám mužů měly ženy i v polygrafickém průmyslu, tj. 43,16 % mzdy mužské a též i v chemickém průmyslu (46,85 % mužské mzdy). Nejpříznivějšího poměru dosahovaly ženy v průmyslu textilním, tj. 67,38 % mzdy mužů. Zajímavé je, že její konkrétní výše však byla téměř stejná jako v uvedeném průmyslu chemickém. Je to dokladem toho, že skutečný rozdíl výše mezd mezi odvětvími byla u žen nižší než u mužů. To souvisí s otázkou rozpětí mezd mužů a žen v souvislosti s početním zařazením do mzdových kategorií. Jednoznačně z něj vyplývá pozitivnější výsledek ve prospěch mužů. Rozpětí mezd žen bylo výrazně menší než u mužů a pohybovalo se v podstatně nižším pásmu od 1 zl. po 9 zl. 50 kr. r. m. U mužů bylo celkové mzdové pásmo podstatně širší a pohybovalo se od 1 zl. až po 40 zl. týdenní mzdy. 60 % dělníků mužského pohlaví pobíralo mzdu v rozpětí šesti kategorií od 3,51 zl. r. m. do 7 zl. týdenní mzdy. Naproti tomu 60 % dělnic bylo zařazeno pouze do tří kategorií v rozpětí 2,51 zl. do 4 zl. r. m. týdenní mzdy.^[18] Pro srovnání uvedme situaci i v Německu. Na obdobné nižší rozpětí mzdových kategorií žen upozorňoval na základě německých mezd v Mannheimu v roce 1893 také August Bebel.^[19] Rovněž statistický výzkum provedený v roce 1892 nemocniční pokladnou v Lipsku zjistil stejnou skutečnost. V okruhu její působnosti mělo 60 % dělnic týdenní mzdu do devíti marek, 32 % do dvanácti marek a jenom 7 % ve třech nejvyšších kategoriích 15, 19 a 21 marek. I když ani mužské pracovní síly neměly mzdy vysoké, přece jen dosahovaly větší výše. 37 % mělo mzdy do 15 marek, 30 % do 19 marek a 33 % do 21 marek. Rozdíl mezi rozpětím mužských a ženských pracovních sil byl tedy značný.^[20]

Za zvláštní pozornost stojí z pohledu gender *podíl na časové a úkolové mzdě*.^[21] Úkolová mzda hrála již v 80. letech 19. století významnou roli a bez ohledu na pohlaví v ní pracovalo téměř 52 % dělnictva (51,88 %). Její využívání se však v jednotlivých odvětvích značně lišilo. Nejvyšší zastoupení bylo v oděvnictví (71,19 %), v dřevozpracujícím průmyslu (70,26 %), v hutnictví a kovovýrobě

[18] Vypočítáno z údajů v Nordbömische..., s. 524–525 ve studii Jana Englová, Příspěvek k problematice pracovních sil v českých zemích v druhé polovině 19. století. *Hospodářské dějiny – Economic History* 16, 1989, s. 238.

[19] August BEBEL, *Žena v minulosti, přítomnosti a budoucnosti*. Praha 1896, s. 212. Jde o autorizovaný český překlad 25. jubilejního vydání této Bebelovy práce, která je častěji známá pod názvem 1. vydání *Die Frau und der Sozialismus*, které vyšlo v roce 1879 udanlivě v Curychu–Hottingenu, ale ve skutečnosti tajně v Lipsku. Do roku 1909 vyšlo již padesát vydání v patnácti různých jazycích. Bebel průběžně obsah knihy doplňoval o nově získávané statistické údaje.

[20] Jürgen KUCZYNSKI et al., *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*, Bd. 18, Studien zur Geschichte der Lage der Arbeiterin in Deutschland von 1700 bis zur Gegenwart. Berlin 1963, s. 125.

[21] Podrobněji o vztahu časových a úkolových mezd viz Jana ENGLOVÁ, *Piece and Time Wages in the Industrial Production in Austria in the Eighties of the 19th Century*. *Prague Economic and Social History Papers* 6, 2001/2002, s. 109–116.

(66,27 %), v textilním průmyslu (57,72 %) a rovněž v keramickém a sklářském (57,44 %). Vysoký podíl úkolové práce v textilním průmyslu byl zvláště důležitý, protože v tomto odvětví pracovalo nejvíce žen zaměstnaných v průmyslové výrobě tohoto regionu, tj. OŽK Liberec (83 %). *Ženy pracovaly v úkolové mzdě mnohem častěji než muži*. 66 % dělnic pracovalo v mzdě úkolové a jen 34 % v časové mzdě. Na rozdíl od žen u mužů převažovala mzda časová s 59 % podílem. V úkolu pracovalo jen 41 % mužů. Zajímavá je ta skutečnost, že muži v úkolové mzdě dosahovali jen o něco málo vyšší mzdy (o 4 %) než ve mzdě časové. U žen byl rozdíl mezi časovou a úkolovou mzdou podstatně vyšší. Úkolovou mzdou si zvyšovaly výdělek o 16,5 %. Právě touto vyšší intenzitou ženy snižovaly rozdíl své výplaty v porovnání s výdělkem mužských pracovních sil. Časová mzda žen činila jen 56 % mužské mzdy, zatímco v úkolové mzdě byl podíl podstatně vyšší a dosáhl 63 %. Tím pak bylo dosaženo onoho dříve uvedeného průměru 61 % výše ženských mezd v porovnání s výdělkem mužů. Nejen levností, ale i zvyšováním intenzity byly ženské pracovní síly pro podnikatele zvláště výhodné.

1.5 Velmi zajímavé je věkové složení dělnic v porovnání s věkovým složením mužů.

Výsledky byly získány opět podrobným výzkumem OŽK Liberec v roce 1888.^[22] Průměrný věk zaměstnaných mužů byl 31,8 let a dělnic 26,3 roků. Rozdíl tedy činil 5,5 let. Nejsilnější zastoupení měla u žen věková kategorie do 20 let. Do ní patřilo 40 % všech dělnic a ve věku do 22 let včetně to byla polovina všech zaměstnaných žen v průmyslu. Se stoupajícím věkem jejich počet silně klesal. Výrazný pokles začínal již 23. rokem věku a pak od 31. roku klesl pod 2 %, od 40. roku pod 1 % a od 50. roku pod půl procenta. Jde o doklad toho, že ženy většinou po provdání zůstávaly doma. Tomu opět odpovídají údaje získané statistickým šetřením v Německu z roku 1875. Do věkové kategorie od šestnácti do osmnácti let spadalo cca 24 % dělnic, ve věku od osmnácti do dvaceti pěti let cca 34 %. Tedy v rámci rozpětí od šestnácti do dvaceti pěti let to bylo celkem 58 %.^[23] Opět i pro Německo musíme konstatovat skutečnost, že mezi dělnicemi výrazně převažovaly mladé ženy. K potvrzení převahy mladých dělnic mohou posloužit i údaje o věku ženských pracovních sil zaměstnaných v různých výrobních odvětvích v oblasti severovýchodních Čech v 80. letech 19. století.^[24] V průzkumu, který prováděl J. Singer, dospěl k závěru, že nejčastěji

[22] *Nordbömische...*, s. XXXV a 439–441.

[23] *Ergebnisse...*, s. 15.

[24] Jana MACHAČOVÁ, *Pracovní doba v zaměstnání žen a dětí v průmyslových oblastech českých zemí 1848–1914*. Slezský sborník 87, 1989, s. 283. Machačová se odvolává na práci J. SINGER, *Unternehmungen über die sozialen Zustände in den Fabriksbezirken des nordöstlichen Böhmens*. Beitrag zur Methodik sozialistischen Beobachtung. Leipzig 1885.

patřily tovární dělnice do věkové kategorie 14–21 let s 60% podílem. Rovněž August Bebel pro rok 1892 uvádí konkrétní čísla o stáří dělnic v Německu, z kterých vyplývá, že téměř 47 % z nich pracovalo v továrnách ve věku od 12 do 21 let.^[25] Ženy tedy nastupovaly do továrního prostředí ve velmi mladém věku a pracovaly tam nejčastěji do uzavření sňatku. Právě velmi nízký věk nástupu dívek do vyčerpávajícího zaměstnání se stal právem předmětem značné kritiky mezi dělnictvem a zejména v sociálně demokratických kruzích.

Výrazný pokles zaměstnaných žen ve věku nad 23 let je dokladem toho, že se snažily být po provdání doma, i když různé okolnosti si i v pozdějším věku návrat do továrny především v případě velké rodinné nouze vynutily. Pak samozřejmě vznikaly u vdaných žen a matek pracujících v továrnách značné problémy – zejména z nedostatku času pro péči o rodinu a zabezpečování dětí. Na význam studia o postavení ženy v rodině z pohledu ekonomického a sociálního výrazně upozornila Pavla Horská s důrazem na značné odlišnosti podílu žen na ekonomické aktivitě v jednotlivých sociálních vrstvách.^[26]

1.6 Tím se dostáváme k *problému tovární práce vdaných žen.*

Koncem 19. století se projevuje tendence stoupající zaměstnanosti těchto žen. V roce 1910 uveřejnila Helene Simon zajímavá zjištění na základě využití statistického šetření v Německu z roku 1907.^[27] Zaměřila se na ženy v německé průmyslové výrobě. Při srovnání údajů z let 1882, 1895 a 1907 se zcela jasně ukázal výrazný nárůst vdaných zaměstnaných žen v průmyslových závodech. Zatímco v roce 1882 činil počet vdaných žen jen něco nad 13 % (13,2 %) v roce 1895 se zvýšil na 16,5 % a v roce 1907 dokonce na 21,3 % všech v továrnách zaměstnaných žen. Při jejich značném i početním nárůstu stoupl na trojnásobek. (V roce 1882 se jednalo o 148 913 vdaných žen celkem a v roce 1907 se tento počet zvýšil na 447 947 osob.) Na tendenci vzestupu počtu zaměstnaných vdaných dělnic v Rakousku upozornila i Camille Theimer na základě srovnávání údajů ze sčítání obyvatelstva v letech 1890 a 1900.^[28] Jejich počet v průmyslové výrobě se zvýšil jak v relativních, tak i v konkrétních číslech, i když ne o mnoho.

Zajímavé jsou výsledky zjištěných důvodů, proč chodily do továren pracovat vdané ženy. Tyto údaje byly získány v Německu v rámci statistického šetření pro rok 1899 v sedmi vybraných krajích (Lüneburg, Hildesheim, Aachen, Chemnitz,

[25] Vypočítáno autorkou z čísel, které uvádí August Bebel, c. d., s. 210.

[26] Pavla HORSKÁ, *Vliv počátků samostatné výdělečné činnosti žen na vývoj rodiny*. Český lid 70, 1983, s. 223.

[27] Helene SIMON, *Der Anteil der Frau an der deutschen Industrie nach den Ergebnissen der Berufszählung von 1907*. Jena 1910, s. 52. Na tuto její významnou práci upozornil Jürgen KUCZYNSKI et al., c. d., s. 105.

[28] Camilla THEIMER, *Frauenarbeit in Österreich*. Wien 1909, s. 148–149.

Lothringen a Magdeburg).^[29] Jako hlavní důvod ženy v těchto sedmi regionech uváděly mužův nízký výdělek. (Pohyboval se od 54,1 % až do 77,4 % odpovědí.) Na druhém místě bylo nepřispívání mužů na domácnost z důvodů nemoci, invalidity, vojenské služby nebo uvěznění. Rozpětí však bylo značné, od 5,21 % v Chemnitz do 15,51 % v Lothringen. Snaha o lepší život se ocitla na třetím místě, od 9,7 % do 26 %. Šetření a splácení dluhů bylo dalším menším uvedeným důvodem (2,5 % – 8,4 %). Na posledním místě se objevila podpora příbuzných (1,4 % – 2,2 %). Z tohoto výzkumu jasně vyplývá, že především to byla nouzová situace, která vedla vdané ženy opět do továrny pracovat. Byla provázená řadou negativních důsledků, které se staly právem předmětem kritiky.

1.7 Diskutabilní je problém fluktuace a stability pracovních sil v továrnách z pohledu gender.^[30]

V 70. a 80. letech existovala obecně velká fluktuace pracovních sil. Severočeská statistika OŽK Liberec ještě pro rok 1888 uvádí, že 30 % průmyslových dělníků (bez udání pohlaví) měnilo své místo každý rok. Průměr délky zaměstnání v jednom podniku dosahoval jen cca 5 let. Protože fluktuace nebyla sledována speciálně u mužů a žen, nýbrž u všeho dělnictva, můžeme fluktuaci žen posuzovat nepřímo podle odvětví, ve kterých měly ženy silné zastoupení. V průmyslu textilním a v oděvnictví byla stabilita pracovních sil o něco vyšší než průměr za průmysl jako celek (textil 5,4 let a oděvnictví 5,9 let).

Počet všech dělníků zaměstnaných v závodech prvním rokem byl v těchto odvětvích nižší, než byl celkový průměr, tj. v oděvnictví 21,04 % a v textilu 26,44 %. To by ukazovalo na vyšší stabilitu ženských pracovních sil než mužských. To dle mého názoru souviselo asi s tím, že ženy hledaly zaměstnání v blízkosti bydliště rodiny a měly pro cestování za prací horší možnosti než muži. Tento můj závěr je v určitém rozporu s názory Jany Machačové a Jiřího Matějčka^[31].

Reflexe problematiky práce žen v sociálně demokratických kruzích

K poznání této problematiky lze využít různé typy pramenů. Pro reflexi práce továrních dělnic v sociálně demokratických kruzích poslouží články uveřejňované v dělnickém tisku. Pro 70. a 80. léta jde především o časopisy *Budoucnost* a *Dělnické listy*, ve kterých byly na téma ženské práce v továrnách uveřejňovány úvahy, oznámení i zápisy průběhu důležitých veřejných schůzí, na kterých se tato

[29] Rose OTTO, *Über Fabrikarbeit verheiratete Frauen*, II. Stuttgart u. Berlin 1910. Jürgen Kuczynski tyto údaje tabulkově zpracoval viz c. d., s. 134 a 135.

[30] *Nordbömische...*, s. XXXVIII, XLI, s. 318–319 a 334–335.

[31] Jana MACHAČOVÁ, c. d., s. 288 a Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *K profesionalizaci obyvatelstva českých zemí v 19. století*. Slezský sborník 93, 1995, s. 301.

problematika dostala.^[32] Názory současníků byly prezentovány i v dobových publikacích, které se této problematice věnovaly, ať již jako stěžejnímu problému nebo se jej částečně dotýkaly.^[33] Z pramenů subjektivní povahy mají zcela jistě význam i publikované vzpomínky významných účastníků dělnického hnutí a do jisté míry i dobová beletrie s dělnickou tematikou, ať již byla vydávána v dělnickém tisku či v samostatných sbírkách povídek. V každém případě poměrně reálně zachycovala prostředí, ve kterém dělnice pracovaly. Osudy jednotlivých osob byly často inspirovány konkrétními událostmi, o kterých tisk informoval.^[34] Velmi závažné jsou dokumenty sociální demokracie, zejména sjezdová usnesení. Práci s nimi usnadňuje jejich kritické souborné vydání.^[35]

Rostoucí počet žen zaměstnaných jako dělnice v průmyslových závodech nutně vyvolával v sociálně demokratických kruzích odezvu. *Právem bychom ji mohli označit za rozporuplnou*, nejdříve spíše s převahou negativního postoje k ženské práci v továrnách. Vyhraněné negativní stanovisko nalézáme u celé řady významných představitelů sociální demokracie – viz např. u Josefa Bernáška, Josefa Bolešlava Pecky a Františka Cajthamla (V. L. Liberté). Ladislav Zápotocký však tak vyhraněný negativistický názor nezastával. Představitelem pozitivního postoje byl Antoš Pellant, který uznával potřebnost práce dělnic z ekonomických důvodů, ovšem s nutností prosazovat požadavky na její zákonnou ochranu. Nejvýrazněji se v tomto směru projevoval August Bebel, jehož názory měly jak v Německu, tak i v Rakousku i v jiných zemích značný vliv v sociálně demokratickém hnutí.

O tom, že se velká část dělnictva v 70. a 80. letech 19. století spíše klonila k negativistickému stanovisku, svědčí v dělnickém tisku zaznamenané živelné reageance dělníků na shromážděních, která se problémem ženské práce zabývala. Jako názorný příklad může posloužit zpráva o veřejné schůzi lidu 22. února 1880

[32] Časopis *Budoucnost* začal vycházet 1. října 1874 s redaktory J. B. Peckou a L. Zápotockým a stal se orgánem sociálně demokratické strany. Vycházel do roku 1882. *Dělnické listy* vycházely od roku 1877.

[33] Prioritní význam má světově známá práce Augusta BEBELA *Die Frau und der Socialismus*, viz pozn. 19. Velmi zajímavá je práce Ludwiga BÜCHNERA, *Der Mensch und seine Stellung in Natur und Gesellschaft in Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*. Leipzig 1889. Šlo již o třetí vydání knihy, která poprvé vyšla v roce 1869. Význam má i publikace Františka HERMANA, *Ženská otázka. Sociální význam její a způsoby jejího řešení*. Praha 1889. Využít lze též práci Aloise SOLDÁTA, *Bytová otázka dělnická. Dějiny a přehled úkolů reformy bytové*. Praha 1905 a práci Camille THEIMER, *Frauenarbeit in Österreich*. Wien 1909 aj.

[34] Jde např. o vzpomínky Josefa Rezlera viz Josef REZLER a dcera, *Ze života průkopníků sociální demokracie*. Praha 1950 nebo Antonína TROUSILA, *Hrst vzpomínek*, Praha 1962 aj. Jako příklad sociální beletrie poslouží zejména práce Františka CAJTHAMLA (V. L. Liberté) z 90. let 19. století, viz např. *Proletáři. Sociální povídky*. Praha 1895 aj.

[35] Petr PROKŠ (ed.), *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany 1878–1948*. Praha 1999. Tento soubor vydaný péčí Historického ústavu AV ČR v Edici politických programů obsahuje i programy celorakouské a německé sociální demokracie.

v konviktském sále, které se účastnilo cca 1 400 lidí. Hlavním cílem byla diskuse ohledně úprav živnostenského řádu. V jejím rámci se rovněž jednalo o práci žen. V této diskusi vystoupil Josef Bernášek. V záznamu je uvedeno toto: „Bernášek chce, by byla úplně zakázána v řádu živnostenském práce žen a dítek v továrnách, ana žena patří pouze rodině a má na starosti vychování svých dítek a ne práci v továrně. (Dlouho trvajícím potlesk a volání: Výborně!) Tím pak plní se kriminály, ana matka nemá tolik času, by dítko své vychovati mohla. Dokud nebude odstraněna práce žen v továrnách, potud se budou museti stavěti kriminály...“^[36] Nicméně ve schválené rezoluci z tohoto shromáždění se požadují zákonná opatření ve prospěch žen, tj. omezená pracovní doba (ženy 8 hodin, muži 10 hodin) a zákaz práce žen v provozech se škodlivými látkami.

Jaké byly uváděny v dělnických kruzích důvody v neprospěch ženské práce v továrnách? Můžeme je rozdělit do čtyř základních kategorií:

- I. důvody ekonomické
- II. důvody zdravotní
- III. důvody rodinné
- IV. důvody mravní.

Podívejme se na ně nyní podrobněji s uvedením konkrétních vybraných příkladů.

I. Mezi ekonomickými důvody byla uváděna jako negativum:

- a) konkurence mužské práci
- b) lacinost ženské práce s důsledkem snižování mezd
- c) tlak na větší intenzifikaci (v této souvislosti upozorňuji na větší podíl žen pracujících v úkolu s cílem vyšší intenzitou snížit rozdíl mzdy s muži.)

Tak např. Dělnické listy v roce 1878 v článku Práce žen a děti psaly: „...A nejen to, že činí ženy a děti svou lacinou silou pracovní mužům konkurenci, ženská a dětská práce v továrnách jest to, jež přepřňuje dnešní výrobní trhy a následek jest, že mužové jsou na dláždění vyhozeni...“ (Podtr. J. E.)^[37]

Obdobně v roce 1880 psaly Dělnické listy v článku Práce žen II: „...Práce žen též veliký podíl viny na tom má, a sice následkem konkurencí tlačnému snižování pracovní mzdy... Když tedy práce žen spolu též na pracovním tržišti se objeví, musí tím utlačovaná mužská pracovní síla nižší mzdě se podrobiti. Ženská práce jest tedy příčinou, že existence dělnického stavu klesá...“ (Potr. J. E.)^[38]

Také stejný názor byl uveden v Budoucnosti v témže roce 1880 v článku Co jsme povinni svým manželkám a dítkám: „...Kdyby to bylo všude zavedeno a žádný dělník by svou manželku do továren a do domácího dření pro továrnu nevedl,

[36] Budoucnost VII, 1880, č. 5, 10.3.1880.

[37] Dělnické listy I, 1877/78, č. 19, 3.7.1878.

[38] Dělnické listy III, 1880, č. 4, 18.2.1880.

byla by jistě mzda všech dělníků větší, neboť *ženská práce v továrnách jest jen k tomu, aby na mzdě dělnictva utrhovala.*“ (Podtr. J. E.)^[39]

II. Mezi zdravotními důvody negativního názoru na práci žen v továrnách patřil příliš brzký věk nástupu dívek do zaměstnání. Jako jeho důsledek byl uváděn:

a) nedostatečný tělesný vývin

b) předávání tohoto špatného tělesného vývinu v těhotenství dalším dělnickým generacím.

Zdůrazňována byla nepřiměřená fyzická zátěž ženského organismu. Jako příklad můžeme uvést článek *Práce žen* z pera J. B. Pecky, který byl uveřejněn jako polemika proti názorům Antoše Pallanta v *Dělnických listech* v únoru 1880. Pecka tak reagoval na pozitivní Pellantovo vystoupení v pražské *Dělnické jednotě* 30. listopadu 1879, kde obhajoval práci žen v továrnách. Pecka velmi sugestivně kritizoval zdravotní stav dělnic: „...Ona, jež nevdechla po celá dlouhá léta zdravého vzduchu do sebe, jejíž tělesný vývin pozdržen, ona nese nový život pod srdcem a nyní, kdy má nejvíce klidu zapotřebí, musí ještě od časného rána do pozdního večera pracovati, zápasiti o denní chléb! Jest za těchto poměrů možno, by zrozena byla zdravá bytost? A není jen tím zjištěna ona ohromná úmrtnost dětí dělníků? A dále, jaké pokolení může z takových dětí vzejíti? ...“^[40]

III. Do třetí skupiny argumentů proti ženské práci v továrnách můžeme zařadit ty, které se týkaly ohrožování rodinného života.

V dělnickém tisku i dobové beletrii z dělnického prostředí byla zdůrazňována přirozená úloha ženy, kterou je poslání v rodině. Práci v továrně je tento její hlavní úkol narušen. Žena má nedostatek času na kojení, na výchovu dětí a pro vytváření útulného domova. Tato argumentace také zaznívá z dobových publikací, např. z práce Františka Hermana, *Ženská otázka*. Sociální význam její a způsoby jejího řešení. Zcela nesmlouvavě v ní uvádí: „*Hledíc k přirozenému úkolu ženy, měla by býti práce dělnic v průmyslu vůbec nepřístupnou.*“ (Podtr. J. E.)^[41]

Zcela jistě vysoká úmrtnost kojenců a dětí do pěti let v oblastech s velkým zastoupením tovární výroby a zejména tam, kde byl silně zastoupen textilní průmysl s početnějším podílem zaměstnaných matek, poskytovala argumentaci proti ženské tovární práci.

Dokonce i v beletrii z dělnického prostředí nacházíme tematiku negativních důsledků zaměstnanosti matek. V povídce Hrbáček ve sbírce *Mráčky před bouří*. Drobné povídky a obrázky ze života dělnického František Cejthaml líčí úraz malého dítěte, který vedl k jeho trvalému zmrzačení. Důvodem nešťasného pádu

[39] *Budoucnost* VII, 1880, č. 6, 24.3.1880.

[40] *Dělnické listy* III, 1880, č. 3, 4.2.1880.

[41] František HERMAN, c. d., s. 108.

byla nepřítomnost matky z důvodu odchodu za prací. Cajthaml pak tuto skutečnost emotivně hodnotí: „...Chlapec přese všechno šněrování hrbatěl víc a více k nemalému zármutku rodičů, obzvláště matky, která sobě dávala vinu, že její neopatrností se mu to stalo, ačkoliv toho byl vinen nynější společenský řád a z něho vyplývající chudoba, jež ji nutila za výživou se sháněti a nechati dítě své bez opatrování...“^[42]

Svědectví o nedostatku času na výchovu dětí zaměstnaných matek podává ve svých vzpomínkách Antonín Trousil. Dokumentuje to na vysokém počtu poskytnutých a zákonem povolovaných úlev ve školní docházce pro odrostlejší děti z těchto rodin, které uváděly do žádosti i nutnost péče o mladší sourozence a obstarávání domácnosti. V Tróji úlevy získalo v roce 1898 dvacet pět dětí z celkového počtu 197.^[43]

Problém nedostatku času pro vytváření útulného domova kritizuje ve své dobové publikaci týkající se bytové otázky Alois Soldát: „...V domácnostech, kde žena nepatří rodině, nýbrž továrně, není života rodinného, tím méně lze tam hledat útulného domova, neboť bez ženy pořádku milovné nemá dělník v domácnosti své pořádku, čistoty a všech ostatních podmínek spokojeného rodinného života...“^[44]

Anglická historička Patricia Branca ve své práci věnované ženám v Evropě uvádí, že v samotných dělnických kruzích byl chápán odchod vdaných žen a zejména matek do tovární práce mimo domov jako určitá degradace rodiny.^[45]

IV. Do čtvrté skupiny můžeme zařadit důvody mravní.

Tato argumentace se objevuje velmi často. Uvádí se *volnější mravy mezi mužskými a ženskými zaměstnanci, které mohou vést k mravní zkaženosti již mladých dívek*. Zvláště je kritizována *skrytá prostituce*. Ta byla spojena se snahou získat pracovní výhody či vůbec si práci udržet. Josef Rezler uvádí z tohoto pohledu typické prostředí, které poznal v době svého zaměstnání v sirkárně na Smíchově v 70. letech 19. století: „...Byl zde ředitelem jakýsi žid Kuh, sprosták a chlípník, dílovedoucí rovněž žid, Epstein, neurvalec a rváč. Z pouhé kratochvíle vynadal Kuh děvčatům a zfackoval je, a přešla-li jej zlost, vzal některou za bradu, čemuž už musila rozumět a jít s ním do kanceláře. Neobešlo se to sice bez vtipů druhých, ale rozumělo se to samo sebou, že se děvčata nevzpírala...“^[46]

[42] František CAJTHAML, *Mráčky před bouří*. Drobné povídky a obrázky ze života dělnického. Most 1893, s. 4.

[43] Antonín TROUSIL, *Hrst vzpomínek*. Praha 1962, s. 32.

[44] Alois SOLDÁT, *Bytová otázka dělnická. Dějiny a přehled úkolů reformy bytové*. Praha 1905, s. 155.

[45] Patricia BRANCA, *Woman in Evropa since 1750*. London 1978, s. 33.

[46] Josef REZLER a dcera, *Ze života průkopníků sociální demokracie*. Praha 1950, s. 28.

Proti těmto negativistickým pohledům na práci žen v továrnách směřujících k jejímu zákazu stojí *realističtější názor vycházející z respektování její nutnosti*. Stoupenci tohoto názoru se však zároveň zaměřili na boj za ochranu ženských pracovních sil *prosazováním opatření v jejich prospěch*. Tento zápas byl veden:

- a) za zákaz noční práce žen
- b) zákaz práce žen ve škodlivém prostředí
- c) za ochranu v mateřství.

Tak Budoucnost ve článku Normální doba pracovní v roce 1880 vyzývá: „...*Jest povinností zákonodárce právě ony třídy společenské před zanedbáním chrániti, které s ohledem na příští pokolení hlavní váhu mají, a to jsou dívky a ženy...*“ (Podtr. J. E.)^[47]

Tento přístup se prosadil do oficiálních programů sociálně demokratické strany. Usnesení zakládajícího sjezdu německé Sociálně demokratické dělnické strany v Eisenachu z roku 1869 i sjezdu této strany v Gotě 1875 se stala i pro naše prostředí určitým vzorem postoje k této otázce. Tak 7. bod Politického programu ustavujícího sjezdu Sociálně demokratické strany Rakouska v Neudorfelu 1874 byl obdobou 8. bodu eisenaušského programu s požadavkem „omezení práce žen“ (rozuměno ve smyslu délky pracovní doby či noční práce).^[48]

Obdobně formulovaný byl i tento požadavek v IX. bodu II. části programu zakládajícího sjezdu Československé sociálně demokratické strany v Praze-Břevnově v roce 1878.^[49]

Větší konkretizace se objevuje na jejím brněnském sjezdu v první rezoluci schválené v roce 1887 s požadavkem „aby ženy odstraněny byly ode všech nepřistojných prací“ (rozuměno ve smyslu prací ve zdraví škodlivém prostředí).^[50]

Na celorakouském sjezdu v Hainfeldu 1888/89 se problematiky žen týkaly dvě rezoluce. V Resoluci o ochranném zákonodárství pro dělníky a sociální reformě se týkal 6. bod „Vyloučení práce žen z provozů zvláště škodlivých pro ženský organismus“.^[51] Velmi důležitý byl požadavek v Resoluci o politických právech v bodu 4.: „Zrušení monopolu majetných na politické volební právo, *zavedením všeobecného, rovného, přímého a tajného práva volebního (a sice bez rozdílu pohlaví od 20. roků věku, kterým počíná povinnost daně krve)...*“ (Podtr. J. E.)^[52] Tím dochází k výraznému posunu, tj. k *řešení cestou politického zápasu včetně politické emancipace žen*.

[47] Budoucnost VII, 1880, č. 4, 25.2.1880.

[48] Petr PROKŠ (ed.), c. d., s. 11 a 13.

[49] Tamtéž, s. 21.

[50] Tamtéž, s. 26

[51] Tamtéž, s. 30.

[52] Tamtéž, s. 29.

Ještě s jedním fenoménem v souvislosti s bojem za rovná práva žen musíme od konce 80. let počítat, tj. s *aktivitou samotných žen v boji za ekonomickou a politickou emancipaci*, což se projevilo významným vystoupením Kláry Zetkinové na ustavujícím sjezdu II. internacionály 1889 a na sjezdu německé Sociálně demokratické dělnické strany v Gotě v říjnu 1896. Na tomto stranickém sjezdu byla Klára Zetkinová zpravodajkou pro projednávání 7. bodu, který byl věnován agitaci ženské otázky.^[53] Přijatá rezoluce požadovala rozšíření zákonné ochrany dělnic, zavedení osmihodinové pracovní doby alespoň pro ženské dělnictvo, ustanovení ženských továrních inspektorů a prosazení pasivního a aktivního volebního práva žen do rozhodčích živnostenských soudů, prosazení zásady stejné mzdy za stejnou práci pro ženy i muže, úplnou politickou rovnoprávnost žen, zásadu stejného vzdělávání, svobodná volba povolání a posléze i soukromoprávní rovnost občanů obojího pohlaví.^[54]

Jako určité dovršení postoje sociální demokracie v Rakousku můžeme chápat usnesení VIII. sjezdu sociálně demokratické strany ve Vídni v roce 1901. Výslovně se týkaly žen tyto body: „1. Všeobecné rovné, přímé a tajné právo hlasovací ve státu, zemi a obci pro všechny příslušníky státu bez rozdílu pohlaví dvacátým rokem stáří počínaje...“ a bod „12. Odstranění všech zákonů, jimiž poškozována jest žena naproti muži, ať v právu soukromém nebo veřejném.“ V části uvedené *Jako minimum ochrany dělnictva žádá sociální demokracie v Rakousku* se požadovalo v bodu „3. Zapovězení noční práce žen a mladistvých dělníků“ a v bodu „6. Vyloučení práce žen ze závodů, ženskému organismu zvláště škodlivých“.^[55]

Vliv působení Augusta Bebela, který spojil zápas za řešení sociálních problémů s politickou emancipací, se tedy v sociálně demokratických kruzích ohledně ženské otázky výrazně projevil.^[56]

[53] Dieter FRICKE, *Handbuch zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung 1869 bis 1917*, Bd. 1. Berlin 1987, s. 340.

[54] František HERMAN, c. d. Pozn. pod čarou na s. 46–47.

[55] Petr PROKŠ (ed.), c. d., s. 57.

[56] August BEBEL, c. d., s. 222.

SUMMARY

Women's work in factories in the last quarter of the nineteenth century and its reflection in social-democratic circles

With the development of industrial production the number of women employed in the factories increased. Already in the year 1880 they represented one third of the workers. This representation, however, was rather uneven with respect to different branches of industry, as well as the specific occupations. In the light industry the increase in the number of women copied the increase of the size of factories. Women's wages represented around 60 per cent of men's wages; there was more limited range of wage categories with dominance of lower wages and greater importance of piece wage. Therefore, the women tried to lower the difference in their wages by greater intensity of work. The average age of female factory workers was 5,5 years lower than the age of male workers. Half of them were young women up to 22 years of age. The marked decrease after the 23rd year illustrates their efforts to stay at home after marriage. However, after the year 1900 there was a marked increase in the number of married factory workers. The hypothesis of smaller stability and greater fluctuation of women workers turned out as erroneous. In the branches of production with highest portion of female workers the stability was higher and fluctuation lower. The comparison with Germany brought out similar results.

The attitude of social democrats had been ambiguous for a long time. The negative attitude to women's work in factories was grounded on various arguments: economic (unwanted competition to men's work, cheap women's work pushed the wages down and led to greater intensification), medicinal (inadequate development of bodies caused by early engagement in factory work, passed on to next generations; excessive pressure on female organisms), familial (the breaking of the principal role of women, endangering of fetus during pregnancy, inadequate time for childrearing and housekeeping) and later also moral (lax morals and casual relations between male and female workers, hidden prostitution motivated by material gains or efforts to keep the work). These ideas motivated the efforts to prohibit completely women's work in factories. Against these, however, the argument of necessity of keeping women's work stood because of economic reasons, but supplemented by the legal protection of working women. These ideas were formulated in the programs of social democratic party.

K SEBEREFLEXI PRACUJÍCÍCH ŽEN NA PŘELOMU 19. A 20. STOLETÍ

Milada Sekyrková

To the self-reflection of working women at the turn of nineteenth and twentieth century

ABSTRACT: The article reproduces the testimonies of working women, reflecting their lives. It covers the life history of Engelberta L. Pštrossová, clerical worker of Chamber of Commerce and Trade in Prague and Hradec Králové from the year 1904 until the beginning of World War II and Olga Nováková, clerical worker in the printing works of A. Haas in Prague in the years 1910–1936. The second part covers the memoirs of several women from blue-collar milieu, devoted to their material contribution to their families.

Historická demografie, 2010, 34:1:30–44

KEY WORDS: social history, everyday life, women's work, memoirs and remembrances

CONTACT: PhDr. Milada Sekyrková, CSc. Národní technické muzeum, Kostelní 42, 170 78 Praha 7; mail: msekyr@ntm.cz

Historický výzkum v oboru placené práce žen je téma relativně nové, současné, kterému je pozornost věnována až v posledních letech. Je to jistě proto, že i sama akceptovaná placená práce žen – byť reálně existovala od středověku – je jako samostatný fenomén v pramenech adekvátněji zmiňována až od novověku, resp. především od 19. století.^[1]

Pro historicko demografické bádání jsou i na tomto poli nejtypičtější úřední prameny, tedy např. publikované statistiky, oficiální normy, vyhlášky apod. Vedle nich existují další typy písemných zdrojů, jak těch relativně rovněž objektivních, tak pramenů, které jsou možná méně objektivní, nicméně přesto přesněji dokreslující každodenní život a praxi žen, jejich rodin, zaměstnavatelů. Mám na mysli popis vlastních zkušeností různého stupně objektivnosti i formálního zachycení, souhrnně je možno nazvat narativní prameny.

Jejich zkoumání je vždy dvojsečné. Na jedné straně přináší zpravidla barvitě líčení a četné konkrétní údaje, detaily, osobní zážitky a pocity, na druhé straně se musí stále mít na paměti, že individuální lidská paměť je zdroj subjektivní, nejistý, nespolehlivý a podléhající velkým změnám v čase.^[2]

[1] K tomu více např. Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Jak se žilo za času Františka Josefa I.* Praha 1996, kde jsou odkazy i na další literaturu, resp. Milena LENDEROVÁ, *K hřichu i k modlitbě. Žena v minulém století.* Praha 1999, rovněž s četnými citacemi pramenů a literatury.

[2] Evaluaci a vyhodnocení významu narativních pramenů pro historické bádání se věnovala konference „Paměti a vzpomínky jako historický pramen“, která se konala 21.–22. října 2004

V následujícím příspěvku je uvedeno několik konkrétních příkladů vzpomínek žen z různých sociálních prostředí, které svůj aktivní věk prožily ve 2. polovině 19. století a v 1. polovině 20. století a zachytily svůj život na papír. Ve svých osobních a pracovních vzpomínkách zpracovaly i své postavení v systému placené práce dané doby a daného prostředí. Jejich konkrétní zážitky mohou být – možná docela cenným – pendantem k řeči normativních pramenů.

Předložené záznamy pocházejí od žen ze dvou sociálních prostředí. Nejprve nahlédneme do života úřednic, profese, která se nově zformovala až na samém konci 19. století a svůj boom začala prožívat s příchodem a postupem 20. století.

Práce dělnických žen je zachycena a zdokumentována mnohem častěji, proto zde může být prezentováno příkladů více a poskytnuta tak větší možnost srovnání.

Pokud jde o úřednice, jejich „existence“ byla na přelomu 19. a 20. století stále ještě novým fenoménem. Do těchto placených pozic, obsazovaného donedávna výhradně muži, začaly ženy pronikat až s blížícím se koncem 19. století a stále ještě mimořádnost tohoto postavení u ženy na počátku 20. století je zmiňována v obou z uvedených vzpomínek, které jsou zachovány pro pražské, relativně velkoměstské a královéhradecké, tedy provinční sociální prostředí.

Vzpomínek dělnických žen je o poznání víc, zejména proto, že v době vzniku zkoumaného souboru pramenů byly – vedle těch, které se na výzvy v médiích samy přihlásily – přímo vyhledávány a oslovovány.^[3] V těchto případech ale je třeba uvést, že – i vzhledem k době vzniku souboru – šlo vždy o ženy výrazně levicově orientované a zpravidla i aktivně angažované v dělnickém hnutí.

Zkoumaný soubor v současnosti obsahuje na 2000 svazků, z toho ženy–autorky se objevují pouze v 1–2 procentech. Neznamená to, že jinde se o ženách a jejich práci nemluví. Muži ve svých vzpomínkách zpravidla připomínají, jak těžce pracovaly jejich matky, popř. sestry, připomínají přivýdělký svých manželek ke svým platům, či uvádějí, jaké místo zaujímaly v systému mužské práce nebo co dělaly pro rodinu ženy v lépe situovaných domácnostech.^[4]

Níže uvedené vzpomínky jsou zpravidla formálně rozsáhlejší, čítající od několika stran po více než stostránkové svazky. V následujícím textu jsou vybrány jen

v Národním technickém muzeu v Praze a z níž byl publikován stejnojmenný sborník (ed. Milada SEKYRKOVÁ, Praha NTM 2006, 391+IV s.).

[3] Soubor vznikl v rámci dotazníkové akce, kterou inicioval na přelomu 40. a 50. let 20. století dr. Jan Klepl, vedoucí Archivu pro dějiny průmyslu, obchodu a technické práce. Vyzval pracující ze všech typů průmyslových i zemědělských a dalších provozů, aby podle jím stanoveného rámcového dotazníku dali k dispozici své vzpomínání na aktivní zaměstnaneckou činnost ve svých závodech, na sociální prostředí, bezpečnost práce, možnosti dalšího kulturního a zájmového využití, na své rodinné zázemí apod. Viz blíže cit. Konference a sborník – pozn. 2.

[4] Dále k tématu např. Pavla HORSKÁ, *K ekonomické aktivitě žen na přelomu 19. a 20. století*. Československý časopis historický 26, 1983, č. 5, s. 712.

jejich pasáže týkající se ženské placené práce a postavení pracujících žen v daném prostředí a dané době.

*

Engelberta L. Pštrossová byla dcerou Benjamína Pštrosse, sloužícího u Lobkoviců v Dolních Beřkovicích jako vinařský odborník, později hospodářský správce, pensionovaného roku 1908.^[5] Ve svých necelých 19 letech nastoupila 15. května 1904 po jeden a půlroční praxi v advokátní kanceláři do zaměstnání do pražské obchodní a živnostenské komory (dále OŽK), v den, kdy bylo zahájeno úřadování v nové budově OŽK proti dnešnímu Obecnímu domu na náměstí Republiky.^[6] Byla první ženou přijatou do OŽK mezi sedmdesáti zaměstnanci. Zpočátku byla vedena jako telefonistka a stenografka.^[7] „Byla jsem plaché, na venkově přísně (podtrhla E.P) vychované děvčátko. Všichni muži respektovali moji nezkušenost i plachost a chovali se ke mně korektně.“^[8] Brzy po svém nástupu byla vyslána na kurz k firmě Duda na Vinohradech, která telefonní ústřednu do budovy OŽK dodala, aby se seznámila s jejím provozem.

Uměla česky a německy. „*Získala jsem tam* (tj. u advokáta – pozn. M.S.) *výbornou praxi právnickou a oblomila jsem se i v němčině, bez které tehdy se v úřadech nikdo neobešel.*“^[9]

Bydlela v Karlíně a do práce chodila pěšky. Podobně jako předtím do advokátní kanceláře, která sídlila u Národního divadla v Poštovské ulici. Na náměstí Republiky měla z této části Prahy cestu kratší. Později se přestěhovala k vinohradskému kostelu a rovněž chodila pěšky stejně jako její kolegyně. „*Tehdy se všeobecně chodilo do práce pěšky a nikoho ani nenapadlo, aby z Vinohrad nebo ze Žižkova, kde bydlilo mnoho kolegů, jezdil tramvají, jak se dnes děje. ... Také s těmi halíři se počítalo a procházky se tehdy pěstovaly.*“^[10]

Stále bydlela v podnájmu u cizích lidí.

Pracovní doba v OŽK trvala od 8 do 14 hodin a po obědě podle potřeby mohla ještě pokračovat.

[5] Archiv NTM, fond č. 791, Klepova sbírka vzpomínek a rukopisů, sv. 1324, s. 8.

[6] Tamtéž, sv. č. 1323, 122 s. V následujících odstavcích jsou všechny použité zápisky (úřednic i dělnických žen) parafrázovány s citáty, odkazujícími na doslovné znění na příslušných stránkách.

[7] Brzy po ní byla přijata další žena, telefonistka Rella Šeborová, nejmladší dcera hudebního skladatele Karla Šebora. Pštrossová byla nadále jen stenografkou. „*Kratší dobu byly jsme v centrále obě, abych ji, mladičkou, zaučila. Aby referenti nebyli v práci telefonem rušeni, přestěhovala jsem se potom do „expeditur“, odkud si mne referenti zvali telefonem do svých kanceláří k diktandu.*“ Sv. 1323, s. 2.

[8] Sv. 1323, s. 3.

[9] Sv. 1323, s. 11.

[10] Sv. 1323, s. 10.

U advokáta pobírala plat 40 K měsíčně. „Dvorně mi odevzdal za prvního půl měsíce zlatou (podtrhla E.P.) *dvacetikorunu*.“^[11] Po nástupu do OŽK si výrazně polepšila, neboť tam měla nástupní plat 80 K měsíčně, který se vždy po roce o 10 K zvyšoval. Roku 1909, kdy byla prvně jmenována akcesistkou, což byl první krůček k definitivě, měla plat 143 K měsíčně.^[12]

V době jejího příchodu do OŽK byl oficiálním stenografem jen pan Patzelt, který stenografoval schůze OŽK. Počet stenografek se v následujících letech rozrůstal a každá měla postupně „své“ referenty. Pštrossová pracovala s JUDr. Rudolfem Pillbauerem, JUDr. Václavem Schusterem, JUDr. Josefem Samkem či JUDr. Janem Matysem.

Každodenní obvyklou práci narušily čas od času slavnostnější události, mezi nimiž zaujala podstatné místo návštěva císaře Františka Josefa I. zřejmě roku 1908, Pštrossová ovšem nespécifikuje. „*Byl návštěvou také u nás v OŽK, což bylo velké vyznamenání tehdy pro komoru. My jsme měli přístup na galerii v zasedací síni komory, kde se slavnost odbyvala. Byly jsme tam co stenografky s L. Babelovou. Referát mi ale stylizoval dr. Hotowitz sám. Živě si pamatuji, jak jsme si s Babelovou vyčítaly, že nás přítomnost starého císaře tak až k slzám dojala. Byl k nám přece nepřátelský nebo tak slabošský, že se nás nedovedl proti drzostem a útlaku Němců v Čechách zastat. V tom našem dojetí byla vidět ta holubičí slovanská povaha. Po dobrotě by si nás byli otočili kolem prstu. Zaplat pámbůh za to, že tomu Němci nerozuměli. Sami si svůj potomní osud jak v Rakousku tak i u nás ukuli!*“^[13]

V roce 1910 Pštrossová přešla do Hradce Králové, kde byla OŽK nově zřízena z podnětu primátora Františka Ulricha. Dostala tam plat 200 K, tedy lepší než v Praze a podle jejího názoru „*na tehdejší dobu velmi slušný plat*“^[14] Úřadovna v Hradci Králové se za její přítomnosti vlastně budovala „na zeleném drnu“, začínali tam jen ve třech – dva muži a ona. O rok později byla přijata další úřednice.

Dodržovali pracovní dobu dopoledne mezi 8. – 12. hodinou a po polední pauze ještě mezi 14. – 17. hodinou, „...*tedy o 1 hodinu více než v Praze (8 – 14) a s dvojí docházkou, takže za větší plat jsem více pracovala. Také pořádných hodin bylo nepočítaných a nehonoraných.*“^[15] Pracovalo se zpočátku i např. večer ze soboty na neděli, když představený, který dojížděl z Prahy, přijížděl v sobotu do Hradce.

Engelberta Pštrossová pak v Hradci Králové strávila příštích třicet let, celý svůj aktivní věk a odcházela na odpočinek až s vypuknutím 2. světové války. Nejistá

[11] Sv. 1323, s. 11.

[12] O platech úředníků konkrétně VOŠAHLÍKOVÁ, c. p., s. 199–201.

[13] Sv. 1323, s. 28.

[14] Sv. 1324, s. 7.

[15] Sv. 1324, s. 7.

existence hradecké OŽK, která v době jejího založení roku 1910 fungovala na systému dobrovolnosti, se později stabilizovala a dostala pevný základ.^[16]

Jiným příkladem úřednice, jejíž vzpomínky se zachovaly, je Olga Nováková, zaměstnaná v tiskárně Antonína Haase v Praze.^[17] Její paměti jsou rozsahem skromnější. Zatímco od Pštrossové se na mnoha stránkách dovídáme i její osobní názory na řadu kolegů a nadřízených, Nováková se soustřeďuje na své postavení a na obecnější pracovní podmínky ve firmě, o svých kolezích píše uměřeněji.

Olga Nováková nastoupila do známé tiskárny Antonína Haaseho v dubnu 1910 jako čerstvá absolventka Wertheimerovy obchodní školy. Byla vybrána mezi frekventantkami, zejména proto, že výborně splňovala požadavek dobré znalosti němčiny. Tiskárna tehdy sídlila v budovách Anenského kláštera, zrušeného během josefinského období.

Byla to doba, kdy bylo ještě celkem čerstvě zavedeno nedělní volno.^[18] *„Byli tu i starí úředníci, kteří jaksí s politováním o tom mluvili, neboť teď budou v neděli doma překážet manželce při vaření a do kanceláře se v neděli chodilo jako na procházku; přicházeli asi v ½ 9 hod., popovídali si, přečetli noviny, v 10 hodin šli někteří naproti k Zajíci neb k Modré štice na papričku neb páreček, pak si zapálili doutník, rozdělili došlou poštu a k polednímu přicházeli domů k hotovému obědu. A teď, co doma?“^[19]*

Nastoupila s počátečním platem 25 zlatých měsíčně, tj. 50 korun. *„Tak mně někdo říkal, že jsem s mojí němčinou se měla ucházet o místo u Ringhoffera, že tam úřednice dostanou hned 45 zlatých. Ovšem, ale pak jejich plat nestoupal a mimoto – šuškal se něco o divné morálce mezi zaměstnanci.“^[20]*

V Praze bydlela v podnájmu. Nejprve měla pokoj v dnešní Ostrovní ulici /tehdy Smetanově/, kde zároveň bylo na bytě dalších osm dívek. Pochvaluje si nicméně svůj samostatný světlý a slunný pokoj. Za pokoj platila 35 zlatých měsíčně, matka ji tedy ještě musela podporovat ze své vdovské penze, protože by s platem nevyšla. Její matka a babička v té době bydlely na venkově. Kvůli nemoci babičky, o níž se pomáhala starat, zaměstnání však po třech měsících opustila. Dostala vysvědčení o vykonané praxi, psané německy.

Přesně rok po svém prvním nástupu se k Haasemu vrátila a zůstala tam dalších 25 let. Na léto jezdila domů do Zbiroha, kde matka a babička bydlely v domku pro knížecí zaměstnance. Matka žila z penze po manželovi, čítající 60 K měsíčně,

[16] Sv. 1324, s. 10. Další osudy E. Pštrossové se nepodařilo zjistit.

[17] Archiv NTM, fond č. 791, sv. 844, 18 s.

[18] Výslovný zákaz nedělní práce pro všechny dělníky i zaměstnance vstoupil v platnost v roce 1895. VOŠAHLÍKOVÁ, c. p., s. 177. Dále Miloslav MARTÍNEK, *Přehled vývoje sociálního zákonodárství v českých zemích 1879–1918*. Sborník k dějinám 19. a 20. století, Praha 1976.

[19] Sv. 844, s. 1.

[20] Sv. 844, s. 1.

babička měla penzi 50 K měsíčně. V domku pronajímaly čtyři pokoje z celkových pěti letním hostům, aby si přivydělaly.

Na podzim 1913 se matka s babičkou rozhodly přestěhovat do Prahy, pustit služku. Najaly si všechny tři společně dvoupokojový byt za 900 K ročně v Liliové ulici „*V Praze bylo pro nás živobytí levnější než na venkově. V potravinách byl větší výběr a dalo se levně žít. Na stravu pro nás tři nám stačilo úhrnem 90 K.*“^[21]

Po svém návratu roku 1911 nastoupila u Haaseho do vrchní účtárny a dostala plat 70 K měsíčně. Za byt a stravu tehdy platila 65 K, 5 K zbylo jako kapesné. „*Z toho jsem si kupovala velkou dvoukřejcarovou housku k svačině, někdy i tvarohový koláč za 5 krejcarů, ba někdy jsme si k tomu koupili za šesták, tj. za 20 halířů, pěkně velký hrneček bílé kávy, kterou odpoledne vařila paní Witschlová, manželka vrátného u Haasů. Z toho bylo i možno jednou za čas si koupit asi za 80 krejcarů vstupenku na galerii do Národního divadla. Moje kolegyně na mne hleděly trochu spatra, protože jsem dostala vyšší počáteční plat než ony, ač bydlely v Praze u rodičů a měly tedy z menšího platu zajisté víc peněz k dispozici než já.*“^[22]

Pro úřednice platil zcela bezvýhradně celibát, počítaly s tím, že „*chci se vdát, musím opustit místo.*“^[23] Nováková nebyla první ženou u Haasů, nicméně tam ještě všichni přesně věděli, která ze zaměstnankyň tam jako první žena nastoupila. Pracovaly tam nejen svobodné, ale i jinak nezaopatřené ženy, konkrétně Nováková uvádí případ vdovy, která tam byla korespondentkou za svobodna a když její manžel brzy po svatbě zemřel, vrátila se do místa a zůstala až do penze.^[24]

Ženská úřednická práce rozhodně nebyla ve druhém desetiletí 20. století ještě samozřejmostí a mnozí muži na ni zahlíželi se zřejmou nedůvěrou, žárlivostí a nepochopením. Velkým problémem byl kariérní postup žen. „*I já s dobrou znalostí řečí jsem uvázla v účtárně u cifer, a když jsem někdy zastávala některou korespondentku, neb šéfovi odevzdala dobré dopisy, pocítila jsem často důsledky žárlivosti. „Weiberwirtschaft!“ zabručel si do vousů hlavní obchodní zástupce, pan Dítě, který byl v kanceláři jen vzácným hostem.*“^[25]

V červnu 1914 si Olga s matkou mohla dovolit dovolenou v Českosaském Švýcarsku, navštívily rovněž Drážďany a do Prahy se vrátily 29. června 1914, pár hodin předtím, než se po městě rozléta zpráva o zavraždění Františka Ferdinanda d'Este v Sarajevu.

[21] Sv. 844, s. 9.

[22] Sv. 844, s. 1–2.

[23] Sv. 844, s. 3.

[24] Sv. 844, s. 4.

[25] Sv. 844, s. 4.

Za 1. světové války bylo do tiskárny přijato mnoho žen – např. oddělení fakturistů bylo obsazeno jen dívkami, včetně přednostky, které se podařilo provdat v 52 letech.^[26]

Tiskárna tolerovala dvojjazyčnou komunikaci, v práci se mohlo mluvit i česky. I Němky se snažily mluvit česky, a to stále více s postupujícími obtížemi monarchie během 1. světové války. Válka však „...neskončila tak brzy, jak se očekávalo. Čas utíkal s našimi mladými léty. Pravda, válečných hrůz jsme tehdy v Praze nepoznali, ale žilo se také dost těžko. Střídaly jsme se ráno od šesti hodin na frontách na chléb: před pátou hodinou šla ven babička, od šesti do sedmi jsem tam stála já a abych přišla včas do kanceláře, vystřídala mne pak matka, aby po osmé hodině koupila chleba. Také jsme chodily na frontu pro 5 kg uhlí, třeba pro tašku dřevěného uhlí, jen když v kuchyni něco trochu hřálo.“^[27]

Převrat v říjnu 1918 proběhl celkem v poklidu, Haasovi zaměstnanci byli ušetřeni revolučních výstřelků, ale neúčastnili se většinou ani pozitivních projevů, spojených se vznikem samostatné republiky. „U Haasů ve staropražském zákoutí jsme postřehli málo o tom, co se děje a v poloněmeckém prostředí jsme se nic nedověděli. Je mi velice líto, že jsme nic neviděli z prvního nadšení, o němž vypravují ti, kdo byli na Václavském náměstí. Přicházeli však ti, kdo měli někam cestu, s různými zprávami o tom, jak lidé strhují rakouské odznaky, firmy, nápisy a návštějí a konečně, že táhnou na Staré Město a sem k Anenskému dvorů. Co s naší firmou a s orlem na Anenském náměstí?“^[28] Firmě ani zaměstnancům se nic nepříhodilo a v prvních letech po válce zažila naopak velký rozmach. Tiskařské kapacity nestačily, rozšířila výrobu na tisk bankovek a státovek, jak našich, tak zahraničních.

V roce 1919 vznikla Jednota českých soukromých úředníků a vedle toho podpůrný Spolek úřednictva firmy Haase, kterému platili členové měsíčně 5 K. Majitel, sám Antonín Haase, mu dal 100 000 K a příležitostně přidával další příspěvky.^[29]

Pracovní doba se po válce změnila. V létě se pracovalo od sedmi do patnácti hodin a v zimě od osmi do šestnácti hodin, v poledne se čtvrt hodinovou přestávkou na jídlo, tedy tzv. „jednotná frekvence.“^[30]

Se zaměstnaneckými platy se po válce dalo podle Novákové dost dobře vyžít, zvyšovaly se.^[31] Celkem u Haaseho po válce pracovalo na 700 dělníků a asi 160 úředníků. Z popudu nově ustavených odborů bylo v poválečném nadšení zavedeno jakési interní vzdělávání. Všichni úředníci začali povinně navštěvovat ostatní

[26] Sv. 844, s. 4, v tomto oddělení našel svou ženu i známý sportovní redaktor Laufer.

[27] Sv. 844, s. 10.

[28] Sv. 844, s. 12.

[29] Sv. 844, s. 13.

[30] Sv. 844, s. 13.

[31] „My zaměstnaní jsme měli po válce peněz dosti a lehko jsme oželeli ztráty peněz, jež uvázly v rakouských cenných papírech. Hůře na tom byli ti, kdož žili z kapitálu a jejichž příjmy se nedaly zvyšovat ani za války ani po ní. Hodnota peněz však stoupala.“ Sv. 844, s. 14.

provozy. „A tak se jeden čas dělaly exkurze vždy jednou týdně mezi polednem do některého technického oddělení. Vedl nás sám šéf a vše vysvětloval, mohli jsme vylézt na stroj tisknouce veliké plakáty a dívat se, jak je sám skládá. Pozorovali jsme litografy při práci. Byli jsme u galvanoplastiky.“ Pro interní žárlivost třeba na výhodnější práci v jiných oddělení se však tyto exkurzy časem zastavily.^[32]

Problémy nastaly na přelomu 20. a 30. let, za ekonomické krize. Závod se dostal do platebních potíží, ubylo práce a začalo se propouštět. V roce 1931 dosadila Unionbanka, které se splácelo, do Haaseho firmy vlastního ředitele, Němce Steina, a vymohla velké personální změny.

Olga Nováková vedla ve 20. letech tzv. Americký žurnál, ve 30. letech již celé nákupní oddělení s kartotékou o veškerém zboží a materiálu pro knihtiskárnu a litografii. „Ředitel Stein nedůvěřoval kde komu. Měla jsem s ním několik nedorozumění. Účty se už dávno neplatily do 30 dnů se srážkou 2 nebo 3 %, nýbrž až ku dni splatnosti, tj. za 3 nebo 5 měsíců a ještě to nestačilo. Nesměla jsem už sama si připravovat účty k placení, vzal si celé balíky účtů k sobě a nové jsem mu předkládala. Řekl, že musí vše vidět a že si na nich dělá tajná znaménka. Byla jsem tím uražena.“^[33]

15. listopadu 1935 dostali nejstarší Haaseho zaměstnanci výpověď. Samozřejmě proto, že měli nejvyšší platy a jejich odchodem se tedy nejvíce ušetřilo. Mezi nimi musela závod opustit i Olga Nováková. Bylo jí tehdy 44 let. Dostala pětiměsíční výpovědní lhůtou, přesto vzhledem ke svému věku, považovanému tehdy již za vysoký, bylo problémem najít nové místo. Kolegyně, kterým bylo 48 a 52 let rovnou zažádaly o penzi, kterou hned dostaly, protože neměly už podle tehdejšího úzu žádnou šanci být přijaty kdekoli jinde.^[34]

Nováková sama při té příležitosti zažádala v dubnu 1935, kdy dovršila 25 let zaměstnání u firmy, o záslušnou medaili a diplom od OŽK, které dostala. Měla pak velké štěstí.

„Dověděla jsem se náhodou, že jedna dáma v kavárně si stěžovala, že její dcera chce pokračovat ve studiích a proto chce opustit krásné místo na Francouzském konzulátě. Šla jsem se proto zeptat své bývalé učitelky franciny, zdali bych se mohla o takové místo ucházet. Řekla, že myslí, že bych se zapracovala. Ale že bych se musela naučit francouzský těsnopis. U Haasů jsme těsnopis nepotřebovali a kdysi v obchodní škole jsem jej nenáviděla, a tak jsem se mu dobře nenaučila ani v češtině ani v němčině. ... šla jsem se představit a hned jsem dělala přijímací zkoušku.“^[35]

Místo dostala a po dvou měsících nezaměstnanosti nastoupila opět na velmi dobře placenou pozici, kde zůstala i po celou 2. světovou válku.

[32] Sv. 844, s. 15.

[33] Sv. 844, s. 16.

[34] Sv. 844, s. 17.

[35] Sv. 844, s. 17–18.

Tolik dochovaná svědectví úřednic a v dalších odstavcích obrátíme pozornost ke světu dělnické bídy a nedostatku. Zkoumané prameny se geograficky týkají zejména středních Čech, hornického Kladenska. Vedle toho byly zpracovány rovněž některé výpovědi žen a o ženách ze severo- a východočeského podhůří s typickou textilní a sklářskou domácí výrobou.

Zachovala se celá řada výpovědí o statutu a pracovních i finančních podmínkách žen v tamějších chudých rodinách, jak od nich samotných tak od jejich mužů, synů i dalších rodinných příslušníků, popř. jim jinak blízkých osob.

Následující výpovědi jsou zvoleny jako typické a jazykově relativně korektní příklady, vybrané z většího souboru. Záznamy venkovských žen jsou zpravidla psány spisovnou češtinou, u městských žen, hlavně z Prahy, lze v zápisích nalézt řadu germanismů, viz např. text k pozn. 52.

Vyhodnocení pramenů, které jsou k dispozici, dává určitou možnost, vysledovat ve svědectvích žen několik tematických okruhů, týkajících se oceňováním jejich práce, postavení v rodině, postavení žen-vdov apod.

Zatímco muži na Kladensku fáráli či tam i jinde pracovali na jiných, povrchových postech, ženy se staraly o domácnost, děti a bylo bráno jako samozřejmé, že přivydělávaly rodinám ještě práci v zemědělství, u sedláků.

Tato práce žen byla společensky ceněna, považována a vnímána za jejich vlastní, odpovídající statutu rodin na dané společenské úrovni.

„Když mě bylo 8 roků, tak už jsem chodila s maminkou rozhazovat sedlákům hnůj na pole a vybírat brambory a když se vybraly a udělaly jsme řepu, tak jsme chodily paběrkovat brambory, aby byly nějaké na zimu a řepa na syrop. ... Léta mi ubíhaly, nebylo mi ještě 14 let, a musela jsem sloužit k sedlákovi. Plat? Zprvu jen za jídlo, a tak jsem na to byla celý rok a pak jsem dostala 4 zlatý měsíčně – bylo to v Neprobylících u Paulů na statku. Ale co jsem zkusila u těch sedláků, to se nedá vyspat i bití bylo a k tomu ty krásné nadávky.“^[36]

V podhorských regionech s tradiční sklářskou a textilní výrobou byla nejtypičtější ženskou placenou aktivitou domácí ruční práce. Celé rodiny se tam zabývaly výrobou zpravidla bižuterních produktů či drobnější textilní výrobou jako bylo např. krajkářství. Zejména ve sklářských oborech vydatně pomáhaly i děti.

„Perlaři jednou týdně ... zhotovené perly odváděli faktorovi. Zručný perlař vyrobil obyčejných perel při 12–14 hodinové práci za den 8 000–10 000 kusů. Faktor je kupoval po 1 000 kusech a od tisíce perel se platilo před první světovou válkou od 80 haléřů do 1 K. Zručný perlař si tedy týdně vydělal 30 až 50 K, což na tehdejší dobu bylo hodně. Musel ovšem kupovat sklo a petrolej. Žena, která nepracovala celý

[36] A NTM, fond č. 791, sv. 881, s. 4, 7, autorka Marie Kratochvílová, Hřešice u Kladna. Rodina měla podle dalších, ve vzpomínkách uvedených údajů, k dispozici měsíčně kolem roku 1890 asi 20 zlatých, v čemž byla sečtena mzda otce-dělníka v lomu, později invalidy, který se živil pletením košíků, někdy v zahradnictví nebo jako vrátný, a výdělek manželky z práce pro sedláka v zemědělství, měli 17 dětí, z nichž 9 se dožilo dospělosti.

den, vydělala si asi 15 až 20 K týdně. Děti v perlařských rodinách pracovaly již od 8 let. Byl proto týdenní výdělek perlařovy rodiny dosti značný. Ovšem vždy nebyla po perlách poptávka a cena placená za perly pak klesala.“^[37]

Další svědectví vzpomínají na těžkých život generace rodičů a prarodičů, kteří vypomáhali rodinám svých dětí, mohli-li, a uvádí i další možnosti přivýdělku chudých rodin. Marie Lišková pracovala více než čtyřicet let v továrně. Během 1. světové války byla zavřena za protistátní řeči v ženských věznicích v Tanvaldě, Litoměřicích a Terezíně. Vzpomíná i na pracovní zařazení své matky z doby, kdy otec měl malou vápenku, ale „že se v zimě nepálilo, nebylo peněz. Maminka musela chodit v zimě do továrny dvě hodiny pěšky a když měla za 14 dní 4 zlaté, nikam to nestačilo. Děti přibývalo, ale výdělek ne, a tak pamatuji, že jsme se nikdy nenajedli. Čekali jsme již za stolem každá, v ruce lžící, když babička ještě dlouho vařila. ... Druhá babička měla malé hospodářství, proto jsme tam tuze rádi chodili, přece někdy drobek nějaké kaše zbylo. ... Když mi bylo 12 let, odstěhovala jsem se k babičce, tam, co jsem se narodila. Musela jsem tam pracovat hodně, ale asi jsem se najedla. Dědeček jezdil ve dvoře za 20 kr. měsíčně a bez stravy. ... babička by byla mamince ráda někdy vypomohla, ale oni museli odvádět dvacet roků výměnek pradědečkovi. ... moje sestry musely jít také ke škole do služby k dětem za stravu. Konečně jsem se dostala do továrny. ... Můj muž, když jsem se pak vdala za chudého tkalce, nedostal nikde na Tanvaldsku práci, ... ale že byl hudebníkem, protloukli jsme se. Někdy někde pokalcoval a zase pracoval venku, jak se to dalo, ale většinou byl doma, protože byl nemocný se žaludkem. Měli jsme tři děti, které též hudbě naučil a které s ním pak chodily hrát...“^[38]

Práce v zemědělství byla velmi těžká, stála často mladé dívky zdraví a vedla k předčasným skonům řady dělnických žen.

Karla Štiková (nar. 1887 v Trněném Újezdě).^[39] Pocházela z devíti dětí. Otec pracoval za 6 zlatých měsíčně 12 hodin denně a po večerech ještě dřel na vlastním poličku. Matka se starala o domácnost.

Karla nastoupila do svého prvního placeného zaměstnání v necelých čtrnácti letech, kdy začala pást krávy pro místního sedláka. Pak se krátce odstěhovala ke svému bratrovi, zaměstnanému v severočeských dolech. Tam jako řada dalších žen z hornických rodin vybírala uhlí ze skrývky. Fůru uhlí bylo tehdy možné prodat za 3 zlaté. U bratra byla velmi nešťastná, a proto se vrátila k rodičům a začala opět pracovat u místních sedláků, kde již jako dospělá vykonávala velmi těžkou práci.

„Rozsah mé práce: krmení a obsluha prasat, velkého hejna husí, několik krav a k tomu všechny práce na poli. Statně se oháněla i kosou a jezdila i s koněm.

[37] A NTM, fond č. 791, sv. 1317, s. 4, autor Ladislav Štěpánek.

[38] A NTM, fond č. 791, sv. 1197.

[39] A NTM, fond č. 791, sv. 1638, 36 s.

Pracovní doba: od slunka do slunka, v létě to bylo hodně, často ráno již od 4. hodiny“ ... v další práci „...tu bylo „jen“ 22 krav. Mimo dojení to bylo vynášení hnoje na nosítkách, musela se napumpovat voda do velké kašny pro všechny krávy, pak podestýlání všech zvířat, zkrátka začalo to ve 4 hodiny ráno a trvalo to nepřetržitě do 10 h v noci. Když to skončilo, klesaly únavou mladé nohy i statného děvčete.“^[40]

Jako mladší služka, tj. služka začátečnice, měla tři zlaté měsíčně a na chleba vedle toho dostávala /na dobu jednoho roku/ 15 zlatých „Tento “chlebový paušál“; ten byl zpropadeně „mazaný“. Měť on tvrdou podmínku: kupovati si chleba sama, ve statku jsem nedostala ani drobeček. Třebaže jsem viděla bochán samožitného chleba u sedláka stále na stole. Když jsem postoupila na staršinku (tj. na starší služku) po svých 16 letech /tj. po dovršení 16. narozenin – pozn. M. S.), měla jsem 4 zl. 20 kr. měsíčně a na chleba paušál 20 zlatých.“

„... ráno bylo kafe a náčká buchta, v poledne polévka, brambory nebo knedlíky s omáčkou. Obvyčně rajskou, na společné míse, podobně byla na společné míse pro veškeren personál krupková kaše. A co večer: kafe, brambory, vařené neb někdy i mazaný chléb/s výjimkou paušálu. ... Naše panímáma pracovala na poli do 11 h, v poledne uvařila polévku, ta byla horká, a aby se mohlo včas jíst, vchrstla se do toho studená voda.“^[41]

Hygiena: „Tak kupříkladu šaty: po dřině na poli: ty jsme si mohly vyprat tak 2x za rok. Ovšem košile a spodní prádlo, ty jsme si vypraly týdně. Ta dřina .. než jsme my mladá děvčata napumpovaly vodu do stírky /kádě/ pro dobytek.“^[42]

Zábava: posezení večer na návsi. „... někdy v čas horka pantáta nám někdy dal – výjimečně – plíšek (známka na pivo) a po jejím předložení dostaly jsme v hospodě ½ litru piva.“^[43]

Roku 1910 se provdala za havíře Štiku, který ale brzy zemřel následkem sesuvu během jedné šichty na Majrovce. Od 16. března 1916 tak zůstala sama s dětmi 5 a 3,5 roku starými.

Dostávala pak 70 K měsíčně (na sebe 30 K na děti po 20 K) „Po úraze jsem šla na Majrovku, tak jako to přede mnou učinila řada nešťastných vdov a po mně další... a stoupla si s dětmi k váze, při střídání směn při platě a kamarádi zabitěho Štiky házeli do mého klínu svůj příspěvek... na 60 zlatých se vybralo. Inspektor z Majrovky Beneš hodil šesták, který jsem mu vrátila. ... mi udělal nabídku, abych šla dělat na Majrovku na haldu nebo do hutí, to znamenalo jít na 12 hodin denně pracovat, děti byly malé, školky nebyly. Tak jsem prohlásila: „pane Beneš, ani čubka nechce jít od štěňat, já na to nepůjdu.“^[44]

[40] Tamtéž, s. 9 – 10.

[41] Tamtéž, s. 10.

[42] Tamtéž, s. 11.

[43] Tamtéž, s. 11.

[44] Tamtéž, s. 18–19.

„Nedělala jsem žádné divadelní scény, byla jsem si vědomá těžké ztráty manžela a s odevzdaností nesla jsem svůj osud, už pro ty své 2 děti.“^[45] Aby rodině přivydělala, vybírala pak ještě na majrovské haldě uhlí, které s dětmi prodávali. Dala se na politiku, jezdila na mítinky do Prahy.

„My ženy jeli jsme na schůzi, která se konala na Staroměstské radnici v Praze, já neměla tehdy nic na sebe, a tak z velké teplé sukně ušila mi Hájková kabát s pasem. ... A pak došlo k hlasování „ kdo se připojí k III. Internacionále, kdo zůstane v II., tj. v sociální demokracii. Pamatuji se, že kromě nás z Kladna společně s námi hlasovaly ss. Majerová, Malířová, Prokopová, Jabůrková atd. I slánští s námi hlasovali pro III. internacionálu – pražští si zvolili své předsednictvo a my také své, ... ale tím okamžikem jsme museli radnici opustit, jak rezolutně si ti portýři počínali, ven a ven. ... Žel já jsem v tom chumlu zapoměla na radnici svůj pěkný kabát a už jsem ho nedostala zpět.“^[46] Během 1. republiky se jí podařilo z našetřených peněz pro sebe a děti postavit domek.

I v nuzných podmínkách platila určitá sociální hierarchie rodin. Rozlišovalo se např., u jakého sedláka ženy pracovaly. Každý měl zájem pracovat u nejbohatšího, nejvlivnějšího statkáře, který si proto mohl své dělnice vybírat z velkého množství místních žen.

„Děvčata chodívala do služby k sedlákovi. Dryák (největší sedlák). Za jeho vraty stál houf děvčat. Dryák otevřel vrata a vybíral si – ta, ta, ta – a ostatní musely jít sloužit.“^[47]

Pro ženy na venkově představovala nižší společenskou úroveň práce v továrnách. Fabričky byly nahlíženy jako horší, společensky níže stojící než ženy pracující v zemědělství, zejména pro poměry, které v továrnách panovaly – nízká morálka, vzhledem ke společné práci mužů a žen, pramalá hygiena apod.

„Chodit do fabriky bylo pro děvče ostuda. Jméno fabrička bylo hanbou. Výjimkou byly vdovy po hornících. Ty chodily na haldu, do uhelny a těm se to nepovažovalo za ostudu. Většina žen byla zaměstnána u sedláků na polních pracích. Chodila však děvčata do služby do Prahy i do širokého okolí. Chodívaly po kraji dohazovačky, kterým děvčata za dohození služby platila, také panímáma platila za dohození služby.“^[48]

Ve městě to ovšem bylo jinak. Tam práce v továrnách postupně v průběhu 19. století začala představovat podstatnou možnost výdělečné činnosti.

„Moje matka byla z malorolnické rodiny (z Hrádku u Rokycan, Čadová – pozn. M. S.), z osmi dětí. Do školy podle jejího vyprávění chodila velmi málo, musela chodit na pole a tak podle toho bylo i vzdělání. Uměla se sotva podepsat. ... Když jí bylo

[45] Tamtéž, s. 19.

[46] Tamtéž, s. 19–20.

[47] A NTM, fond č. 791, sv. 701, s. 59, autor Vojtěch Lála z Brandýska u Kladna.

[48] A NTM, fond č. 791, sv. 701, s. 10, autor Janoušek.

12 let, poslali ji doma sloužit do Prahy. Dostala službu v nějakém mlýně, kde jak říkala, žehlila pro chasu čepce, při čemž jí museli dát pod nohy stoličku, aby dosáhla na žehlicí prkno. Později sloužila u doktorů, u majorů, a naposled na Dobytčím nebo snad Koňském trhu, U Zlaté husy, jak se dříve jmenovalo Václavské náměstí. Ve svých 28 letech se seznámila s mým otcem Václavem Pencem, který tou dobou měl tamtéž uhlířský obchod, kam ona chodila pro uhlí.^[49]

Rodina se rychle rozrostla, zažila velmi nuzné poměry během řady stěhování v řadě přízemních a sklepních bytů po celé Praze. Nakonec otec zakotvil jako c. k. strážník v Košířích. Jeho plat činil 36 zlatých měsíčně pro 8 lidí. Matka přivydělávala posluhou.

„sestra Tonička... vystoupivší ve 12 letech z páté třídy na Smíchově, pracovala ve smíchovské kartounce u Porgesů, kam jsme jí jako děti nosily oběd. Jak se pamatuji, byla u strojů s kalikem. Jak dlouho tam byla, se nepamatuji, vím, že později šla sloužit k pánům. ... Vdávala se ve 28 letech, to pracovala zase už jako tkalcovka. Vzala si sluhu z moučného obchodu, kde byl od 19 let zaměstnán při skládání pytlů a vši hrubé práce za malý plat, ... Sestra Tonička chodila stále též do práce, až když se jí narodila dcera Marie, to nějaký čas přestala.... Později si našla domovnictví, aby nemusela platit činži, a posluhovala zase pánům v domě, našla si vždy byt v novostavbě, kde chudí lidé nebydleli.“^[50]

„Ve 14 letech mě vzala starší sestra Katka s sebou do továrny v Praze, Věžeňská ulice, kde u f. Eduard Lakesch a syn, továrna na kovové zboží, pracovala a kde jsem i já byla přijata. V 18 letech jsem se rozstala, ležela jsem asi 4 týdny, byla jsem nastydlá, špatně oblékaná v zimě, pracovaly jsme ráno od 7 do 7 h. večer.“^[51]

Autorka pracovala za plat 2 zl. týdně a „... byla jsem při výrobě pánských řetízku pancér i článkové se starodávnými klíčky s barevnými sklíčky, stříbřené i zlacené tumpachové i pakfonové. Po zaučení jsem měla práci akordní, od metru, svěšovala jsem a nanášela, auftragovala fugy kašičkou z boraxu a mosazi, a sama jsem si to musela i vyletovat, když učedníci neměli čas na velkých plechových cihlách s vlhkou hlínou natažených ½ metrech, plynem, kazila jsem si na tom moje mladé oči, což mělo také následky. Kroužky byly číslované, nejslabší 61 ky, nejsilnější 68 ky. Od metru jsem měla 12 krejcarů, od nejsilnějších 4 krejcarey. Byla jsem tam 5 r.“^[52]

Vdávala se v svých třiceti letech po jedenáctileté známosti. Její muž, soustružník, pracoval u Ringhofferů.

Ze všech uvedených i z řady dalších svědectví, která máme k dispozici, lze vyvodit řadu závěrů.

[49] A NTM, fond č. 791, sv. 1023, s. 1, autorka Josefa Jandáková, nar. kolem roku 1880.

[50] Tamtéž, s. 5–6.

[51] Tamtéž, s. 10.

[52] Tamtéž, s. 11.

Ženy zpravidla braly své těžké postavení jako přirozené. Pokud v jejich výpovědích zaznávají stížnosti, nikdy to není na postavení ženy jako takové ale spíše obecněji na postavení jejich sociální vrstvy. Jejich život byl vymezen určitým prostorem, který se pohyboval od domácnosti rodičů, kde – pokud byl – měl hlavně slovo otec a celá rodina se mu přizpůsobovala. Pokud nebyl, řídila rodinu matka, event. babička. Matka v aktivním věku pak v takovém případě vykonávala často i práci, považovanou za mužskou, aniž by tím její sociální status nějak upadl. Provdané ženy se zcela podřizovaly vůli svých mužů, stěhovaly se s rodinami podle mužova zaměstnání, snažily se přivydělat rodině, často velmi podstatně, ale nepokoušely se přebírat mužovu vůdčí roli v rodině, tj. např. rodina se nestěhovala podle možností matčina přivýdělku. K postavení starších neprovdaných žen nezachováno v daném souboru žádné svědectví.

Ženy vždy pracovaly v úhrnu víc hodin než muži, počítaje v to práci v domácnosti popř. na vlastním pozemku. Placená část jejich pracovního dne byla vždy odměňována hůře než mužská práce.

Sociálně demokratická agitace, datující se přibližně od 70. let 19. století, ženy velmi oslovila. Nejen ty samostatné, tedy zpravidla vdovy v obtížné sociální situaci, ponejvíce s dětmi, které musely samy živit, ale zaujala i provdané ženy. Hledaly v ní nejen možnosti zlepšení materiálních podmínek. Ve svých představách o ní byly mnohem praktičtější, viděly v nich rovněž např. možnost setkávání s podobně smýšlejícími lidmi, výměny názorů a zkušeností a vůbec společenský prostor vhodný k seznamování. Přitom je třeba vidět, že levá radikalizace osoby či rodiny zpravidla přišla s nějakou negativní událostí v životě: propuštění z práce, úmrtí živitele, živelná katastrofa, které měly za následek zhoršení životních podmínek a hledání následně pomoci v obci, u zaměstnavatele nebo na úřadech. Když se tam pomoci nedomohli, obraceli se lidé zpravidla do řad agitátorů a politiků, slibujících vyřešení jejich starostí v lepší budoucnosti. V těchto případech vystupovaly zpravidla ženy radikálnější než muži, protože negativní změny na ně doléhaly tíže a svou roli tu hrálo i emotivnější založení žen. Muži zhoršenou životní situaci častěji řešili alkoholem.

Zpracované paměti a vzpomínky přinášejí i řadu dalších příkladů životních situací a popisují jejich různá individuální řešení. Vždy je ale třeba mít na paměti, že tyto narativní prameny je třeba velmi kriticky vyhodnotit, porovnat s dalšími prameny a často mohou být jen podpůrným a doplňujícím, nicméně velmi zajímavým zdrojem informací.

SUMMARY

To the self-reflection of working women at the turn of nineteenth and twentieth century

The article resumes, on the basis of memoirs of women from middle and lower classes, the self-reflection of female employees, clerical workers and factory workers in the context of the time (the period between the end of the nineteenth century up to the beginning of the World War II) as well as of their social and work milieu.

The article is based on the authentic recordings of female workers, preserved in the so-called Klepl Collection of manuscripts and memoirs in the Archive of the National Museum of Technology in Prague.

The article describes the life history of Engelberta L. Pštrossová, clerical worker of Chamber of Commerce and Trade in Prague and Hradec Králové in the years 1904–1938, and Olga Nováková, employed in the printing works of A. Haas in Prague in the years 1910–1936. The second part brings shorter pieces of memory of several working women from Central, Northern and Eastern Bohemia, mostly agricultural workers or ancillary workers. It focuses on their perception of the position of women in the system of wage work and the differences in the positions of women and men in various work situations, on the problems of everyday life.

SZKOŁA ZAMIAST KLASZTORU. KOBIECA DROGA DO SAMOSTANOWIENIA W ZAWODZIE NAUCZYCIELKI W XIX I W 1 POŁ. XX W. NA PRZYKŁADZIE ŚLĄSKA CIESZYŃSKIEGO

Marzena Bogus, Janusz Spyra

School instead of cloister. The road of women to independence in teaching profession in the nineteenth and the first half of the twentieth century in Teschen Silesia

ABSTRACT: The article aims to sketch the phases of development and changes in the traditional models of female life and their entry into work in teaching professions. In Silesia around Těšín, a religiously mixed region, were in the nineteenth century employed only two orders that dedicated themselves to teaching (the congregation of School Sisters of Notre Dame in Bielsko and the Sisters of Mercy of St. Borromeo in Teschen). Only before the World War I appeared first teachers, mostly teachers of handicrafts or in nurseries.

Historická demografie. 2010, 34:1:45–60

KEY WORDS: Teschen Silesia; schooling; employed women; school

CONTACT: dr Marzena Bogus, Instytut Plastyki (Zakład Wychowania przez Sztukę) Akademii im Jana Długosza w Częstochowie, ul. J. Dąbrowskiego 14, 42–200 Częstochowa; dr hab. Janusz Spyra, Instytut Historii (Zakład Historii XIX wieku) Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, ul. J. Dąbrowskiego 14, 42–200 Częstochowa; mail: Janusz.spyra@wp.pl

Wbrew oczekiwaniom formułowanym pod adresem płci pięknej^[1], kobiety zawsze odgrywały ważną rolę nie tylko w życiu rodzinnym, ale także ekonomicznym, społecznym, a nawet politycznym. Jednak aż do XX w. była to przeważnie aktywność w zastępstwie (np. w przypadku śmierci męża) lub „u boku” mężczyzn. W życiu publicznym rola kobiet została jeszcze bardziej ograniczona wraz z wejściem w życie Kodeksu Napoleona, który odbierał im prawo dysponowania swoim własnym majątkiem bez zgody ojca, męża lub męskiego opiekuna. Tym niemniej właśnie w XIX w. rozpoczął się proces stopniowej emancypacji kobiet i podejmowania przez nich względnie samodzielnych ról społecznych. We wcześniejszym okresie zasadniczo możliwe to było jedynie w odniesieniu do bogatszych sfer społecznych, początkowo w dużych ośrodkach miejskich, a także żeńskich zgromadzeń zakonnych zajmujących się działalnością społecznie użyteczną.

[1] Por. J. HOFF, *Wzory obyczajowe dla kobiet w świetle kodeksów obyczajowych XIX i początków XX w.*, w: *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Zbiór studiów* pod redakcją Anny Żarnowskiej i Andrzeja Szwarca, Tom II, część 1, Warszawa 1995, s. 51–59.

W społecznościach plebejskich, takich jak np. Śląsk Cieszyński, dostęp do innych zajęć niż związane z tradycyjnymi rolami żon i matek był szczególnie utrudniony. Także dlatego, że brakowało tu większej liczby zgromadzeń żeńskich. Długo jedynym pozostawał klasztor sióstr elżbietanek w Cieszynie założony w 1749 r., a skupiający się na opiece lekarskiej. Jednak w gronie kilkunastu zakonnic osoby z miejscowych rodzin zdarzały się rzadko. Podobnie było w osiadłych później, a zajmujących się wychowywaniem i nauczaniem dziewcząt, zgromadzeniach żeńskich: Sióstr Szkolnych „Notre Dame“ w Bielsku (od 1859 r.) oraz Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia Bożego im. św. Karola Boromeusza, czyli boromeuszek, w Cieszynie (1876 r.). W obu przypadkach^[2] zdecydowana większość kandydatek rekrutowała się z pruskiego Śląska, skąd oba zgromadzenia przybyły^[3].

W tym czasie kobiety na Śląsku Cieszyńskim stanowiły grupę liczącą już ponad 200 tys. osób. W 2 połowie XIX w. kolejną możliwą drogą względnie samodzielnej aktywności zawodowej i alternatywy dla tradycyjnego modelu życia kobiet, stała się w wielu krajach kariera nauczycielki. Także na omawianym terenie współudział kobiet w wychowywaniu i kształceniu młodego pokolenia nigdy nie był kwestionowany, jednak w bardziej zorganizowanych procesach edukacyjnych długo obecne były jedynie sporadycznie^[4]. Jednym z głównych powodów były bariery ustawodawcze, społeczne i obyczajowe, ograniczające kobiety do opieki nad domem i dziećmi, nie bez znaczenia był brak odpowiedniego wykształcenia oraz przygotowania merytorycznego i zawodowego.

1. Edukacja ogólna

Do 2 połowy XVIII w. dziewczęta mogły się uczyć na poziomie elementarnym w szkołkach parafialnych. Niektóre z tego korzystały, ale zdecydowanie rzadziej niż chłopcy^[5]. Z nauki w działających w Cieszynie dwóch szkołach stopnia ponadpodstawowego (gimnazjum prowadzonego przez jezuitów oraz tzw. Szkoły

[2] Także sprowadzone z Weimaru do Bielska przez pastora bielskiego i cieszyńskiego, superintendenta Theodora Haasego do Bielska diakonissy, które od 1899 r. działały jako samodzielny „Schlesisches Evangelisches Schwesterhaus“ początkowo przyjmowały głównie kobiety z Niemiec, potem z niemieckich rodzin z tzw. bielskiej niemieckiej wyspy językowej (W. KUHN, *Geschichte der deutschen Sprachinsel Bielitz (Schlesien)*, Würzburg 1981, s. 311).

[3] O obu zgromadzeniach oraz ich udziale w edukacji ostatnio K. MOZOR: *Szkolnictwo katolickie w Cieszyńskim Wikariacie Generalnym 1770–1925*, Kraków 2002, s. 213–257.

[4] Podejmując po 1671 r. akcję rekatołicyzacji jezuita sprowadzili z Opawy do Cieszyna specjalną nauczycielkę-katoliczkę, która miała się zająć wychowywaniem dziewcząt (J. FRANEK, *Dzieje placówki jezuickiej w Cieszynie w okresie kontrreformacji*, Cieszyn 1939 (maszynopis pracy doktorskiej), s. 75).

[5] A. ADAMUS: *Dějiny školství na Těšínsku*, Mor. Ostrava 1926; A. Kubacz: *Szkolnictwo na Śląsku Cieszyńskim do końca XVII w.*, „Sobótka“ 60: 2005, s. 125–156; tenże: *Szkolnictwo na Śląsku Cieszyńskim w pierwszej połowie XVIII w.*, „Sobótka“ 60: 2005, s. 295–315.

Jezusowej, szkoły łacińskiej, zorganizowanej przez zbór ewangelicki) były wyłączone^[6]. Dziewczeta ze szlachty oraz bogatszych rodzin mieszczańskich otrzymywały staranniejsze wychowanie domowe, choć problemu tego nikt jeszcze nie przebadał. Większość zatrzymywała się więc na edukacji podstawowej, przeważnie zresztą uzyskiwanej poza szkołą^[7].

Po reformie szkolnej przeprowadzonej w monarchii austriackiej w 1774 r. objęto obowiązkiem szkolnym także dziewczeta. Jednak władze od początku preferowały wszędzie, gdzie to możliwe, odrębne pionierstwa nauczania dla dziewcząt, z odmiennym programem nauczania, w którym kładziono nacisk na przygotowanie ich do przyszłych zajęć domowych. W efekcie w wiejskich szkołach trywialnych dziewczeta uczyły się razem z chłopcami, ale w miastach starano się tworzyć odrębne szkoły dla dziewcząt. W 1780 r. uruchomiono taką w Cieszynie, kolejną w 1817 r. w Bielsku^[8]. Już przed Wiosną Ludów liczba dziewcząt uczęszczających do szkół elementarnych prawie dorównywała ilości ich rówieśnikom, a co ważniejsze do szkół uczęszczało już 3/4 zobowiązanych dzieci^[9].

Po 1848 r. dotychczasowe szkoły dla dziewcząt w Cieszynie i Bielsku otrzymały statut tzw. szkół głównych, co oznaczało, że były wyżej zorganizowane i lepiej wyposażone niż pozostałe szkoły trywialne. Podobny statut otrzymała nowa katolicka szkoła w Bielsku, założona w 1859 r. przez miejscowego proboszcza i kierowana przez sprowadzone z Wrocławia zgromadzenie Sióstr Szkolnych „Notre Dame”. Do dalszego upowszechnienia oświaty szczebla podstawowego w monarchii w dużym stopniu przyczyniła się przeforsowana przez liberałów Ustawa z 14 V 1869 r. o podstawach oświaty elementarnej. Szkoły, które korzystały ze środków publicznych stały się dostępne dla wszystkich bez względu na wyznanie, a zarząd nad szkołami elementarnymi, które podzielono na niższego (ludowe) i wyższego stopnia (wydziałowe) sprawowały odtąd rady szkolne, na szczeblu poszczególnych krajów Rady Szkolne Krajowe^[10]. W końcu XIX w. ilość dzieci nie pobierających żadnej nauki spadła na Śląsku Cieszyńskim poniżej 1 %, i nadal malała (w 1909/10–0,2 %), co oznaczało, że także dziewczeta w komplecie

[6] Chociaż w Szkole Jezusowej organizowano pewne formy nauczania dziewcząt w postaci tzw. „Magdeleinschule”, nastawionej na wychowanie pobożnych matek i żon (tamże, s. 298).

[7] Jeszcze w 1772 r. do ponad 30 szkół elementarnych (parafialnych) na terenie Śląska Cieszyńskiego uczęszczał znikomy procent dzieci (310 na 26 tys.).

[8] W 1795 r. w Cieszynie powstała także szkoła pracy dla kobiet [Näh- und Arbeitsschule] (R. KNEIFEL, *Topographie des kaiserl. königl. Antheils von Schlesien*, cz. II, t. 1, Brünn 1804, s. 113).

[9] J. SPYRA, *Główne kierunki rozwoju szkolnictwa na Śląsku Cieszyńskim w XIX w. i na początku XX w. w świetle ustawodawstwa i statystyk*, w: Książka – biblioteka – szkoła w kulturze Śląska Cieszyńskiego, pod redakcją J. Spyry, Cieszyn 2001, s. 167–216.

[10] *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder*, Teil 29 z 20 V 1869, poz. 62, s. 277–288. Por. J. Spyra, *Główne kierunki*, s. 192.

pobierały naukę na szczeblu podstawowym^[11]. Od 1883 r. zaczęto przekształcać niektóre szkoły ludowe dla dziewcząt w wyżej zorganizowane szkoły wydziałowe. Szkoły takie zorganizowały także boromeuszki oraz Siostry Szkolne „Notre Dame“ w Cieszynie i w Bielsku. Dostępność dziewcząt do szkół ułatwiał fakt, że w późniejszym czasie oba żeńskie zgromadzenia zakonne uruchomiły dalsze szkoły dla dziewcząt poza wymienionymi miastami^[12]. Dodajmy, że przy wielu szkołach dla dziewcząt, także tych prowadzonych przez zgromadzenia zakonne, działały różne kursy dokształcające.

Z drugiej strony jednak bardzo długo dziewczęta były wyłączone z nauki w szkołach średnich, które dostępne były jedynie dla chłopców. W I połowie XIX w. dziewcząt nie znajdujemy w spisach gimnazjum katolickiego nawet w charakterze uczniów prywatnych, nawet z rodzin szlacheckich. Dopuszczano je natomiast do nauki w gimnazjum ewangelickim w Cieszynie^[13]. Sytuacja nie uległa zmianie po uchwaleniu ustawy szkolnej z 1869 r. Dopiero w 1878 r. zezwolono dziewczętom (eksternistkom oraz uczennicom prywatnym) na podchodzenie do egzaminów maturalnych, ale na prowincji długo pozostało to zapisem na papierze. W gimnazjum państwowym w Cieszynie (powstałym w 1873 r. z połączenia istniejących wcześniej gimnazjów katolickiego i ewangelickiego) pierwsze dwie uczennice prywatne (nb. urodzone poza regionem) notujemy dopiero w roku szkolnym 1897/98, w roku następnym dołączyła do nich Ingeborg Demel von Elswehr, z rodziny cieszyńskiego burmistrza. Jednak wytrwały w gronie uczniów jedynie trzy lata^[14]. Dopiero w roku szkolnym 1911/12 dziewczęta pojawiają się na nowo jako tzw. hospitantki, w większej już liczbie (6). W roku następnym (1912/13) w gronie uczniów było już 10 hospitantek oraz jedna słuchaczka nadzwyczajna. Ta ostatnia (Margaretha Rhoden), która wcześniej ukończyła sześć lat nauki w liceum żeńskim, jeszcze w tymże roku, jako pierwsza dziewczyna w cieszyńskim gimnazjum, podeszła do egzaminu maturalnego i zdała go w lipcu 1913 r. wybierając się na medycynę^[15]. Odtąd liczba hospitantek w gimnazjum stopniowo rosła (1914/15–12; 1915/16–15; 1916/17–12 oraz jednak uczennica prywatna; 1917/18–18), ale kończyły one naukę w gimnazjum dopiero przed samym

[11] J. SPYRA, *Główne kierunki*, s. 199, Tabela Vb.

[12] Siostry „Notre Dame“ w Strumieniu, Karwinie i Boguminie-Dworcu, boromeuszki we Frysztacie oraz we Frysztacie, a potem w Orłowej i w Dąbrowie (K. MOZOR, *Szkolnictwo katolickie*, s. 247–257).

[13] Biblioteka i Archiwum im. Tschammera w Cieszynie, Archiwum Parafii Ewangelicko-augsburskiej w Cieszynie, stara sygn. 6095b (zespół w opracowaniu). Brak dziewcząt w katalogach gimnazjum katolickiego, np. w latach 1870/71, 1871/72 oraz 1872/73 (K.K. kath. Gymnasium in Teschen, sygn. 46–47) nawet w charakterze uczennic prywatnych.

[14] Programm des k.k. (vereinigten) Staats-Gymnasium in Teschen 1897/98, s. 63; Programm des (vereinigten) k.k. Albrechts-Gymnasium in Teschen 1899/1900, s. 51 i dalsze roczniki.

[15] Programm des (vereinigten) k.k. Albrechts-Gymnasium in Teschen 1913/14, s. 48.

końcem I wojny światowej. W tymże roku pierwsza dziewczyna zdawała maturę w Gimnazjum Polskim w Cieszynie^[16].

Przed I wojną światową dziewczęta uczyły się w gimnazjum na wyjątkowych zasadach^[17], bowiem zasadniczo władze austriackie nie zdecydowały się na bezwarunkowe dopuszczenie dziewcząt do szkół średnich (gimnazjów i szkół realnych). W zamian powołano osobny pion szkół średnich dla młodzieży żeńskiej, w postaci 6-klasowych liceów żeńskich [Mädchen-Lyzeum]. Na Śląsku Cieszyńskim pierwsze tego rodzaju liceum powstało w 1911 r. w Polskiej Ostrawie, staraniem czeskiej Matice Osvěty lidové, ale prowadziło je stowarzyszenie licealne „Vlasta“^[18]. W roku następnym tj. 1912 r., niemieckie Stowarzyszenie dla wyższego wykształcenia dziewcząt [Verein für die höhere Madchenerziehung] utworzyło liceum żeńskie w Cieszynie, (w 1916/17 r. liczyło sześć klas). Personel tworzyli głównie mężczyźni, jedyną kobietą była Rosa Meißner, nauczycielka geografii i historii^[19]. W roku szkolnym 1913/14 w obu żeńskich szkołach średnich na terenie Śląska Cieszyńskiego pobierało naukę 110 uczennic, potem ich liczba sukcesywnie rosła^[20].

2. Edukacja zawodowa

Jeszcze większe problemy niż zdobycie wykształcenia ogólnego czekały przed potencjalnymi adeptkami zawodu nauczycielskiego na drodze do uzyskania przygotowania zawodowego, czyli kompetencji pozwalających zawodowo zajmować się nauczaniem i wychowywaniem dzieci i młodzieży. Od 1774 r. kandydaci do zawodu nauczyciela musieli ukończyć specjalne kursy przygotowawcze przy Szkole Głównej w Cieszynie (tzw. Preparandy), ale dostępne były one jedynie dla mężczyzn. „Polityczny regulamin szkolny szkół niemieckich“ z 1805 r.^[21] przewidywał możliwość zajmowania się nauczaniem przez kobiety, ale kandydatki musiały same nabyć potrzebne wiadomości i umiejętności (obowiązkowo

[16] Ibidem 1917/18, s. 15–16; Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum Polskiego w Cieszynie 1917/1918.

[17] Dziewczęta na naukę w gimnazjach musiały uzyskać zgodę ministerstwa oświaty (por. „Gwiazdka Cieszyńska“ nr 74 z 15 IX 1909, s. 373).

[18] Władze miejskie planowały też urządzić liceum żeńskie w Bielsku, do czego jednak nie doszło z powodu wybuchu wojny (*Vývoj a nynější stav školství ve Slezsku a Hlučínsku. Statisticko-historické vyličení*, Opava 1925, s. 485, 493–94; W. Kuhn, *Geschichte der deutschen Sprachinseln*, s. 306).

[19] Por. I. Jahresbericht des Mädchen-Lyzeums (mit Öffentlichkeitsrecht) in Teschen über das Schuljahr 1913/14, Teschen 1914.

[20] J. SPYRA, *Główne kierunki*, s.206–208, Tab. VI c.

[21] *Politische Schulverfassung der deutschen Schulen in den kaiserl. königl. deutschen Erbstaaten*, Wien 1806.

z zakresu prac ręcznych). W późniejszym czasie wiele dyskutowano o konieczności urządzenia regularnych seminariów nauczycielskich, w 1847 r. nadzorujący działalność szkół katolickich Generalny Wikariat dla austriackiej części diecezji wrocławskiej wypowiedział się pozytywnie także o idei kształcenia nauczycielek^[22]. Pierwsze seminarium nauczycielskie na Śląsku Cieszyńskim (prywatne ewangelickie w Bielsku) powstało dopiero w 1867 r. W 1869 r. z przekształcenia dawnych preparand powstało państwowe seminarium w Cieszynie. Oba zakłady były seminariami męskimi, najbliższe żeńskie działało w stolicy Śląska Austriackiego – Opawie^[23]. Problemy z odpowiednim przygotowaniem personelu do zajęć szkolnych w prowadzonych przez siebie szkołach odczuwały nawet żeńskie zgromadzenia zakonne specjalizujące się w nauczaniu dziewcząt, Siostry Szkolne „Notre Dame“ oraz boromeuszki. Przygotowanie kandydatek do zawodu nauczycielskiego w macierzystych ośrodkach zakonnych na pruskim Śląsku nie rozwiązywało sprawy, jako że austriackie władze oświatowe nie respektowały nabytych za granicą uprawnień. Przyszłe nauczycielki- boromeuszki uzupełniały więc swoje wykształcenie prywatnie, zdając następnie w trybie eksternistycznym egzaminy w żeńskim seminarium nauczycielskim w Opawie, a od 1883 r. przed dyrekcją państwowego seminarium męskiego w Cieszynie. W 1889 r. zgromadzenie uzyskało zgodę na uruchomienie własnego seminarium żeńskiego, chociaż aż do roku szkolnego 1908/09 mogło ono prowadzić jedynie dwa roczniki na przemian. Już w ostatniej dekadzie XIX w. uczęszczało do niego kilkadziesiąt dziewcząt (w 1897–76). Do zawodu nauczycielskiego przygotowały je posiadające wymagane uprawnienia siostry boromeuszki^[24]. Kolejne dwa seminaria żeńskie powstały przed I wojną światową w Bielsku, drugim największym ośrodku miejskim Śląska Cieszyńskiego, o zdecydowanie niemieckim w tym czasie charakterze. Już 13 II 1906 r. rada miejska Bielska podjęła uchwałę o powołaniu żeńskiego seminarium nauczycielskiego jako instytucji komunalnej, a jego celem miało być zapewnienie wykształcenia i pracy dziewczętom z bielskiej warstwy średniej. Seminarium uruchomiono jesienią 1907 r., nauczanie przekazano jednak mężczyznom. Uczennice pochodziły niemal wyłącznie z rodzin niemieckich, głównie urzędniczych i nauczycielskich^[25]. Z początkiem roku szkolnego 1908/09 rozpoczęło działalność prywatne żeńskie seminarium nauczycielskie

[22] J. SPYRA, *Seminaria nauczycielskie na Śląsku Cieszyńskim (do 1918 r.)*, W: Tradycje kształcenia nauczycieli na Śląsku Cieszyńskim. Studia, rozprawy, przyczynki, Redakcja: Wiesława Korzeniowska i inni, Katowice 2009, s. 95–116.

[23] J. SPYRA: *Seminaria*, s. 101–105.

[24] Zemský archiv v Opavě, Zemská školní rada Slezska v Opavě, inv. č. 529a, 666. Por. K. MOZOR, *Szkolnictwo katolickie*, s. 218–221.

[25] Zarys dziejów zakładu M. CIEŚLAR-SAWICKI, *Geschichte der städtischen Lehrerinnebildungsanstalt Bielitz*, w: J. Stumpf, J. Krämer, *Deutsche Lehrerbildung in Bielitz/Ostschlesien*, Stuttgart 1967, s. 187–204.

Sióstr „Notre Dame“ w Bielsku^[26], pierwszy rocznik (1908/09) ukończyło 31 osób, z czego 28 wyznania katolickiego i 3 mojżeszowego. We wszystkich seminariach żeńskich nauka prowadzona była z dwoma rocznikami na przemian, w języku niemieckim^[27], a jedynie niewielki procent słuchaczek deklarował przynależność do polskiej czy czeskiej grupy narodowej. Aby temu zapobiec polska Macierz Szkolna Księstwa Cieszyńskiego podjęła starania dla powołania do życia polskiego seminarium żeńskiego, którego zaczątkiem były kursy uzupełniające, zorganizowane przy Polskim Gimnazjum w Cieszynie w 1899 r. W 1910 r. ich program rozszerzono o pedagogikę, rysunki i roboty ręczne, a jesienią 1917 r. przekształcono w „Prywatny Kurs Seminarjalny Żeński“, zatwierdzony przez Rząd Krajowy w Opawie 22 X 1917 r. W czasach austriackich nie zdążył się on jednak rozwinąć w pełne seminarium^[28].

Przed I wojną światową działały na Śląsku Cieszyńskim trzy żeńskie seminaria nauczycielskie, umożliwiając zdobycie matury oraz wykształcenia pozwalającego na ewentualne podjęcie pracy nauczycielek w szkole już znacznej ilości dziewcząt w skali roku (w roku szkolnym 1911/12 do żeńskich seminariów uczęszczało 269 słuchaczek). Był to jednak dopiero warunek konieczny, ale nie ostatni, bowiem aby stanąć przed dziećmi w klasie w szkole publicznej, należało jeszcze uzyskać państwowe uprawnienia do nauczania w szkole ludowej bądź wydziałowej^[29]. Uprawnienia takie przyznawały specjalne komisje działające przy państwowych seminariach męskich, m.in. w Cieszynie^[30]. Komisje co roku, w maju i listopadzie, sprawdzały kompetencje kandydatów i kandydatek, nadając im, po pozytywnym zdaniu egzaminów, uprawnienia do nauki w szkołach ludowych i wydziałowych z niemieckim językiem nauczania. Najczęściej związane z tym były uprawnienia do prowadzenia zajęć z prac ręcznych, czasami gimnastyki bądź śpiewu. Zachowane częściowo materiały komisji przy państwowym niemieckim seminarium

[26] M. BORGAS-SCHMACK, *Aus der Geschichte der katholischen Lehrerinnebildungsanstalt de Notre Dame in Bielitz*, tamże, s. 205–224; K. MOZOR, *Szkolnictwo katolickie*, s. 238–239.

[27] Chociaż boromeuski uzyskały w 1900 r. prawo nauczania także języka polskiego i czeskiego, dzięki czemu absolwentki seminarium mogły starać się o prawo nauczania w szkołach ludowych nie tylko z niemieckim językiem nauczania (J. SPYRA, *Seminaria*, s. 109).

[28] W 1919 r. został przekształcony w państwowe seminarium żeńskie (J. Galicz, *Historja zakładu*, w: VI. Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Żeńskiego Seminarjum Nauczycielskiego w Cieszynie. Rok szkolny 1924/25, Cieszyn 1925, s. 3–7. Ogólnie o rozwoju seminariów żeńskich na Śląsku Cieszyńskim J. Spyra, *Seminaria*, s. 108–110, 113–115.

[29] O problemach w dostępie kobiet do zawodu nauczyciela na pruskim Górnym Śląsku zob. J. Kwiatek, *Kształcenie nauczycielek na Górnym Śląsku (od lat 30. XIX w. do I wojny światowej)*, „Kwartalnik Opolski“ 54, 2008, nr 1, s. 3–20.

[30] W 1906 r. oraz w 1910 r. działaczom czeskim i polskim udało się wywalczyć odrębne komisje kwalifikacyjne dla nauczycieli szkół ludowych i wydziałowych z czeskim i polskim językiem nauczania, działające przy męskich seminariach czeskim w Polskiej Ostrawie i polskim w Bobrku pod Cieszynem.

nauczycielskim w Cieszynie pokazują, że także kobiety uzyskiwały na tej drodze uprawnienia, przy czym coraz częściej były to dziewczęta spoza zgromadzeń zakonnych, choć najczęściej kończyły szkoły, a potem prywatne seminarium żeńskie siostr boromeuszek w Cieszynie.^[31]

Z drugiej strony materiały te pokazują, że aż do początku XX w. zdecydowana większość kandydatek starających się u uprawnienia do wykonywania zawodu nauczyciela w szkołach ludowych i wydziałowych pochodziła spoza regionu, a znaczny ich procent pracował w szkołach poza Śląskiem Cieszyńskim (np. na Morawach). Ani nabycie ogólnego, ani specjalistycznego wykształcenia w seminariach nauczycielskich nie otwierało więc jeszcze drzwi zakładów szkolnych przed dziewczętami wywodzącymi się z plebejskich rodzin Śląska Cieszyńskiego.

3. Kobiety jako nauczycielki w szkołach Śląska Cieszyńskiego

Chociaż reforma szkolna z 1774 r. objęła obowiązkiem szkolnym także dziewczęta, jednak personel nauczycielski w tzw. szkołach niemieckich (trywialnych i głównych) tworzyli mężczyźni. Nawet w szkołach dla dziewcząt w Cieszynie i Bielsku nauczycielami byli wyłącznie mężczyźni. Sytuacja nie uległa zmianie w ciągu następnych kilkudziesięciu lat, chociaż sporadycznie zatrudniano kobiety w pomocniczych funkcjach nauczycielek prac ręcznych dla dziewcząt. Jeszcze spis nauczycieli szkół ludowych (trywialnych i głównych) na Śląsku Cieszyńskim z 1857 r. nie wymienia ani jednej nauczycielki^[32], nawet w szkołach dla dziewcząt, zarówno w szkołach katolickich, jak ewangelickich^[33].

Pierwszymi placówkami edukacyjnymi, w których kobiety pracowały jako pełnoprawne nauczycielki, były szkoły klasztorne prowadzone przez żeńskie zgromadzenia zakonne, specjalizujące się w wychowaniu i nauczaniu dziewcząt. Zasadniczo skierowane one były głównie do osób wyznania katolickiego, ale

[31] W latach 1887–1892 (brakuje danych dla maja 1887, listopada 1890 i listopada 1891) uprawnienia do nauczania w szkołach ludowych i wydziałowych uzyskało 247 mężczyzn i 22 kobiety, a czego 5 do szkół wydziałowych. Z tego 13 kobiet to osoby świeckie, 9 zakonnice (boromeuski), w większości spoza regionu. Po 1901 r. zakonnice zdarzały się wśród zdających sporadycznie (np. w 1904 r. uprawnienia uzyskało 10 kobiet do szkół ludowych i 5 do wydziałowych, w tym ani jedna zakonnica). W 1910 r. stosowne egzaminy zdało 87 mężczyzn i 16 kobiet do szkół ludowych oraz 13 mężczyzn i 2 kobiety do szkół wydziałowych (Archiwum Państwowe w Cieszynie, K. K. Prüfungskommission für allgemeine Volks- und Bürgerschulen in Teschen 1887–1913, inw. nr. 1–15).

[32] Schlesischer Volksschulkalender f.d. Jahr 1857 von Vincenz Prausek, Troppau 1857, s. 104–115.

[33] Także w działającej w Cieszynie na życzenie władz od 1850 r. tzw. szkole żydowsko-niemieckiej zatrudnieni byli jedynie mężczyźni (A. Eisenstein: Broszura pamiątkowa z okazji 60-ciolecia istnienia Szkoły Hebrajskiej im. „Talmud Tora“ w Cieszynie (1876–1936), Cieszyn 1936, s. 3–5).

przyjmowano do nich także dziewczęta z rodzin protestanckich i żydowskich. Na Śląsku Cieszyńskim jako pierwsza dopiero w 1859 r. powstała szkoła dla dziewcząt Sióstr Szkolnych „Notre Dame“ w Bielsku. Konskrypcja szkolna z 1865 r., kiedy na terenie Śląska Cieszyńskiego działało 170 szkół podstawowych, w tym 9 głównych (trzy żeńskie) oraz 161 trywialnych (katolickich 120, ewangelickich 50) potwierdza, że uczyło w nich 250 nauczycieli, w tym zaledwie 12 kobiet. Jednak jedynie cztery pracowały jako pełnoprawne nauczycielki i były to siostry „Notre Dame“ uczące w ich szkole klasztornej w Bielsku, pozostałe 8 kobiet zatrudniano jako tzw. „nauczycielki przemysłowe“ czyli nauczycielki prac ręcznych^[34]. W tym samym czasie w innych krajach koronnych monarchii austriackiej udział kobiet wśród personelu nauczycielskiego był już znaczny, zwłaszcza w Tyrolu i Vorarlbergu oraz w Trieście, Gorycji, Gradisce i Istrii gdzie kobiety (nie licząc nauczycielek prac ręcznych) stanowiły odpowiednio 14,2 % oraz 15,25 % personelu nauczycielskiego.^[35]

Po wejściu w życie Ustawy z 14 V 1869 r. o podstawach oświaty elementarnej nie tylko sytuacja oświaty, a także stanu nauczycielskiego w monarchii austriackiej uległa znacznej poprawie, m.in. z powodu uregulowania statusu prawnego nauczycieli zatrudnionych w szkołach publicznych^[36]. Ustawa wprowadzała do wszystkich szkół ludowych obowiązek nauczania dziewczyn prac ręcznych i gospodarstwa domowego, ale brakowało odpowiedniej ilości kwalifikowanych nauczycielek prac ręcznych. Bezpośrednio po 1869 r. na Śląsku Austriackim występował bowiem wielki brak nauczycieli, szczególnie w jego wschodniej części, ale nie ułatwiło to kobietom dostępu do pracy jako nauczycielki w szkołach^[37]. Władze krajowe jeszcze po pięciu latach bardzo krytycznie oceniały też poziom nauczania prac ręcznych w szkołach: dobrze oceniano taką naukę w szkole klasztornej w Bielsku, fatalnie w szkołach gminnych. Polecono gminom zwrócić na tę kwestię szczególną uwagę, a w większych gminach tworzenie specjalnych „Frauen-Comite“^[38]. Ponieważ w kwestii wyposażenia dziewcząt w umiejętności praktyczne, przydatne

[34] W szkołach głównych dla dziewcząt w Bielsku i Cieszynie, w katolickich szkołach trywialnych w Jabłonkowie, Karwinie, Górnym Cierlicku, Grodziszczu, Polskiej Ostrawie i ewangelickiej w Ligotce (*Detail-Conscription der Volksschulen in der im Reichsräthe vertretenen Königreiche und Ländern. Nach dem Stande vom Ende des Schuljahres 1865*, Wien 1870, s. 881–917).

[35] Tamże, s. 949.

[36] J. SPYRA, *Główne kierunki*, s. 191–195.

[37] W roku szkolnym 1870/71 w szkołach Śląska Cieszyńskiego zatrudnionych było jedynie 5 nauczycielek na 264 osób zatrudnionych. Wszystkie kobiety były zakonnicami, jako że chodzi o Siostry Szkolne „Notre Dame“ z Bielska. Poza tym 1 nauczycielka prac ręcznych oraz 2 nauczycielki pomocnicze, których nie zaliczano do właściwego personelu nauczającego (Bericht des k.k. schles. Landes-Schulrathes vom 17. Jänner 1872, [Troppau 1872], s. 3, s. 22–23). W tymże roku na Śląsku Austriackim nieobsadzone były 343 miejsca nauczycielskie (tamże s. 8).

[38] Bericht des k.k. schles. Landes-Schulrathes für das Jahr 1874/75, Troppau 1875, s. 13.

w domu, miejscowa opinia publiczna była zgodna z przepisami prawa, w następnych latach zrobiono wszystko, aby w szkołach ludowych i wydziałowych nie tylko dla dziewcząt, ale i chłopców zatrudniane były nauczycielki prac ręcznych. Przed I. wojną światową stanowiły one już znaczącą grupę 235 osób, przeważnie posiadającą odpowiednie kwalifikacje i uprawnienia^[39]. W przybliżeniu połowę z nich stanowiły żony zatrudnionych w tej samej szkole nauczycieli.

Trudniej przychodziło kobietom obejmowanie miejsc samodzielnych nauczycielek. W 1875 r. było ich w szkołach Śląska Cieszyńskiego jedynie 13, w tym 6 nauczycielek z grona siostr szkolnych „Notre-Dame“. W ich szkole klasztornej w Bielsku zatrudniona była także jedna nauczycielka „świecka“. Pozostałe kobiety to jedynie 2 pełnoprawne nauczycielki w szkole ludowej dla chłopców i dziewcząt we Frydku oraz 4 „podnauczycielki“^[40]. Do 1880 r. liczba nauczycielek zatrudnionych w szkołach Śląska Cieszyńskiego wzrosła do 42, w tym 29 posiadało status nauczyciela. Nauczycieli było wtedy 425^[41], czyli kobiety stanowiły 10 %. Jednak postęp ilościowy dokonał się wyłącznie dlatego, że osiadłe w 1876 r. w Cieszynie siostry boromeuszki uruchomiły najpierw szkołę ludową dla dziewcząt, potem także wydziałową (1881), a później dalsze szkoły dla dziewcząt. We wszystkich nauczaniem zajmowały się same siostry, stąd też większość wykazanych w statystykach kobiet-nauczycielek (23 tj. 54,8 %) stanowiły zakonnice. One też posiadały wyższe kwalifikacje, jako że wszystkie były nauczycielkami^[42], a ich szkoły były jedynymi o całkowicie kobiecej obsadzie. Zdecydowana większość kobiet (33) zatrudniona była w szkołach działających w miastach (20 siostr – nauczycielek oraz 4 nauczycielki i 9 podnauczycielek spoza zakonów), a w szkołach wiejskich jedynie 9 (3 siostry-nauczycielki, 2 inne nauczycielki, 4 podnauczycielki). Większość nauczycielek „świeckich“ (13), posiadała więc status podnauczycielek. W większej liczbie kobiety zatrudnione były jedynie w publicznych szkołach ludowych dla

[39] F. STALZER, *Schlesischer Schul- und Lehrer- Schematismus in Verbindung mit dem Personal-Status der an den öffentlichen Volks- und Bürgerschulen in Schlesien wirkenden Lehrpersonen im Jahre 1912*, Jägerndorf 1912, s. 100. W dalszej części opieramy się na zestawieniach zawartych w drukowanych schematyzmach nauczycielskich, które czasami cytują odmiennie dane liczbowe, niż zawarte w oficjalnych statystykach, ale podają nie tylko liczby, ale też najważniejsze informacje o zatrudnionych nauczycielach. Zachowujemy także termin „podnauczycielki“ [Unterlehrerin], chociaż nie jest on stosowany w języku polskim, aby uwydatnić różnice w statusie zawodowym poszczególnych grup kobiet zatrudnionych w szkołach.

[40] Dwie w tej samej szkole we Frydku, jedna w szkole dla obojga płci w Skoczowie oraz jedna w szkole ludowej dla dziewcząt w Cieszynie. Nauczycieli było 269, czyli kobiety stanowiły 5,0 % personelu nauczycielskiego (*Schlesischer Schul-Kalender für das Jahr 1876*, hsgb. von Gustav Zeynek, Teschen 1875, s. 47–75).

[41] G. ZEYNEK: *Schematismus der Schulbehörden, Lehrer-Bildungsanstalten und Volksschulen in Schlesien 1880*, Troppau 1880, *passim*

[42] Grupa nauczycielek liczyła 29 osób, a więc zakonnice stanowiły w tej grupie 79,3 %.

dziewcząt we Frydku oraz w Cieszynie^[43]. W innych miastach, nawet w dużych szkołach dla dziewcząt, kadra była albo całkowicie męska albo wśród personelu znajdowały się pojedyncze kobiety (we Frysztacie, Boguminie i Skoczowie). Poza tym w żydowskiej szkole w Bielsku, obok innych mężczyzn, uczyła jako podnauczycielka Sophie Pospischil. Na wsiach nauczycielki pracowały jedynie w Trzyńcu i Dzieńmorowicach, w obu przypadkach prowizorycznie. W innych wsiach jedynie jako podnauczycielki^[44].

W tym czasie zdecydowana większość nauczycielek, włącznie z siostrami zakonnymi, wywodziły się (sądząc po nazwiskach) z niemieckich mieszczańskich rodzin, w dużej mierze spoza Śląska Cieszyńskiego. Jako pierwsze w charakterze pełnoprawnych nauczycielek zatrudnione zostały na stałe nauczycielki w szkole we Frydku (Wilhelmine Kasper ur. w Cieszynie w 1850 r., pracująca jako nauczycielka od 1874 r., Albine Jirasek ur. w Jaworzu w 1854 r., w szkole od 1876 r., Wilhelmine Hermann ur. w Zábřehu / Hohenstadt w 1852 r., w szkole od 1878 r.) oraz Sophie Oborzil, ur. w 1850 r. w Cieszynie, która swoją pracę rozpoczęła nietypowo w 1879 r. jako podnauczycielka w szkole żydowskiej w Bielsku (choć była katoliczką). Za wyjątkiem W. Hermann, która naukę kończyła prywatnie w Cieszynie (czyli u sióstr boromeuszek) pozostałe panie miały za sobą państwowe żeńskie seminarium nauczycielskie w Opawie^[45]. Byłoby interesujące poznać bliżej ich perypetie związane z podjęciem pracy w dotąd całkowicie męskim zawodzie, trzeba to jednak odłożyć do innej okazji. Po nowelizacji ustawy szkolnej w 1883 r., władze szkolne Śląska Austriackiego kładły większy nacisk na tworzenie wyżej zorganizowanych publicznych szkół elementarnych, czyli wydziałowych. Na Śląsku Cieszyńskim jako pierwsza została w taką przekształcona dotychczasowa szkoła ludowa dla dziewcząt w Cieszynie, potem powstawały dalsze^[46]. Pierwszą kobietą, która uzyskała uprawnienia do nauczania w szkole wydziałowej była Julie Mücke, ur. w Opawie w 1860 r., która ukończyła żeńskie seminarium nauczycielskie w swoim rodzinnym mieście. Uprawnienia nauczycielki szkoły wydziałowej uzyskała w 1881 r. i pracowała w szkole wydziałowej dla dziewcząt w Cieszynie.

Niewiele zmieniła się sytuacja kobiet w cieszyńskich szkołach w następnej dekadzie, a przyrost liczby nauczycielek w dużym stopniu związany był z uruchamianiem

[43] W pierwszej kierownikiem był mężczyzna, ale resztę kadry stanowiły dwie nauczycielki oraz trzy podnauczycielki. Z kolei w niedawno otwartej w nowym budynku publicznej szkole dla dziewcząt w Cieszynie oprócz dyrektora uczyło 4 nauczycieli, 1 podnauczyciel oraz 3 podnauczycielki.

[44] W Skalicy, Grodziszczu, Aleksandrowicach i Ustroniu.

[45] Dane personalne zaczerpnięte z omawianego niżej schematyzmu nauczycielskiego z 1897 r.

[46] W 1916 r. działało na terenie Śląska Cieszyńskiego 30 szkół wydziałowych, w tym kilka dla dziewcząt (J. SPYRA, *Główne kierunki*, s. 195–196).

przez siostry „Notre Dame“ i boromeuszki kolejnych szkół dla dziewcząt. Według schematyzmu z 1888 r. w szkołach regionu zatrudnionych było 11 nauczycielek „świeckich“^[47] oraz 28 nauczycielek-zakonnic (13 siostr „Notre Dame“ i 15 boromeuszek). Tylko jedna kobieta pracowała w szkole na wsi (w Dziedzicach) i to jako podnauczycielka. Razem w szkołach zatrudnionych było 39 kobiet, z jeszcze większą przewagą siostr zakonnych (28) oraz nauczycielek pracujących w szkołach w miastach (38 na 39!). Do 1897 r. liczba kobiet zatrudnionych w szkołach Śląska Cieszyńskiego wzrosła do 60, przeważały nadal siostry zakonne, których było 36 (siostr szkolnych „Notre Dame“ 23, boromeuszek 13, nie licząc 5 nauczycielek z grona tego zgromadzenia, prowadzących żeńskie seminarium w Cieszynie). Siostry zakonne wciąż mogły się poszczycić posiadaniem wyższych uprawnień zawodowych^[48]. Świeckich nauczycielek było mniej, bo 24, z czego jedynie dwie legitymowały się uprawnieniami do nauczania w szkołach wydziałowych (poza tym 10 nauczycielek i 12 podnauczycielek). Zdecydowana większość świeckich nauczycielek pracowała w miastach – na wsiach (a dokładniej w ośrodkach nie posiadających statusu miasta, np. dużych ośrodkach górniczych jak Polska Ostrawa) pracowało jedynie 6 z 23 nauczycielek^[49].

Istotniejsza zmiana dokonała się dopiero w pierwszej dekadzie XX w. W 1904/05 w szkolnictwie podstawowym na Śląsku Cieszyńskim zatrudnionych było 732 nauczycieli oraz 113 nauczycielek. Kobiety stanowiły więc 13,4 % ogółu nauczycieli^[50]. W 1911 r. ogółem na Śląsku Cieszyńskim w publicznych szkołach ludowych (nie licząc nauczycieli religii oraz nauczycielek prac ręcznych) zatrudnionych było 1130 nauczycieli, z czego 135 kobiet, tj. 11,9 %. Poza tym 7 kobiet pracowało w szkołach wydziałowych^[51]. Opracowany nieco później kolejny śląski schematyzm nauczycielski, rejestrujący stan w połowie 1912 r. uwzględnia już nieco wyższe dane, ujmuje również szkoły prywatne, a poza tym pozwala na dokonanie bliższej analizy kondycji kobiet-nauczycielek. Według tego zestawienia w szkołach publicznych (pomijając nauczycielki prac ręcznych) pracowały 4 nauczycielki

[47] Nauczycielka szkoły wydziałowej w Cieszynie (Julie Mücke), 8 nauczycielek (z czego 4 we Frydku) oraz 2 podnauczycielki (*Schematismus der Schulbehörden, Lehrer-Bildungsanstalten und Volksschulen in Schlesien 1888*, Troppau 1888).

[48] Wśród siostr „Notre Dame“ znajdowały się 4 nauczycielki z uprawnieniami do szkół wydziałowych, wśród boromeuszek 1. Większość pozostałych zakonnic (24) było pełnoprawnymi nauczycielkami, tylko 6 podnauczycielkami, a 1 nauczycielką muzyki. Por. *Schlesischer Schulschematismus*, Troppau 1897.

[49] Sytuacja w odniesieniu do nauczycielek-zakonnic była bardziej zróżnicowana, jako że kilka szkół dla dziewcząt zgromadzenia żeńskie uruchomiły w szybko urbanizującym się zagłębiu węglowym (w Karwinie, Orłowej, Dabrowie, Bogumin-Dworzec). Ale i ich szkoły przeważnie działały w miastach (Cieszyn, Bielsko, Frysztat, Strumień).

[50] Do tego należy doliczyć 216 nauczycielek zawodu (bez uprawnień 147) oraz 4 osoby innego personelu; razem 1065 osób (*Österreichische Statistik*, Bd. LXXIX, Heft 3, s. LX).

[51] F. STALZER, *Schlesischer Schul- und Lehrer-Schematismus*, s. 101–102.

w szkołach wydziałowych i 142 w szkołach ludowych, czyli razem 146, zaś w szkołach prywatnych 72, z czego większość stanowiły siostry zakonne (58). Po raz pierwszy więc nauczycielki świeckie tj. 160 (146+14) przeważały nad siostrami zakonnymi^[52]. Razem kobiety stanowiły grupę 218 pełnoprawnych nauczycielek publicznych i prywatnych szkół ludowych i wydziałowych. Jednak z grona 146 nauczycielek zatrudnionych w szkołach publicznych jedynie 5 nauczycielek szkół wydziałowych oraz 60 ze szkół ludowych zostało zaliczonych do pełnoprawnych członków personelu nauczycielskiego na Śląsku Austriackim^[53]. Pozostałe albo posiadały stosowne uprawnienia, ale jeszcze nie zostały zaliczone w skład personelu nauczycielskiego Śląska, albo uczyły tymczasowo, na podstawie jedynie matury^[54]. Zdecydowana większość nauczycielek wpisanych do stałego personelu nauczycielskiego musiała się zadowolić najniższymi stawkami płacowymi (III, IV i V grupa płacowa). Do I i II klasy wynagrodzenia zaliczono jedynie 6 nauczycielek z uprawnieniami do szkół ludowych (na 60), w kategorii nauczycielek szkół wydziałowych jedynie Julie Mücke należała do I klasy wynagrodzenia. Niektóre z nauczycielek uzyskały już możliwość przejścia na emeryturę^[55].

Oprócz szkół ludowych i wydziałowych przed I wojną światową odnajdujemy już kobiety – nauczycielki także w szkołach wyższych niż szczebel elementarny, ale jedynie w zakładach kształceniowych skierowanych do samych dziewcząt. Dotyczy to żeńskich seminariów katolickich sióstr „Notre-Dame“ w Bielsku (6 sióstr) oraz boromeuszek w Cieszynie (9 sióstr)^[56]. Natomiast w komunalnym seminarium żeńskim w Bielsku kobiety spełniały jedynie pomocnicze funkcje^[57]. Pojedyncze nauczycielki pracowały przed I wojną światową w szkołach średnich dla dziewcząt, czyli w liceach żeńskich.

Przed I wojną światową grono kobiet-nauczycielek, zatrudnionych w szkołach Śląska Cieszyńskiego liczyło szacunkowo ok. 250 osób. Czy w takim razie zawód – powołanie nauczyciela był realną alternatywą dla dziewcząt z miejscowych rodzin

[52] Schematyzm z 1912 r. nie podaje tym razem składu personalnego 5-klasowej szkoły ludowej i 3-klasowej wydziałowej sióstr boromeuszek w Cieszynie (tamże, s. 85). Przyjmujemy, że pracowało w nich osiem nauczycielek oraz dyrektorka, podobnie jak to było w 1906 r.

[53] *Personal-Status der an öffentlichen Volks- und Bürgerschulen in Schlesien wirkenden Lehrpersonen im Jahre 1912* (tamże, s. 113–134)

[54] Tamże, s. 105–111

[55] Tamże, s. 104–105 wymienia dziesięć kobiet na emeryturze, pierwsza uzyskała takie prawo w 1903 r.

[56] Tamże, s. 6–7. Pomijamy osoby określane mianem nauczycielek szkół ćwiczeń, jako że chodzi tu o prowadzone przez te zgromadzenia zakonne szkoły ludowe i wydziałowe, które w stosunku do seminarium pełniły funkcje klas ćwiczeniowych (J. SPYRA, *Seminaria*, s. 109, 114).

[57] Obok dyrektora, 7 profesorów, 4 nauczycieli oraz 4 nauczycieli klas ćwiczeń znajdujemy tu jedynie nauczycielkę robót ręcznych i gry na skrzypcach.

na zmianę przyszłego modelu swojego życia i wejście w świat samodzielnej pracy zarobkowej? Niewątpliwie zawód nauczycielki stwarzał taką szansę, ale w szerszym stopniu jedynie w odniesieniu do pewnych środowisk. Analiza schematyzmu z 1912 r. pokazuje bowiem, że z grona nauczycielek szkół ludowych i wydziałowych jedynie 86 osób urodziło się na Śląsku Cieszyńskim (w tym 4 siostry zakonne), a więc mniejszość, z tej zaś grupy jedynie 40 kobiet urodziło się na wsi. Można więc wnioskować, że przed I wojną światową wciąż dużo łatwiej było podjąć pracę w szkole dziewczętom z mieszczańskich, najczęściej niemieckich rodzin. Dziewczyny z rodzin miejscowych, przeważnie ze wsi, zdecydowanie natomiast przeważały w grupie nauczycielek prac ręcznych, których jednak nie zaliczano do właściwego personelu nauczycielskiego.

4. Wnioski

Tytuł naszego artykułu zakładał pewną alternatywę, jaka stała się w pewnym momencie rozwoju społecznego możliwa dla kobiet, alternatywę wyboru innej drogi udziału kobiet w życiu publicznym niż dotąd praktycznie jedyna możliwość: wstąpienie do klasztoru. W wielu krajach Europy, np. w Polsce zapewniało to nie tylko stabilizację, wysoką pozycję społeczną i prestiż, ale także szansę udziału w przedsięwzięciach społecznych podejmowanych przez dane zgromadzenie zakonne (o ile nie chodziło o zakon klauzurowy). Na Śląsku Cieszyńskim klasztorów było niewiele, przed I wojną światową żeńskie zgromadzenia zakonne na Śląsku Cieszyńskim liczyły około dwóch setek sióstr, z czego zaledwie kilkanaście procent stanowiły osoby urodzone na interesującym nas terenie^[58]. Chociażby z tego powodu dla większości dziewcząt z plebejskich i wyznaniowo zróżnicowanych rodzin ze Śląska Cieszyńskiego „klasztor“ nigdy nie był alternatywą wobec rodziny i domu.

Poważniejszą mogła być od XIX w. praca w szkole. Od końca XVIII w. przymus szkolny w monarchii austriackiej dotyczył także dziewcząt, po stu latach walki z mizérią materialną szkół, po 1869 r. praktycznie cała populacja żeńska Śląska Cieszyńskiego kończyła szkoły elementarne. Jednak nauka na poziomie szkół średnich stała się dostępna dla dziewcząt (pomijając prywatne nauczanie) dopiero od końca XIX w.^[59]. Powołano też do życia żeńskie seminaria nauczy-

[58] Według schematyzmu z 1908 r. w położonych na Śląsku Cieszyńskim domach Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia św. Karola Boromeusza przebywało 129 sióstr, z czego 73 w samym Cieszynie (*Schematismus der Kongregation der barmherzigen Schwestern vom hl. Karl Borromäus*, I. Teil. Trebnitz 1908, s. 57–68).

[59] Rzuca się w oczy odmienna droga rozwoju edukacji dla dziewcząt porównaniu do ziem polskich, gdzie sieć prywatnych żeńskich szkół średnich była rozwijana od 1 poł. XIX w. (por. A. Winiarz, *Kształcenie i wychowanie dziewcząt w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (1807–1905)*, w: *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Zbiór studiów*

cielskie, przez co na początku XX w. kobiety spotykane były w szkołach i innych placówkach oświatowych często, a proces nauczania i wychowania bez nich byłby nie do pomyślenia. Jednak dotyczyło to przede wszystkim kobiet zatrudnionych jako nauczycielki prac ręcznych oraz w innych pomocniczych funkcjach. Kobiety całkowicie też zdominowały opiekę nad małymi dziećmi w uruchamianych od 2 połowy XIX w. coraz liczniej komunalnych i prywatnych przedszkolach, zwanych ogródkami dziecięcymi [Kindergarten]. W 1912 r. na Śląsku Cieszyńskim działało już prawie 100 takich placówek, a pracowało w nich ponad sto kobiet^[60].

Przed pierwszą wojną światową zawodowo wychowywaniem i nauczaniem młodego pokolenia na Śląsku Cieszyńskim zajmowało się więc już kilkaset kobiet, ale w zdecydowanej większości w pomocniczych funkcjach. Samodzielnych nauczycielek, posiadających takie same uprawnienia zawodowe jak mężczyźni, było niewiele, dopiero przed I wojną światową stanowiły nieco ponad 10 % ogółu zatrudnionych. Długo większość stanowiły siostry zakonne z katolickich zgromadzeń Sióstr Szkolnych „Notre Dame“ oraz boromeuszek. Większość nauczycielek „świeckich“ wywodziła się z miast, dziewczęta ze środowiska wiejskiego stanowiły zdecydowaną mniejszość. Zapewne nie bez znaczenia był tu konserwatyzm plebejskich środowisk wiejskich, które niechętnie widziały zmiany tradycyjnych ról społecznych. Główną jednak barierą w podejmowaniu odpowiedzialnej pracy nauczyciela i wychowawcy dzieci i młodzieży przez dziewczęta z niższych warstw społecznych były większe trudności w uzyskaniu wymaganego wykształcenia ogólnego i zawodowego.

W efekcie przy powszechności na Śląsku Cieszyńskim od 2 połowy XIX w. oświaty we wszystkich grupach społecznych, także np. robotniczych, w czasach austriackich kobieta mogąca się poszczycić stopniem wykształcenia wyższym niż ukończona szkoła średnia czy seminarium nauczycielskie była „zjawiskiem“ rzadkim^[61], takim o którym rozpisywały się gazety^[62] oraz ograniczonym do spo-

pod redakcją Anny Żarnowskiej i Andrzeja Szwarca, Tom II, część 1, Warszawa 1995, s. 2–18). Odpowiadało to jednak oczekiwaniom środowisk szlacheckich i inteligentkich, podczas gdy na Śląsku Cieszyńskim władze oświatowe długo musiały walczyć z oporem rodziców przeciwko posyłaniu dziewcząt (i ogólnie dzieci) do szkół. W 2 połowie XIX w. dostęp do edukacji stał się na Śląsku Cieszyńskim powszechny, podczas gdy w Królestwie Kongresowym oraz w Galicji nadal stanowił zasadniczo przywilej wyższych warstw społecznych.

[60] Dokładnej liczby na podstawie schematyzmu z 1912 r. nie można podać, jako że w przypadku przedszkoli prowadzonych przez zgromadzenia zakonne przeważnie nie podaje on ilości zatrudnionych osób.

[61] Jedną z pierwszych kobiet, które ukończyły szkołę wyższą z tytułem doktora, była wywodząca się z żydowskiej rodziny z Bielska dr Erna Singer. Zmarła jednak młodo już przed 1914 r. (Festschrift des Israelitischen Humanitätsvereins B'nai B'rith in Bielitz 1889–1909, Bielitz 1909, s. 19).

[62] Np. wtedy, gdy wspomniana Rosa Meißner, nauczycielka liceum żeńskiego w Cieszynie, otrzymała tytuł profesora (nb. tylko czasowo) por. „Gwiazdka Cieszyńska“ 1917, nr 33, s. 3.

leczności miejskich. Kobiety, które odegrały znaczącą rolę w historii regionu tego czasu, jak np. Dora Kluszyńska, działaczka polskiego obozu narodowego czy Blandina Čížkova, redaktorka czeskiego tygodnika „Těšínské noviny“ nie wywodziły się ze Śląska Cieszyńskiego i kształciły się poza regionem.

Tym niemniej szkoła i praca nauczycielek była bardzo ważnym etapem w stopniowej emancypacji kobiet także na tym terenie, a czasy austriackie stworzyły warunki do szerokiego przyływu dziewcząt od zawodu nauczycielskiego, jaki na Śląsku Cieszyńskim miał miejsce w okresie międzywojennym.

SUMMARY

School instead of cloister. The road of women to independence in teaching profession in the nineteenth and the first half of the twentieth century in Teschen Silesia

For centuries the cloister had served as an alternative within the firm social model that restricted women to the role of wives and mothers. In Teschen Silesia, religiously mixed region, were female orders – Catholic as well as Protestant – sparse. Only low percentage of the nuns came out of this region. In the nineteenth century the teaching profession became another possibility for gaining independence of women. However, legal, social and traditional barriers and also the lack of adequate education and professional preparation made the road to teaching profession rather difficult especially for girls from lower classes in the studied region. At first the only fully-fledged female teachers in local schools were the nuns (the congregation of School Sisters of Notre Dame in Bielsko and the Sisters of Mercy of St. Borromeo in Těšín). Before the World War I there were already several hundreds of female teachers dedicated to the education and training of young generations in the schools of Silesia around Těšín, but the independent teachers represented only low percentage of the total number of teachers. Mostly, they were employed as teachers of handicrafts or in nurseries.

LIMITY A MOŽNOSTI PODNIKÁNÍ ŽEN V ČESKÝCH ZEMÍCH V DLOUHÉM 19. STOLETÍ

Petr Popelka

Limits and possibilities of female entrepreneurship in the Czech lands in the long nineteenth century.

Abstract: The study focuses on the possibilities for the entrepreneurship of women in the Czech lands in the long nineteenth century. The author reflects the barriers of the time that limited female entrepreneurship and sketches the possibilities of women in entrepreneurship occupations. On selected examples demonstrates the possibilities of women occupations in the era of Industrial revolution, but also the failures of their effort to enter independent entrepreneurship occupations *Historická demografie*, 2010, 34: 1:61–72

KEY WORDS: entrepreneurship, women, Czech lands, Austrian monarchy, nineteenth century

CONTACT: PhDr. Petr Popelka, Ph.D., Filozofická Fakulta, Ostravská univerzita v Ostravě, Reální 5, 701 03 Ostrava; mail: petr.popelka@osu.cz

Dosavadní dějepisectví dějin podnikání sice zastávalo pozici genderové neutrality, avšak drtivá většina výzkumů byla založena téměř výhradně na analýze výkonů podnikatelů-mužů. Ženy v těchto výzkumech figurují povětšinou jako pasivní prvek v jinak aktivním světě mužů a jejich role je vymezena funkcemi manželky a matky. S jakousi samozřejmostí se předpokládá, že podnikatelem mohl být až na malé výjimky pouze muž bez toho, aniž by byly analyzovány bližší skutečnosti, vedoucí k tomuto předpokladu. Bohužel zahraniční a potažmo i domácí výzkum ženského podnikání ve středoevropském prostoru před rokem 1918 je teprve ve svých počátcích. Jestliže byla doposud věnována pozornost spíše ženám dělnicím a zaměstnankyním (tj. ženám v závislém poměru), potom analýz ženského podnikatelského prostředí je velmi málo.

Nedostatečné studium podnikatelských aktivit žen (nejen) v habsburské říši před rokem 1914 je způsobeno dvěma základními skutečnostmi. První příčinou je torzovitá a doposud málo probádaná pramenná základna, která znesnadňuje bližší pohled na podnikatelské aktivity žen. Je přitom typické, že se o podnikatelských aktivitách žen éry průmyslové revoluce dozvídáme obvykle teprve v mikro-analytických sondách podnikatelských aktivit jejich mužských protějšků. Druhá příčina vězí v samotné definici pojmu „podnikatel“, která bývá různými autory vymezena z genderového hlediska mnohdy značně vyhraněně. Charakteristiky, které jsou s podnikateli spojovány (např. racionalita, samostatnost, schopnost nést riziko, schopnost vést), stojí v protikladu k vlastnostem, které byly ženám tradičně přičítány (emocionalita, pasivita, iracionalita). Přesto již v současnosti

existuje v zahraniční literatuře řada studií, které nám mohou pomoci pochopit limity i možnosti, se kterými se ženy střetávaly ve své snaze podnikat.^[1]

Systém vztahů, tradičně vytvořený mezi pohlavími, byl postaven na nerovném postavení mezi mužem a ženou. Výrazem a zároveň příčinou této nerovnosti se stala závislost na obživě i na ochraně, které poskytovali muži. Tuto konstantu socioekonomické nerovnosti vztahu mezi mužem a ženou pak přebíraly další generace. Teprve když byla zpochybněna efektivita mužské obranné a vyživovací role v rodině, vynořila se „ženská otázka“. V 18. století začali muži připouštět alespoň hypotetickou rovnost pohlaví v souvislosti s proklamovanou rovností jednotlivců. Praxe však byla po celé 18. i 19. století odlišná. Nové vzory chování, které by byly postaveny na rovnosti mužů a žen, se však vytvářely jen velmi pomalu a výrazněji se začaly prosazovat až ve druhé polovině 19. století.^[2] Jen pozvolnému prosazování nových vzorců chování nahrával nejen převažující konsensus ohledně role ženy ve společnosti, ale také legislativa, která vycházela z tradiční představy o postavení muže a ženy. Podle občanského zákoníku z roku 1811, který v různých úpravách platil na území českých zemí až do roku 1950, byl muž hlavou domácnosti a příslušelo mu domácnost řídit. Žena byla povinna manžela následovat do jeho bydliště a podle sil mu v domácnosti i výdělku pomáhat. Zákon tedy apriori počítal s ekonomickou nesamostatností ženy. Na druhé straně byla pozice ženy posílena ustanovením, které umožňovalo muži disponovat pouze výnosem z manželčina věna a majetku, nikoliv veškerými manželčinými hmotnými statky jako dříve.^[3]

Funkce žen byla ve společnosti 19. století bezprostředně svázána s rodinou. Názory na roli rodiny v podnikatelském prostředí 19. století se sice liší, avšak většina badatelů pokládá roli rodiny za zásadní. Jürgen Kocka ve své klíčové studii o rodině, podnikatelství a kapitalismu uvádí, že se základní princip rodiny dostává v 19. století do ostrého střetu s prosazujícími se principy kapitalistické industrializace. Jestliže se kapitalismus řídí principem nabídky a poptávky, směny a konkurence, potom rodina drží pohromadě převážně ne-tržními vztahy, které

[1] Zásadní studií je v tomto směru práce Elke HLAUWATSCHKEK, *Die Unternehmerin (1800–1945)*. In: Hans Pohl, – Wilhelm Treue, (Eds.): *Die Frau in der deutschen Wirtschaft*. Zeitschrift für Unternehmensgeschichte, Beiheft 35. Stuttgart 1985, s. 127–146. Zde také příslušná starší literatura k tématu.

[2] Milena LENDEROVÁ, *Normy ženského chování a jejich proměny v průběhu 19. století*. In: Studie k sociálním dějinám 19. století 7/1, 1997 s. 29–44; Pavla HORSKÁ, *Žena v Praze na přelomu 19. a 20. století*. In: Documenta Pragensia XIII. (Žena v dějinách Prahy). Praha 1996, s. 195–201.

[3] Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Problémy obecné kultury v českých zemích 1781–1989*. Kutná Hora – Opava 2008, s. 150; Irene BRANDHAUER-SCHÖFFMANN, *Finanz- und Wirtschaftsautonomie österreichischen Frauen im 19. und 20. Jahrhundert*. In: Gabriele MICHALITSCH – Erna NAIRZ-WIRTH (Hrsg.), *Frauen-Ausser Konkurrenz?* Frankfurt am Main 2002, s. 13–53.

se opírají o loajalitu, tradici a citové vazby. Tento Kockou popsaný fundamentální rozpor však nic nemění na faktu, že rodinné struktury představovaly jeden z mimořádně důležitých faktorů rozvoje moderní průmyslové společnosti. Sám Kocka přiznává rodinné struktury, procesům a rodinným zdrojům (Ressourcen) zvláště měšťanských rodin rozhodující úlohu při prosazování kapitalistické industrializace. Zdůrazňuje nezastupitelnou roli podnikatelských rodin při přechodu od tradičního rodinného společenství (tzv. Hausgemeinschaft), ve kterém je spojena domácnost s výrobní činností, k měšťanské rodině (bürgerliche Familie), ve které se již setkáváme s důsledným oddělením obou sfér. Muž-továrník zde reprezentuje aktivní pól, ke kterému náleží protipól ženy-hospodyně, která se neúčastní na podnikatelské činnosti svého muže. Zato ale plní funkce matky (plodí, pečuje a vychovává děti), hospodyně (pečuje o dům a zahradu) a je iniciátorkou společenských kontaktů (vede salon jako místo společenských setkání a přispívá k integraci rodiny do „dobré společnosti“). Přímý přínos rodiny pro moderní podnikání lze vysledovat podle Kocky hned v několika oblastech. Rodina: 1. významně přispívala ke kvalifikaci podnikatelů zvláště raných fází industrializace; 2. rodinné povědomí jednoznačně podporovalo podnikatelské jednání; 3. rodina měla velký význam při akumulaci, přenosu a propojování kapitálu a 4. rodinné vztahy a kontakty přispívaly k přenosu informací, k budování soudržnosti a sociálního povědomí vznikající buržoasie.^[4]

Jestliže tedy budeme uvažovat o podnikatelských aktivitách žen v 19. století, budou zpravidla propojeny určitým způsobem právě s rodinou. Ženská spoluúčast na podnikatelských aktivitách muže přitom mohla spočívat: 1. v majetkové rovině (ženy financují podnikání manžela např. věnem nebo hypotékami na vlastní nemovitosti) 2. v rovině úkonů, resp. vlastní práce a 3. v rovině (spolu)organizace podnikání, přenosu know-how (dcery podnikatelů, které byly provdány za muže podnikajícího ve stejné nebo podobné branži) a sociálních kontaktů.

Kockův pojem měšťanské rodiny je však svého druhu ideálním typem. Zvláště funkce hospodyně mohla nabývat forem, které byly podnikání relativně blízko. Ženy mohly respektive měly povinnost v případě potřeby svým mužům vypomáhat v řemesle či obchodě. Pomoc ženy v podnikatelských aktivitách manžela tedy nebyla věcí její volby, avšak byla to povinnost, ke které byla vedena výchovou a která se od ní očekávala. Žena, která pouze vypomáhala v podnikatelských aktivitách svého muže, zůstává zpravidla v pozadí a o těchto ženách toho mnoho nevíme. Narozdíl od žen-podnikatelek nepřekračovaly pomyslnou hranici mezi soukromým a veřejným. Považovaly tuto činnost za součást svého povolání manželky a tato aktivita nepřinášela ženám pochopitelně ani žádný přímý zisk. Výnos z jejich práce plynul do společného rodinného rozpočtu. Neplacená práce žen v rámci rodinných firem je charakteristickým rysem velké části zvláště drobného

[4] Jürgen KOCKA, *Familie, Unternehmer und Kapitalismus. An Beispielen aus der früher deutschen Industrialisierung*. In: *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte* 24, 1979, s. 99–135.

či středního podnikání a především menší firmy byly na této neplacené práci přímo závislé.^[5]

Ovšem ne všechny činnosti byly stavovsky únosné, což vyplývalo z rozdílnosti formující se kultury měšťanské (buržoasní) a dělnické. Práce za mzdu, stejně jako např. nošení břemen na veřejnosti, byla ve středostavovské společnosti chápána jako ponižující a byla zdrojem posměchu, zatímco v prostředí nižších sociálních vrstev byla běžná a společensky akceptovatelná. Práce v továrně nepřicházela pro středostavovskou ženu do úvahy. Prací považovaných ve středostavovské společnosti za přijatelné pro ženy však nebylo mnoho a předpokládaly kvalifikace, kterých dosáhl jen zlomek ženské populace. Jednou z možností uplatnění žen se tak stalo podnikání, avšak i zde ženy narážely na dva zásadní problémy: na nedostatečnou kvalifikaci a na tradiční mentální vzorce. Žena-podnikatelka totiž vystupovala ze soukromé, rodinné sféry a vstupovala do sféry veřejné. Tím narušovala v obou kulturách tradiční a dlouhodobě akceptovaný model patriarchální rodiny.^[6]

Vedle rozšířeného vypomáhání byla další možnou participací žen na podnikání jejich přímá spoluúčasť na podnikání muže zvláště v rodinných firmách. Především v období raných fází industrializace známe případy manželek a dcer podnikatelů, které byly spoluvlastnicemi firmy, prováděly prokuru a i jinak aktivně vystupovaly v podnikání. Např. v první třetině 19. století se nacházelo ve Vídni 12 % – 15 % velkoobchodnických firem, které vlastnily či spoluvlastnily ženy nebo v kterých vykonávaly prokuru.^[7] Obdobně např. Jiří Matějček hovoří o poměrně vysokém podílu žen mezi vlastníky uhelných důlních měr.^[8] Zdá se však, že v průběhu 19. století se s podílem žen na podnikatelských aktivitách mužů počítalo obecně stále méně, což

[5] Srovnej Dana MUSILOVÁ, *Ženy a podnikání (s přihlédnutím k východočeskému regionu)*. In: *Dissertationes Historicae 8 (Podnikání a podnikatelé v dějinách východních Čech)*. Hradec Králové 2002, s. 193–199.

[6] Rozdíly mezi rolí ženy v různém sociálním prostředí Edith RIGLER, *Frauenleitbild und Frauenarbeit in Österreich vom ausgehenden 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg*. Wien 1976, s. 31–39. Nejnověji Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Problémy obecné kultury*, s. 149–152; Jana MACHAČOVÁ, *Žena ze středních vrstev. Příklad Marie Sretti*. In: *Člověk na Moravě 19. století*. Brno 2004, s. 269–270.

[7] Např. vdova po jednom z nejznámějších rakouských bankéřů 18. století hraběnka Anna von Fries (1737–1807) vedla samostatně přes deset let až do roku 1798 většinu finančního podnikání bankovního domu Fries und Co. Řadu dalších případů viz Irene BRANDHAUER-SCHÖFFMANN, *Wiener Geschäftsfrauen um die Jahrhundertwende*. In: Irene BRANDHAUER-SCHÖFFMANN (Hg.), *Auf dem Weg zur Beletage. Frauen in der Wirtschaft*. Wien 1997, s. 145–178 (zde s. 157).

[8] Jednalo se však především o majitelky malých důlních majetků, které zdědily ve po svých manželech a které často nebyly ani v provozu. Viz Jiří MATĚJČEK, *Majitelé a podnikatelé v uhelném hornictví na území dnešního Československa v 19. století*. In: *K hospodářským a sociálním dějinám 19. a 20. století*. Opava 1991, s. 5–145, zde především s. 37.

dokazují např. uzavírané společenské smlouvy. Ženy období průmyslové revoluce stály narozdíl od rané industrializace patrně více „mimo“ manželovo podnikání, což bylo konec konců jednak v souladu se široce přijímaným modelem měšťanské rodiny, ale také s proměnami formy podnikání.^[9] Situace se začíná v tomto ohledu pomalu měnit patrně až od poslední čtvrtiny 19. století, a to pod vlivem zvyšování vzdělání a celkové emancipace části žen z měšťanského prostředí.

Současně s převládajícím genderovým charakterem dělby práce se proměňuje struktura průmyslu a potažmo i průmyslových podniků. Dochází k postupné specializaci, profesionalizaci, koncentraci a funkční diferenciaci. Tyto procesy znamenají poměrně rychlé vyloučení nekvalifikovaných osob z řídicích funkcí a jejich nahrazení kvalifikovanými, odborně vzdělanými a praxí proškolenými odborníky.^[10] Ženy, které měly v různé míře až do poslední třetiny 19. století a v některých oborech až do konce monarchie uzavřen přístup k vyššímu odbornému vzdělání, byly tímto procesem silně handicapovány.^[11] Proto se také s postupujícím procesem industrializace setkáváme se ženami ve vedoucích funkcích v prostředí velkých podniků jen zřídka, což konec konců korespondovalo s představou, že manželky a dcery měšťanů do továrny nepatří.

Z právního hlediska byly ženy v Rakouském císařství od poloviny 19. století v hospodářské oblasti zrovnoprávněny s muži a jejich podnikatelským aktivitám tak formálně nestála v cestě žádná překážka. Živnostenský zákon z roku 1859, který představuje vrchol hospodářského liberalismu v Rakousku, ve svém 4. paragrafu uvádí, „že se při povolování živností nečiní žádné rozdíly mezi pohlavím“. Jinak řečeno, každá plnoletá osoba bez ohledu na pohlaví a de facto i bez ohledu na vzdělání a dovednosti mohla provozovat svobodnou živnost a podnikat. Stačilo k tomu pouze oznámení příslušným úřadům, které pak rozhodovaly o vydání živnostenského listu. Složitější to bylo pouze u malé skupiny tzv. koncesovaných živností, pro něž se vyžadovaly doklady ke způsobilosti. Nový živnostenský řád odboural tradiční požadavek na nezbytná léta učednictví, tovaryšství a povinného vandru. Nebylo najednou třeba ani skládat mistrovskou zkoušku, aby dospělý jedinec mohl začít provozovat nějaké řemeslo.^[12]

[9] Elke HLAWATSCHKEK, *Die Unternehmerin (1800–1945)*, s. 144–145.

[10] K tomuto obecně platnému trendu existuje velmi početná literatura. Viz např. Hartmut BERGHOF, *Moderne Unternehmensgeschichte*. München – Wien – Zürich 2004, s. 63–106.

[11] K možnosti vzdělávání žen po roce 1848 podrobně Helmut ENGELBRECHT, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Bd. 4. Von 1848 bis zum Ende der Monarchie*. Wien 1986.

[12] Helene HERDA, *Der Zugang von Frauen zum Gewerbe. Eine Analyse der rechtlichen Rahmenbedingungen von 1859 bis heute*. In: Irene BRANDHAUER-SCHÖFFMANN – Regine BENDL, *Unternehmerinnen. Geschichte und Gegenwart selbständiger Erwerbstätigkeit von Frauen*. Frankfurt am Main-Berlin-Bern-Bruxelles-New York-Oxford-Wien 2000, s. 135–138. K živnostenskému zákonodárství nejnověji podrobně S. BIWALD, *Die Gewerbeordnung von 1859 und 1883. Ein Vergleich*. Nepublikovaná diplomová práce. Wien 1995.

Přesto však praxe vypadala odlišně. Existují konkrétní příklady, kdy byl ženám z nejrůznějších důvodů (především s ohledem na povolání manžela) zapovězen výkon živnosti. Je znám např. případ manželky nižšího berního úředníka, které soudy všech tří instancí zamítly její žádost na udělení koncese k provozování hostinské živnosti s odůvodněním, že se výkon takové živnosti neshoduje s důstojností úřednického stavu jejího manžela. Soudy se přitom odvolávaly na úřední instrukci z roku 1850, ve které se mimo jiné psalo o vyloučení udílení živnostenských povolení (a zvláště živností hostinských) pro manželky úředníků. Nic nepomohl ani fakt, že tato žena vykonávala hostinskou živnost již před uzavřením manželství a dokonce ani ministerstvo financí proti takovému sňatku nic nenamítalo. Obdobné problémy pak mohly mít manželky nejen dalších státních úředníků, ale také manželky vojáků (zvláště důstojníků) nebo manželky učitelů, kteří sami také nemohli podnikat.^[13] V těchto případech se dávala před živnostenským zákonem přednost instrukcím a nařízením. Lze tedy mluvit o určité formě obcházení živnostenského zákona.

V této době se na druhé straně vytváří úzký okruh živností, které byly ženami silně preferovány a které ženám poskytovaly možnost samostatné výdělečné činnosti. Rozbor prvního sčítání lidu z roku 1869 ukazuje, že k těmto živnostem patřilo především praní a zhotovování prádla a košil, výroba dámských klobouků, zpracování tabáku, výroba umělých květin, drobný obchod apod. Celkově tvořily již tehdy např. ve Vídni ženy více než 18 % všech evidovaných ve skupině samostatně podnikajících („selbständiger Unternehmer“).^[14]

Formální rovnost sice přetrvávala až do konce monarchie, avšak následující právní úpravy spíše komplikovaly možnost žen zapojit se do podnikání. Přijetím novely liberálního živnostenského zákona v roce 1883 se zhoršila situace všech uchazečů o živnost. K dosavadním dvěma kategoriím živností (svobodné a koncesované) přibyla skupina řemeslných živností (handwerksmässiger Gewerbe), které byly definovány jako takové, při nichž jde o zručnost a které vyžadují zvláštní vzdělání resp. vyučení. Přitom mezi řemeslné živnosti byly zařazeny i takové, které provozovaly často ženy. Bez odpovídajícího dokladu o vyučení či absolutoriu příslušné odborné školy nebylo nikomu napříště živnostenské podnikání povoleno. Vzhledem k tomu, že vyučení i vyšší vzdělání bylo pro ženy v této době prakticky nedosažitelné, stejně jako absolutorium nově zakládaných živnostenských škol, vzdálila se jim i možnost působit v řemeslných živnostech. Jedinou možností byla výjimka, o které rozhodoval příslušný živnostenský úřad. Zákon však připouštěl ve vztahu k ženám jistou míru benevolence. Čtrnáctý paragraf zákona uváděl, že pro řemeslné živnosti, které provozují většinou ženy, mohou příslušné živnostenské úřady ženám vydávat potřebná živnostenská oprávnění. Problém ovšem spočíval v tom, že neexistoval

[13] H. HERDA, *Der Zugang von Frauen zum Gewerbe*, s. 140–141.

[14] I. BRANDHAUER-SCHÖFFMANN, *Wiener Geschäftsfrauen*, s. 155–156.

žádný oficiální seznam „ženských řemesel“. Obecně však bylo tolerováno ženské podnikání ve vyšívání, výrobě bižuterie, zhotovování klobouků, deštníků, pečení koláčů, cukrářství apod. Zároveň je však třeba říci, že obchodní a tovární podnikání zůstala touto změnou nepostižena.^[15]

Ženy, které měly zájem o podnikání v řemeslných živnostech jiných než „ryze ženských“ se mohly buď svého snu vzdát nebo za něj tvrdě bojovat. Příběh jedné z takových bojovnic přináší studie Irene Brandhauer-Schöffmann o vídeňských obchodnicích. Mathilde Tischler byla dcera Adolfa (Abrahama) Tischlera, který začal v roce 1857 ve Vídni velmi úspěšně provozovat natěračskou živnost. Po jeho smrti v roce 1891 převzala firmu jeho manželka Wilhelmine. Tehdy se už jednalo o jednu z největších natěračských firem v Rakousku, zaměstnávající na čtyři desítky osob. Pod vedením své matky se Matilde vyučila natěračskému řemeslu, ale nebyla jako žena nikdy oficiálně uznána řádným učněm. V roce 1893 zažádala společenstvo natěračů o dispens a předložila důkazy a svědectví o svých schopnostech. Společenstvo natěračů její žádost zpochybnilo a jelikož nebyla úspěšná ani u smírčího soudce společenstva, obrátila se na místodržitelství. Teprve dolnorakouské místodržitelství rozhodlo proti vůli společenstva natěračů o udělení dispensu a v roce 1894 se stala, jak ji také oslavně vylíčil list *Neue Wiener Tagblatt*, první „Fräulein Meisterin“ v celé habsburské monarchii. Po svém nesporném vítězství se věnovala nejen dalšímu rozvoji firmy, ale také boji proti alkoholismu, jemuž věnovala několik popularizujících brožur.^[16]

Obchodní činnost zůstala změnami živnostenského zákonodárství v podstatě nedotčena. Teprve obchodní zákoník z roku 1862 ustanovil, že vdané obchodnice potřebují pro svoji další činnost souhlas svého manžela. Za svolení se považoval stav, kdy žena provozovala obchod s vědomím svého manžela a bez jeho námitek. Toto omezení však nebylo ničím jiným, než aplikací zásady stanovené ve všeobecném zákoníku z let 1811/1812, že vdaná žena může být zaměstnaná jen se souhlasem svého manžela. Tento požadavek reflektoval názor, že je muž přirozeným živitelem rodiny a ekonomické rozdíly mezi mužem a ženou vyplývají z přirozených rozdílů mezi pohlavím. Tento pohled na obchodní činnost se ukázal být velmi životaschopný a v Rakousku byl aplikován až do roku 1938.^[17]

V roce 1907 se novelou živnostenského zákona situace pro ženy opět změnila. V prvé řadě byla zákonem konkretizována skupina ženských živností. Patřilo k nim

[15] Helene HERDA, *Recht und Rechtswirklichkeit für Unternehmerinnen und gewerbetreibende Frauen von 1859 bis heute*. In: Irene BRANDHAUER-SCHÖFFMANN (Hg.): *Auf dem Weg zur Beletage. Frauen in der Wirtschaft*. Wien 1997, s. 111–143. TÁŽ: *Der Zugang von Frauen zum Gewerbe*, s. 138–140.

[16] Irene BRANDHAUER-SCHÖFFMANN, *Wiener Geschäftsfrauen um die Jahrhundertwende*. In: Irene BRANDHAUER-SCHÖFFMANN (Hg.), *Auf dem Weg zur Beletage. Frauen in der Wirtschaft*. Wien 1997, s. 149–153.

[17] Helene HERDA, *Der Zugang von Frauen zum Gewerbe*, s. 145.

vyšívání, šití ženských a dětských oděvů, výroba umělých květin a kloboučnictví. V těchto živnostech pak bylo ženám povoleno působit bez větších překážek. Na druhé straně novela neřešila další živnosti, které byly ženami vyhledávány. Navíc byl ze svobodných živností vyjmut obchod, resp. obchod se smíšeným zbožím, kořením a drogistickým zbožím, pro nějž začal být vyžadován průkaz způsobilosti. Je však zajímavé, že se tento požadavek nijak nedotkl velkoobchodu. Požadavek průkazu způsobilosti pro drobný obchod se dotkl činnosti, která patřila mezi ženami k oblíbeným.^[18]

Je však nutno podotknout, že žen, které cíleně usilovaly o založení vlastního podniku, bylo ve srovnání s podnikatelkami-dědičkami nesrovnatelně méně. Pokud se pídíme po motivech, které ženy vedly k samostatnému podnikání, nalezneme bychom patrně dva základní. Prvním motivem byla přirozená snaha zlepšit svoji ekonomickou situaci. Je přitom typické, že ženy tento požadavek ve většině případů neprosazovaly v konkurenci s muži, ale naopak často v nových podnikatelských směrech. S tím souvisí druhý motiv k podnikání, kterým mohla být snaha přijít na trh s novinkou, dobrým nápadem, který zprvu ani nemusel být chápán jako podnikání v pravém slova smyslu. Ženy tak začínají podnikat ve výrobě módních novinek, hraček, klobouků, většinou ale vedou nejrůznější obchody. Podnikání žen začínalo mnohdy velmi nenápadně a stačila k tomu maličkost. Např. německá herečka a umělkyně Käthe Kruse (1883–1969) začala vyrábět nový typ panenek jen z toho důvodu, že ty stávající se jí ani jejímu manželovi nelíbily. Stejně tak proslulá německá výrobkyně hraček Margarethe Steiff (1847–1909) začala vyrábět vzhledem ke svému ochrnutí výrobky z plsti zprvu jen pro zábavu. Oproti podnikatelkám-dědičkám vybudovaly zakladatelky podnikání většinou jen podniky menší, maximálně střední velikosti a téměř bez výjimek se soustředily pouze na jedno výrobní (či obchodní) odvětví.^[19]

Z hlediska podnikání žen sehrávala mnohem významnější roli skupina, o které jsme zatím nepojednali, a sice o podnikatelkách-dědičkách. Oprávnění k provozování živnosti či podniku končilo stejně jako další osobní práva úmrtím dané osoby. Jistá výjimka však platila u živnostenského podnikání pro vdovy a neplnoleté dědice. Především vdovy mohly dále pokračovat v živnosti svého manžela, přičemž původní živnostenské povolení či koncese zůstaly v platnosti. Jestliže se tedy v habsburské monarchii setkáváme s ženami činnými ve skutečném podnikání, pak tomu bylo především u vdov, které převzaly podnik po smrti svého muže. I když i v tomto případě to mělo drobný háček. Vdova musela alespoň formálně pověřit vedením podniku zástupce, což bylo spojeno se zvýšenými finančními výdaji. To se vyplatilo především u větších podniků.^[20]

[18] Helene HERDA, *Der Zugang von Frauen zum Gewerbe*, s. 149–153.

[19] Elke HLAWATSCHKE, *Die Unternehmerin (1800–1945)*, s. 139–142.

[20] Např. ze 43 natěračů s měšťanským právem ve Vídni bylo 10 vdov, kdežto z 220 natěračů bez měšťanského práva bylo pouze 6 ovdovělých žen. I. BRANDHAUER-SCHÖFFMANN, *Wiener*

Avšak ani v případě vdov po průmyslnících nemusela být situace jednoznačná, zvláště pokud se jednalo o zadlužený nebo jinak znevýhodněný podnik. Tak např. Sophie Knollová, manželka majitele textilní apretury Julia Knolla, se po smrti svého muže dostala do tak svízelné situace, že přijala místo úřednice v textilní továrně Franze Libeiga (1827–1886) ve Vísce u Liberce. Zde se však díky svým předchozím zkušenostem vypracovala do řídicí pozice a její dcera Anna (1855–1926) se zde seznámila s mladším bratrem Franze Liebiga Ludwigem (1846–1909), kterého si později také vzala. Od roku 1909 pak Anna vedla jako univerzální dědička celou firmu a v roce 1921 ji akcionizovala, přičemž později vystupuje jako místopředsedkyně správní rady. Osoba Anny Liebigové rozené Knollové je zajímavá také tím, že byla jedinou ženou-podnikatelkou, která dosáhla v Rakouském císařství povýšení do stavu svobodných pánů (7. února 1917).^[21]

V případě dcer podnikatelů bylo pokračování v podnikání mnohem komplikovanější. Příčinou byly právní překážky, které jak v Německu, tak v habsburské říši neumožňovaly převod živnosti z otce na dceru. Jestliže podle zákona mohla vdova pokračovat v živnosti svého zemřelého manžela, potom dcera nemohla být majitelkou otcovy živnosti. Jestliže v rodině chyběl mužský dědic, mohla dcera zachovat otcovu živnost pouze sňatkem s mužem, který měl příslušné živnostenské oprávnění nebo o ně hodlal požádat. V tomto směru jsou známy některé výjimečné případy, kdy bylo dcerám zemřelých podnikatelů povoleno na omezenou dobu převzít otcovu živnost s tím, že se mají co nejdříve vhodně vdát. V opačném případě měly být dané firmy zrušeny.^[22]

Jaké byly důvody pro to, aby žena po smrti manžela nadále pokračovala v jeho podnikání? Hlavní důvod je zcela zřejmý: vdova musela zajistit materiální existenci rodiny, zvláště v případě, že měla nezletilé děti, o které se musela postarat. Nejednalo se tedy ve velké části případů o zcela dobrovolnou činnost, ale vdovy do podnikání tlačil strach ze zhoršení materiálních poměrů v rodině, vedoucích v krajním případě až k hmotné nouzi. Druhým motivem, který mohl hrát velmi silnou roli, byla snaha předat podnik následující generaci, resp. dorůstajícím synům. Opět se tedy jednalo o nám dobře známý a tradiční motiv péče o rodinu a zabezpečení budoucnosti dětí.

Na tomto místě bychom mohli uvést celou řadu příkladů, ale uvedeme jich pouze několik, které problém dobře ilustrují. První příklad ukazuje, že na počátku závatné podnikatelské kariéry mohla stát obětavost ženy. Berthé Gutmannové (1799–1853) se podařilo zachovat skomírající podnikání zemřelého muže Marcuse

Geschäftsfrauen um Jahrhundertwende. In: I. BRANDHAUER-SCHÖFFMANN (Hg.), *Auf dem Weg zur Beletage. Frauen in der Wirtschaft.* Wien 1997, s. 148.

[21] Jan ŽUPANIČ, *Nobilitace žen v Rakouském císařství.* In: *Historik na Moravě.* Brno 2009, s. 699–710; viz též Mylan MYŠKA aj., *Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska.* Ostrava 2003, s. 273–278.

[22] I. BRANDHAUER-SCHÖFFMANN, *Wiener Geschäftsfrauen,* s. 153–154.

Leopolda Gutmanna (1774–1838) i přes velké nesnáze další generaci. Po smrti manžela byla Bertha, původem ze zámožné kroměřížské židovské rodiny, nucena prodat veškeré rodinné cennosti a díky obrovskému úsilí se jí podařilo částečně obnovit podnikatelské aktivity svého manžela. Získanými prostředky následně podporovala v podnikání svého staršího syna Wilhelma (1826–1895), kterému pomáhala na přelomu 40. a 50. let organizovat rozsáhlý obchod s obilím mezi Moravou a Slezskem. Wilhelm Gutmann se díky podpoře matky v podnikání dobře uchytil a vypracoval se ve velkoobchodníka a velkopodnikatele evropského formátu.^[23] Druhý příklad ukazuje, že ženě nebylo cizí ani podnikání v těžkém průmyslu. Anna Müllerová (1760–1832), vdova po Johannu Müllerovi, navázala na podnikatelské aktivity manžela v těžbě uhlí v rosicko-oslavanském revíru (Johann Müller založil na Oslavansku důl Jánský a důl Barbora). Provozovala těžbu uhlí v Havírně (dnes místní část Oslavan), roku 1830 znovuotevřela společně se synem důl Anna a zřídila také několik pecí na vaření ledku. Podnik řídila nejprve společně se švagrem Antonem a později se synem Johannem Danielem (1793–1875), který po smrti matky převzal podnikatelskou iniciativu.^[24] Poslední příklad z konce 19. století a z první poloviny 20. století ukazuje kariéru ženy-manažerky, která svůj život zasvětila práci pro firmu. Gertrude Böhrová (1878–?) vystudovala obchodní akademii v Praze a po maturitě nastoupila k firmě Albert Emmrich v Holešovicích, zabývající se výrobou barevného papíru. Nejprve pracovala jako fakturantka, posléze pracovala v obchodním oddělení a v roce 1917 dosáhla postu prokuristky, přičemž prokuru vykonávala až do svého odchodu do penze v roce 1937. Gertrude zůstala neprovdána a plně se věnovala rozvoji firmy a dobročinné činnosti.^[25]

Jak vysoký byl podíl vdov, vedoucích po smrti svého muže podnikání, vzhledem k nedostatku analýz nevíme. Je však pravděpodobné, že se tento podíl výrazně lišil s ohledem na region, velikost firmy, podnikatelskou branži a závisel pochopitelně také na osobních dispozicích pozůstalých žen. Podíl vdov na skupině podnikatelek byl však nepochybně vysoký, což naznačují také některé dosavadní práce. Např. rozbor pozůstalostí 52 bohatých vídeňských obchodnic, registrovaných u vídeňského obchodního soudu a zemřelých v letech 1896–1910, dokládá, že více než 60 % jich obchod zdědilo po manželovi. Pouze necelá třetina žen obchodní živnost založila, přičemž se jednalo o malé a střední podniky s typicky ženským zaměřením (např. výroba šněrovaček, obchod se smíšeným zbožím apod.). Avšak i v této branži bylo možné dosáhnout velkého úspěchu. Např. nejlepší vídeňský módní salon založila Hermine Lauferová, která sama začínala jako obyčejná krejčí. Nejmenší část připadala na obchodnice, které získaly živnost koupí (cca 8 %).

[23] Milan MYŠKA aj., *Historická encyklopedie podnikatelů*, s. 140.

[24] Milan MYŠKA aj., *Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska II*. Ostrava 2008, s. 251.

[25] Milan MYŠKA aj., *Historická encyklopedie podnikatelů, II*, s. 36–37.

Z hlediska podnikatelské orientace byla více než třetina firem obchodními podniky, kolem 20 % firem vyrábělo módní zboží (šaty, klobouky, šněrovačky apod.) a zbytek připadal na ostatní obory podnikání. Ideálním typem bohaté vídeňské obchodnice byla podle Irene Brandhauer-Schöffmannové vdova, která zdědila po muži firmu jednotlivce (Einzelfirma) a kterou po dvanáct let úspěšně vedla. Přítom obor, ve kterém působila, nepatřil mezi typicky ženský.^[26]

Jak vyplývá z předchozích stránek, problém ženského podnikání v Rakouském císařství je stále kapitolou, ve které nacházíme více otázek než jasných tezí. Proto se stále pohybujeme především v oblasti hypotéz, které musí být v budoucnu nutně konfrontovány se sérií konkrétně zacílených studií. Hlavním úkolem tohoto textu se stalo upozornit na badatelsky zajímavý problém a předestřít některé zajímavé myšlenky, se kterými se můžeme setkat. Doufejme, že již brzy vzniknou studie, které nám objasní více o počátcích ženského podnikání.

SUMMARY

Limits and possibilities of female entrepreneurship in the Czech lands in the long nineteenth century.

The present article focuses on the possibilities for the entrepreneurship of women in the Czech lands during the nineteenth century. The contemporary state of research on the entrepreneurship occupations of women in the Czech lands is inadequate. The causes of this situation are, on the one hand, the fragmentary character and insufficient exploration of the sources, and on the other the uncertain definition of the term „entrepreneur“, especially in its often decided gender understanding. The article summarizes the results of existing research and aims at formulating several basic hypotheses as points of departure for further study.

The existing results of research show clearly that the role of women in entrepreneurship cannot be judged without closer understanding of the role of women and their position in society in the nineteenth century. In this period, women were still closely bound to family that influenced significantly the forms of their potential entrepreneurship activities.

The most common type of entrepreneurship activities was women's participation in the entrepreneurship occupations of their husbands. This involvement could acquire different forms 1. on the material level; 2. on the level of the work as such and 3. on the level of (joint)organization of entrepreneurship, transmission of know-how and social contacts. In the first case women's involvement included traditional financing of the entrepreneurship of their husbands (through dowry, mortgage on woman's own real estate, etc.). The second case is that of the direct

[26] I. BRANDHAUER-SCHÖFFMANN, *Wiener Geschäftsfrauen*, s. 162–167.

assistance of wives within the frame of family enterprises of small and middle size. Especially in the latter case the family enterprises of small and middle size were frankly dependent on the unpaid work of women. Considering the third type of involvement, the wives directly participated in the entrepreneurship activities of their husbands as joint owners, procurators etc. Women could also be the holders of know-how, especially in cases of daughters of entrepreneurs who married entrepreneurs in the same or similar branches of activity.

A specific group of entrepreneurship women represented the widows who took over the business after the death of their husbands. These women got a chance to enter not only the small and middle-scale business, but also the great business. The proportion of widows in the total number of female entrepreneurs was undoubtedly very high in the nineteenth century. The main motive for entrepreneurship of widows consisted in the effort to assure the material well-being of families, especially in cases of those that had minor children. Also, there was a strong motive of passing over the family business to sons. As for daughters, these were not taken into account in this respect in the nineteenth century, as the legal barriers did not allow them to take over directly the family business after the death of the father. The number of women that struggled to establish their own business was, with comparison to female entrepreneurs-heiresses incomparably lower. They only had appeared in greater numbers during the last third of the nineteenth century.

SLUŽBA V DOMÁCNOSTI – SPECIFICKÝ DRUH NÁMEZDNÍ PRÁCE V 19. STOLETÍ

Naďa Machková Prajzová

Domestic service – specific form of wage work in the nineteenth century

ABSTRACT: Domestic service connects the problems of specific form of wage work with the problems of household work. The social status of the servants was very low, due to the character of work, minimal education and qualification. The female domestic servant carried out specific range of tasks, partly for pay, partly for room and board. Domestic service was perceived as transitional stage in the life of woman. Another characteristic feature of the domestic service was great horizontal mobility, that is, frequent fluctuation with respect to employment. *Historická demografie, 2010, 34:1:73–80*

KEY WORDS: domestic service; employed women

CONTACT: Mgr. Naďa Machková Prajzová Ph.D., Ústav hospodářských a sociálních dějin FF UK Praha; mail: machkovaprajzova@tiscali.cz

Žena v roli služebné byla typickou součástí společnosti 19. století. Dobová společnost by se bez ní a bez její práce jen stěží obešla. Služba měla pro tehdejší domácnost a potažmo celou společnost nezpochybnitelný hospodářský i sociální význam. Přesto nebo právě proto, že žena, povoláním služebná, byla natolik samozřejmou součástí všedního dne tehdejší společnosti, nebylo v české historiografii těmto ženám věnováno příliš mnoho pozornosti.^[1] Problematika služebných je pro historiky zajímavým fenoménem. Ať už jako průsečík dvou odlišných sociálních světů, či ať už si všimáme jejího hospodářského aspektu. Služba v domácnosti propojuje otázky specifického druhu námezdní práce s problematikou práce v domácnosti.^[2]

Problematika práce žen

Pod pojmem ženská práce rozumíme většinou odměněnou práci žen, která je vykonávána mimo vlastní dům. Pokud se ale budeme práci žen věnovat v období industrializace, nevystačíme s touto definicí.^[3] Spektrum prací majoritně

[1] V českých zemích se služebnictvu obecně věnovali např. Eduard Maur, František Graus, Josef Petráň, Alois Míka, Zikmund Winter, služebným v 19. století potom částečně Pavla Horská, Ludmila Fialová, Jana Macháčová a Jiří Matějček, Alice Velková atd.

[2] K tomu více např. Michael MITTERAUER, *Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung*. In: Familie und Arbeitsorganisation. Wien, 1992. Heidi WUNDER, *Jede Arbeit ist ihres Lohnes Wert. Zur geschlechtsspezifischen Teilung und Bewertung der Arbeit in Frühen Neuzeit*. In: Karin HAUSEN, *Geschlechterhierarchie und Arbeitsteilung*. Göttingen 1993 atd.

[3] Michael MITTERAUER, *Als Adam grub und Eva spann... Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung*

vykonávaných ženami existovala celá řada. Existuje práce domácí, kterou si žena nevydělává na živobytí, pouze zajišťuje obstarání nutných výkonů v domácnosti, a práce výdělečná, která je vykonávána mimo dům a je výsledkem industrializace. Základní charakteristika oné neproduktivní práce, zastávané výlučně ženami, spočívá v tom, že její konec není okamžitě zřetelný a že je vykonávána jako neustálý koloběh. Její výsledek je okamžitě spotřebován. Tato skutečnost umožňuje její hodnocení jako méněcenné. S racionalizací a efektivitou ostatní produkce, jako by se ztrácelo povědomí o tom, že práce v domácnosti je, stejně tak jako placená výdělečná činnost, také nutným předpokladem k fungování společnosti a rozvoje další produkce. Lynn Abramsová rozděluje historiky, kteří se věnují otázce výdělečné práce žen, do dvou skupin. První z nich zdůrazňuje kontinuitu práce v domácnosti a druhá zdůrazňuje změnu pojetí v 19. století v důsledku industrializace v souvislosti s podtržením neproduktivnosti ženské práce.^[4]

Postavení rodiny jako soběstačné jednotky vzalo za své s postupující průmyslovou revolucí a industrializací, kdy přestala být ženská rukodělná činnost ve větším rozsahu potřebná a začala se zvyšovat potřeba peněz jako prostředku uchování hodnoty. Poprvé v historii byla v dělnických rodinách oddělena ekonomická aktivita žen od práce v domácnosti.^[5] Industrializací byla změněna funkce domácnosti i rodiny. Domácnost začala být místem, které pečovalo o výdělečně činné osoby. Došlo k vymezení a ohraničení světa práce – světa venkovního a světa neplacené práce – světa uvnitř. Oba světy ale bez sebe nemohly fungovat. V závislosti na výši finančních příjmů a jejich potřebě ženy také mimo zatížení domácností mohly být a byly částečně nebo celkově výdělečně činné.^[6] Stěžejní v diskuzi o domácí práci je její rozdělení v závislosti na pohlaví. Strukturálně – funkcionalistické paradigma zobrazuje společnost jako uspořádaný systém, jehož členové sdílejí soubor tíž hodnot. Ve své analýze genderu vycházejí strukturální funkcionalisté z konstatování základní skutečnosti, že muži a ženy se tělesně liší. Tyto biologické odlišnosti vedly podle funkcionalistů ke vzniku odlišných genderových rolí. Každá společenská role přitom vyžaduje dodržování určitých požadavků na způsob chování.^[7] Funkcionalisté poukazují na fakt, že po značnou část dějin lidstva byla ženská genderová role vymezována – a ženskou reprodukční rolí přímo diktována – jako role domácí. Jestliže ženy rodí a posléze kojí děti, dává smysl, aby to byly právě ony, kdo s nimi budou zůstávat doma a vychovávat je. A tráví-li čas doma s dětmi, je jen přirozené, že se

in vorindustrieller Zeit. In *Frauenarbeitswelten. Historische Sozialkunde* 3, Wien 1993, s. 17.

[4] Lynn ABRAMSOVÁ, *Zrození moderní ženy, Evropa 1789–1918*. Brno 2006, s. 174.

[5] Pavla HORSKÁ, *K ekonomické aktivitě žen na přelomu 19. a 20. století*. In *Československý časopis historický* 31, 1983, s. 725.

[6] Andrea KOMLOSY, *Wo der Webwaren-Industrie so viele fliessige und geübte Hinde zu Geboten stehen. Landfreunde zwischen bezahlter und unbezahlter Arbeit*. In: *Frauenarbeitswelten...* s. 107.

[7] Claire, M. RENZETTI et al., *Ženy, muži a společnost*. Praha 2003, s. 23.

ujmou také dalších domácích úkolů. Muže jejich biologická konstituce předurčuje k roli živitele a ochránce rodiny.^[8] Historický přístup k tomuto tématu určovalo po dlouhou dobu pojetí považovat celou tuto oblast jako protiklad ke světu povolání a výdělečné práce.^[9] V 19. století ženský ideál představoval ženu jako bytost, která je od přírody stvořena k tomu, aby vytvořila pro muže pocit domova a harmonie oproti nepřátelskému světu, světu práce a konkurence vně. V souvislosti s vytvořením měšťanského ideálu ženy byla oblast domácí práce, výchovy dětí a péče o rodinu bagatelizována či považována za akt lásky.^[10] Žena sama vytváří toto harmonické prostředí, deleguje veškerou práci na služebnou a sama její činnost pouze organizuje. Domov se v devatenáctém století stal nejdůležitějším místem ženské identity. Životy žen se začaly strukturovat s ohledem na jejich vztah k domovu a jejich ekonomická hodnota byla definována vzhledem k jejich domácí roli. Na základě tohoto modelu soustředěného na rodinu se formovaly také vztahy k příbuzným, ke služebnictvu a jiným ženám mimo vlastní společenskou třídu, doprovázené charitativní činností. Žena byla pojímána jako součást rodinné jednotky, která je na rodině závislá, na rozdíl od muže, který byl považován za nezávislého a soběstačného. Domov definoval ženu: byl zdrojem ženství i vlivu v ekonomické a politické sféře. K podpoření tohoto přístupu přispěl i model vytvořený v padesátých letech sociálním historikem Otto Brunnerem na základě konceptu Wilhelma Heinricha Riehla „das ganze Haus“.^[11] Až přeformulováním tohoto postulátu a rozbitím jeho modelu historiky byl otevřen prostor k revizi nazírání na práci v domácnosti.

Ideologie oddělených sfér 19. století nás nutí myslet v kategoriích ženský svět, mužský svět a to evokuje popisované oddělení privátní a veřejné sféry. Otázkou je, do jaké míry jsou tyto kategorie konstruktem a do jaké míry si je uvědomovali aktéři tehdejších procesů. Jak se k těmto normám stavěly měšťanské ženy, jak reflektovaly své postavení – tyto otázky nabízí bezesporu prostor pro další bádání.^[12] S počátkem kapitalistické produkce doznala domácí práce tedy změnu. Je třeba ji nově definovat, vymezit, kým je vykonávána a jaký je její socio-ekonomický význam.^[13] Je nutno na ni pohlížet v souvislosti s postupující

[8] Tamtéž, s. 24.

[9] Birgit BOLOGNESE-LEUCHTENMÜLLER et al., *Frauenarbeitswelten*. Wien 1993, s. 10.

[10] Od 70tých let, kdy začaly pod vlivem II. vlny feminismu z USA v západní historiografii diskuze o ženské práci, byla stěžejní, především pro německý výzkum, považována esej Barbary Duden a Gisely Bock, *Arbeit aus Liebe - Liebe als Arbeit*. Autorky v ní odmítly tezi, že žena je ke své práci determinována biologicky a považují práci v domácnosti za stejně důležitou jako kteroukoli jinou výdělečnou práci pro fungování kapitalismu.

[11] Otto von BRUNER, *Neue Wege der Sozialgeschichte*. Vorträge u. Aufsätze. Göttingen 1956.

[12] V Německu např. Sibyle MEYER, *Das Theater mit der Hausarbeit, Bürgerliche Repräsentation in der Familie der wilhelminischen Zeit*. Frankfurt a. M./ New York, 1982.

[13] Bärbel KUHN, *Vom Schalten und Walten der Hausfrau. Hausarbeit in Rat, Tat und Forschung*

industrializací, nově vytvořeným životním stylem, především měšťanských rodin. Domácí práci je možné postihnout a definovat pomocí služebnictva, neboť to činilo z domácí práce práci za plat. Toto pojetí diktovala norma. Norma, jež stanovila měšťanské ženě tzv. zahálku^[14] – tedy delegování činností na podřízené osoby.

Specifika povolání služebných

Jak již bylo zmíněno výše, prací služebných se domácí práce stává prací za plat. Devatenácté století je pro toto povolání obdobím největších proměn. Zatímco v průběhu dřívějších staletí byla služba otázkou prestiže a zejména mužskou záležitostí, devatenácté století s postupující modernizací a industrializací, vzestupem měšťanského stavu a jeho novým životním stylem, s sebou nese potřebu vzniku specifické skupiny domácího služebnictva a klade na něj nové nároky. Vznik nových typů domácností dává ženám šanci na zaměstnání. Na straně druhé, snaha žen získat prestižnější práci v domácnosti, ve městech, na úkor fyzicky náročné práce v zemědělství, umožňuje poptávku po této pracovní síle naplňovat. Ve druhé polovině 19. století stojí služebná na druhé příčce pomyslného žebříčku nejčastěji vykonávaného povolání ekonomicky činnými ženami.^[15] Pokusme se na základě dochované konkrétní čelední knížky rekonstruovat průběh pracovní kariéry jedné služebné, jež může být zobecněním pro řadu dalších obdobných příběhů, často se lišících jen jmény a délkou trvání služby.

Anna Štěrbová se narodila v roce 1859 v Rakovníku. Když jí bylo 18 let, zažádala o vydání čelední knížky.^[16] Záznam o jejím prvním místě nacházíme v čelední knížce ale až o čtyři roky později. V květnu 1881 nastoupila do služby k Čeňku Horákovi, cukráři na Praze II. Po třech měsících místo mění a pracuje jako chůva u kupce Antonína Kašpárka, taktéž na Novém Městě. Po osmi týdnech ji můžeme najít jako služku u paní Františky Černé. Ani tady ale nesetřvala déle než čtyři měsíce a ještě kratší časový úsek je zapsána jako služebná u hostinského Poskavce na Vinohradech. Ani ne měsíc pracovala u obchodník Josefa Bondyho na Starém Městě pražském a další čtyři týdny sloužila u lakýrníka Rotta, taktéž na Vinohradech. Nejdéle, půl roku, byla zaměstnána jako posluhovačka u zedníka Antona Singleho. V rozmezí pěti let vystřídala deset míst a nesloužila na jiných pozicích než služka či chůva.

im 19. und 20. Jahrhundert. Zur historischen Genese gegenwärtiger Probleme. In: B. BOLOGNESE-LEUCHTENMÜLLER et al., *Frauenarbeitswelten*. Wien 1993, s.43–66.

[14] Thorstein VEBLEN, *Teorie zahálčivé třídy*. Praha 1992, s. 51.

[15] Pavla HORSKÁ, *K ekonomické aktivitě ...*, s. 724.

[16] AHMP, D -Doklady-L7. Čelední knížky jsou ideálním pramenem k mapování průběhu pracovních kariér služebných. Povinnost vlastnit čelední knížku vyplývala z čeledního řádu. Čelední knížky, pokud se dochovaly, lze najít jako přílohy pozůstalostních či trestních spisů.

Také ostatní zkoumané čelední knížky dokládají podobné údaje. Vysoká fluktuace v rámci zaměstnání je pro služebné více než typická. Přestože beletrie zakonzerovala představu o věrné služebné, sloužící celý život v jedné domácnosti, realita byla odlišná. Služebné střídaly své zaměstnavatele často, běžně měnily své místa po půl roce. Výjimkou nebyly služby kratší než měsíc, málo četné byly případy, kdy služba trvala několik let. Zcela výjimečná celoživotní setrvání na jednom místě byla oceňována medailemi, finančními odměnami, pobyty v lázních a objevovala se na stránkách dobového tisku. Příčiny tohoto stavu – časté změny pracovních míst – vyplývaly jistě z nestandardního a nestandardizovaného, tedy nejasně vymezeného pracovního vztahu. Tento byl až do dvacátého století určován čeledními řády, jež přes modernizaci a rozvoj občanské společnosti trvaly na archaickém a feudálním pojetí vztahu – tedy pán a služebná, ne zaměstnavatel a zaměstnanec/zaměstnankyně.

Služba jako pracovní poměr byla definován čelední smlouvou. Služebná odevzdávala čelední knížku a po celou dobu zaměstnání byla postavena pod „ochranu“, tedy dozor pána domu. Podle čeledního řádu^[17] byla čeleď – až do dvacátého století je používáno tohoto termínu, termín služebnictvo se v čeledních řádech nevyskytuje. Je povinována poslušností a morální povinností zaměstnavatele bylo dohlížet na spořádaný život svých svěřenkyň, případně i pomocí fyzických trestů. Tyto byly přípustné až do modernizace čeledního řádu v roce 1919. Služebné byly tedy nuceny setrvat v podřízeném stavu po všech stránkách a jejich zaměstnavatel si nárokoval nejen jejich pracovní sílu, ale i jejich soukromý život. Sféra privátní a pracovní je u služebných jen těžce oddělitelná.

Plat za práci byl vyplácen částečně v naturáliích, nepeněžní složku platu tvořila strava, ošacení a případné praktické dárky, jako např. rukavice, mýdla, kapesníky, šátky a další potřebné věci. Podle čeledního řádu měla být mzda vyplácena jednou za čtvrt roku, pokud služební vztah trval jeden rok, jinak každý měsíc. Stejně tak nepeněžní součást odměny tvořilo poskytnuté ubytování. Bydlení bylo poskytováno rodinou zaměstnavatele a společné sdílení stejného prostoru zaměstnance a zaměstnavatele je dalším z typických rysů služby v domácnosti, které s sebou současně nese konflikty a třenicové typické pro každodenní společný život různých sociálních vrstev. Právní ochrana a sociální zabezpečení služebných bylo minimální. Na rozdíl od továrních dělnic nebyly zabezpečeny proti úrazu ani nemocem.

Povolání služebné nenárokovalo žádnou kvalifikaci, žádné vzdělání, jejich práce byla zejména měšťanskými ženami považována za podřadnou a špinavou a tak s nimi bylo i zacházeno^[18]. U služebných sloužících v měšťanských domácnostech se projevovaly konflikty plynoucí z odlišného sociálního postavení a časté nemožnosti dostát požadavkům, jež na ně byly kladeny ohledně reprezentace a vhodného chování. Problémem, pokud pomíneme náročnost fyzické práce,

[17] Pražský čelední řád ze dne 21. 8. 1857.

[18] Do skupiny služebných nezapočítávám guvernanky, vychovatelky, domácí učitelky apod.

byla bezesporu izolovanost, osamělost a malý kontakt s lidmi ze stejného sociálního prostředí. Služba znamenala absolutní podřízenost zaměstnavateli a stavěla je tak do protikladu k továrním dělnicím, jejichž povolání představovalo pro tehdejší ženy hledající práci další variantu. Dobovou společností bylo povolání služebně hodnoceno jako výhodnější a vhodnější pro ženu. Práce v domácnosti byla vnímána jako lehčí a ne tak fyzicky náročná, především s ohledem na prostředí, ve kterém byla vykonávána. V realitě nebyla práce v domácnosti o nic snazší než v továrně. Případné vyšší manuální úsilí kompenzovala řada rutinních činností bez jasně stanoveného konce. Podoba ochrany rodiny často přerůstala v nepříjemný psychický tlak, kterému byla mladá žena vystavena. Po práci neměla prostor sama pro sebe, podléhala zaměstnavateli výlučně a o náplni jejího času bylo rozhodováno do detailu. Zatímco tovární dělnice pracovaly v prostředí, jež sice nebylo nijak příjemné po materiální stránce, mohly ovšem sdílet společenství žen stejné sociální úrovně a jejich práva a povinnosti byly jasně vymezeny. Služebná se pohybovala v prostředí luxusu, který napomáhala vytvářet, tento produkt však nebyl určen pro ni, nemohla ho využívat. Je nucena pobývat v cizím sociálním prostředí, komunikovat s lidmi, jež stáli o třídu výše, přičemž jiný kontakt s obdobným sociálním prostředím byl redukován na minimum. Povolání služebných bylo skutečně povoláním na „plný úvazek“. Neustálá pohotovost, připravenost k výkonu, psychicky náročné prostředí, platy pohybující se na minimální úrovni, i když vynahrazovány zajištěním bytu a stravy, neexistence jakékoli právní ochrany a minimum prostoru pro sebe, ať už volného času či soukromí, to vše začalo narážet na hranice nároků a požadavků žen na své povolání.

Řešením tohoto postavení byl právě odchod z domácností. Odchod za často nereálnou představou lepšího žití v jiné rodině a v naději, že povětšinou jinou ženou „dohozené“ místo musí být lepší, než tam, kde slouží nyní. Roli těchto dohazovaček hrály často neformálně domovnice, trhovkyně, obchodnice či někdo z rodiny. Osobní kontakt, doporučení fungovalo jako jedna z nejčastějších forem zprostředkování. Institucionalizované služby nabízely zprostředkovatelské kanceláře, jež tuto službu provozovaly jako živnost. Zprostředkování míst služebných bylo také dozajista dobře fungujícím obchodem, a proto bylo tématem celospolečenské debaty v devatenáctém i dvacátém století. Opakovaně kritizováno bylo především zprostředkování soukromé, zajišťované prostřednictvím osobních kontaktů či koncesované. Existovaly snahy soukromé zprostředkování odstranit a nahradit zprostředkováním veřejnoprávním, což se ale vzhledem k jeho malé efektivitě nikdy zcela nepodařilo.^[19] Někde na pomezí mezi veřejnoprávním a soukromým zprostředkováním stojí spolková činnost, jež se této oblasti věnuje. O tom, jak docházelo ke zprostředkování místa, podrobně pojednává jednací řád z roku 1871 „Spolku pro

[19] Více viz Jana Engelová, Jan Cerman, Karel Kulhánek a další a také zmiňovaná dizertační práce.

blaho služebných – ústav k opatrování služek v Praze“.^[20] V rámci spolku fungovali důvěrníci, kteří byli posíláni na uvedené adresy a sháněli na dívky reference, popř. se písemně dotazovali u obecních úřadů, kam byly dívky místně příslušné. Na reference se mohli ptát také u duchovních, na policejním komisařství a nebo osobně u zaměstnavatelů. Pokud dívka prošla tímto ověřováním, byla označena křížkem, u méně vhodných adeptek kolečkem a v případě pochybností nebo nedostatečných informací byla ponechána kolonka nevyplněná. Veškeré průzkumy měli důvěrníci provádět jménem ředitelství spolku. Služebná byla poslána k zaměstnavateli, tento pak v případě zájmu potvrdil prohlášení o souhlasu a zaplatil poplatek. Od ústavu obdržel veškeré doklady o vybrané služebné. V případě, že někdo vyměnil služebnou, kterou ústav doporučil, bez udání důvodu, bylo mu sděleno, že mu ústav již žádnou služebnou poskytovat nebude. Žádná žena nesměla být zapsána jako zájemkyně bez výkazu o domovské příslušnosti. Místnosti úřadu fungovaly od října do konce března a byly otevřeny od 8. do 12. a od 14. do 17. hodin. Od dubna do září 7.–15. a každou neděli a svátek jen od 14. do 17. hodin. Z toho vyplývá, že největší intenzita zprostředkování služby a největší pohyb služebných se odehrával od října do března. Při zapisování služebných byl zvláštní důraz kladen na adresy posledního zaměstnavatele, popř. místo, kde služebná naposled pobývala.

Skutečnost, že fluktuace, častá změna místa, byla reálná, je jistě dokladem vysoké poptávky po služebných, zejména služebných nižších kategorií. Samotný akt zprostředkování služby představoval pro každou služebnou opakované riziko: nakolik se dalo zprostředkující osobě či instituci důvěřovat, co další změna místa přinese, nakolik bude místo trvalé?

U služebných nelze zaznamenat žádnou vědomou strategii výběru pracovních míst a to ani s ohledem na pracovní pozice od služek, chův až po prestižnější pozice kuchařek či komorných a panských ani s ohledem na zaměstnavatele. Škála zaměstnavatelů byla nesmírně pestrá, sahala od řemeslníků, jež služebnou potřebovali z pragmatických důvodů pro zajištění chodu domácnosti, až po nejmajetnější vrstvy obyvatelstva.^[21] Výše zmiňovanou Annu Štěrbovou zaměstnávali muži následujícího povolání: cukrář, kupec, hostinský, obchodník, lakýrník, zedník... Existuje také souvislost mezi majetkovými poměry zaměstnavatelů a počtem služebných v domácnostech. Např. v rodině kupce pracovala Anna Štěrbová jako chůva, lze tedy předpokládat, že nebyla sama, kdo byl v domácnosti zaměstnán, a že na pozici služby byla ještě jiná žena. Přičemž je nutné zohlednit skutečnost, že povolání zaměstnavatele jako např. cukrář, hostinský apod. nedovolují učinit

[20] AHPM, 1A 510/4, převzato z vlastní nepublikované disertační práce Naďa MACHKOVÁ PRAJZOVÁ, *Služebná v pražské měšťanské domácnosti na přelomu 19. a 20. století. Identita, sociální mobilita a životní styl*. Dizertační práce, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova. Praha 2009.

[21] Důležitým aspektem u zaměstnavatelů je také stanovení národnosti. Na základě čeledních knížek nelze tyto údaje sledovat. Detailní výzkum viz Jan HAVRÁNEK, *Demografický vývoj Prahy ve 2. polovině 19. století*. In *Pražský sborník historický*, 1969–1970.

závěry o tom, zda služka pracovala skutečně v domácnosti a vykonávala pouze domácí práce či vypomáhala v živnosti nebo dokonce obojí.

Ženy nevstupovaly do služby s cílem setrvat v ní do konce života, ale služba byla služebnou samotnou i tehdejší společností vnímána jako přechodná životní fáze, jako cesta k našetření si dostatečného obnosu na věno s cílem postoupit na sociálním žebříčku, osamostatnit se a vdát se. Povolání služebných se neslučovalo s rodinným životem. Většina služebných aktivně vykonávajících toto povolání byly ženy svobodné či ovdovělé.^[22] Zpravidla se jim sen o sociálním postupu nespínil a setrvaly jako svobodné v tomto povolání do konce svého života.^[23]

Všechny tyto aspekty služby začaly být koncem 19. století a ještě více v období první republiky problematickými a ženy postupně začínají odmítat téměř absolutní závislost na svém zaměstnavateli. Povolání se transformuje více do formy posluhovaček, které již nesdílejí se svými zaměstnavateli společnou střechu nad hlavou, ale na místo svého pracoviště docházejí. Tato teze může částečně vysvětlit úbytek počtu služebných, na který měla bezesporu vliv také změna struktury ženské zaměstnatelnosti, technické vymoženosti zaváděné v domácnostech a později také první světová válka a hospodářská krize.

RESUMÉ

Household service – specific form of wage work in the nineteenth century

The article is dedicated to the domestic service as specific form of wage work in the nineteenth century. It focuses on the problem of female household work, its transformation through industrialization and its perception in the nineteenth century. With preceding industrialization the character of household work had changed and the development of new types of household gave the women new chances for employment. In the second half of the nineteenth century the profession of house servant stood as second on the virtual ladder of the most often occupations of economically active women. On the basis of one preserved „servant's book“ the career of one concrete household servant is reconstructed and the high level of horizontal mobility – fluctuation – accentuated. The female domestic servants carried out specific range of tasks, not limited by time, partly for pay, partly for room and board. Domestic service was perceived as transitional stage in the life of woman. An important role in the life of domestic servant played the job agency, but the search for new place of employment was apparently not guided by reasonable strategies. Only at beginning of the twentieth century the character of the domestic service begins to change.

[22] Údaje byly sledovány na základě pozůstalostních spisů, AHMP. Celkem 1062 žen v rozmezí let 1852–1926.

[23] Závěr je učiněn na základě analýzy pozůstalostních spisů.

MATERÁLY

Diplomové práce z problematiky historické demografie na katedře historie Pedagogické fakulty v Ostravě v letech 1969–1991 (1. část)

Radek Lipovski

Ve třetím ročníku *Historická demografie* zveřejnili Milan Myška a Lumír Dokoupil seznam a stručné anotace diplomových prací z problematiky historické demografie, které byly vypracovány a obhájeny posluchači katedry dějepisu Pedagogické fakulty v Ostravě do r. 1969.^[1] Na tento přehled by měla navázat následující zpráva o období od roku 1969 do transformace Pedagogické fakulty v Ostravskou univerzitu v r. 1991. Během těchto více než dvaceti let se členové katedry historie nadále intenzivně věnovali problematice populačního vývoje a sociálních struktur především v prostoru severovýchodní Moravy a českého Slezska. Vedli tímto směrem také řadu posluchačů historického semináře, a tak povstalo množství diplomových prací z tohoto okruhu vědeckého bádání.

Následující seznam začíná rokem 1969, protože předchozí článek Milana Myšky a Lumíra Dokoupila nezahrnul všechny diplomové práce obhájené v tomto roce. V letech 1969–1991 vznikaly především studie zaměřené na období dlouhého 19. století, což souviselo s celkovým výzkumným záměrem katedry, tzn. výzkumem geneze ostravské průmyslové oblasti. Historickodemografické diplomové práce se tedy ve velké míře věnovaly období od konce 18. stol. do první světové války. Dále se zaměřovaly na období protostatistické se snahou postihnout otázku demografických krizí v souvislosti s tezí tzv. katastrofického populačního vývoje v období feudalismu, kterou v české historické demografii přednesla Ludmila Kárníková. V neposlední řadě se velkým tématem historickodemografických výzkumů v Ostravě stala demografická revoluce a její průběh na přelomu 19. a 20. století. V tomto směru se diplomanti opírali především o teze Zdeňka Pavlíka.

Hlavními prameny se diplomantům staly církevní matriky, jejichž data zpracovávali agregativní metodou, nebo metodou rekonstrukce rodin. Druhá metoda byla užívána především pro výzkum změn v reprodukčním chování za demografické revoluce. V případě výzkumu populací v období 2. poloviny 19. stol. a 1. poloviny 20. stol. studenti v širším měřítku využili dochovaná sčítání lidu. Sledovali populační a sociální struktury, popř. se cenily jako výchozím pramenem k rekonstrukci rodin.

[1] Milan MYŠKA et al., *Diplomové práce z problematiky historické demografie a sociálních struktur na katedře dějepisu Pedagogické fakulty v Ostravě v letech 1964–1969*. In: *Historická demografie* 3. Praha 1969, s. 100–105.

Z teritoriálního hlediska stála v centru zájmu ostravská průmyslová oblast. V rámci ní se badatelé zajímali o populace jednotlivých lokalit či farností, ale často se zaměřovali na specifická sídliště, např. dělnické kolonie. Důležitou otázkou výzkumu se stala sociální skladba obyvatelstva a její změny v souvislosti s industrializací. Zájem se obracel k profilovým oborům. Zvláštní zřetel badatelé věnovali problému tzv. kovozemědělců. Těžký průmysl a koncentrace obyvatelstva s nedostatkem bytového fondu s sebou přinášely zhoršení životních podmínek. Už v polovině 70. let vznikla první diplomová práce na téma příčin úmrtí horníků a v 80. letech povstaly další studie zdravotního stavu obyvatelstva v průmyslovém prostředí. Od 80. let byl patrný v diplomových pracích posun k novým tématům souvisejícím s oborem historické demografie a dějinami rodiny. Do popředí zájmu badatelů se dostala kromě tradičních témat také urbanizace a koncentrace obyvatelstva do měst. S využitím nových pramenů a metod výzkumu se někteří studenti pokusili o pohled na problematiku stáří. Pracovali s krásnou literaturou, časopisy, novinami, nebo nahlédli do pozůstalostních spisů. V tomto období se již začala do okruhu vědeckých zájmů v Ostravě prosazovat tematika rodiny, životních cyklů a každodennosti obyvatelstva, což se rozvinulo ve větší míře v následujících letech.

MACHÁČOVÁ, Marta: *Demografický vývoj Klímkovic v letech 1790 až 1880*. Ostrava 1969, 84 s.

Tato práce nebyla uvedena Milanem Myškou a Lumírem Dokoupilem v předcházejícím přehledu, a proto je vhodné ji zmínit na začátku této části, zvláště když se v ní autorka pokusila o metodu rekonstrukce rodiny na materiálové sondě z l. 1790–1803. Zpracovala tak 95 rodin, ale po vyčlenění případů nezaznamenávaných smrtí žádného z manželů jí zůstal soubor 59 rodin. Hlavním pramenem se jí stala data církevních matrik, na jejichž základě zkoumala kromě úrovně plodnosti a rodiny také přirozenou měnu obyvatelstva, úlohu migrací a sociální strukturu. Ke sledování biologické, kulturní a sociální skladby obyvatelstva využila i cenzu z r. 1880. Pracovala reprezentativní metodou.

PREJDOVÁ, Jarmila: *Populační vývoj obce Šenova v 19. století*. Ostrava 1969, 107 s.

Také tato práce nebyla zmíněna v předchozím přehledu. Jarmila Prejdová se pokusila o mikroanalýzu populačního vývoje obce Šenova v zázemí ostravské průmyslové oblasti, protože Šenov se nacházel mezi Frýdkem a Ostravou a později v jeho bezprostřední blízkosti vyrostlo město Havířov. Autorka vycházela z rozboru církevních matrik za léta 1785–1910, na jejichž základě zkoumala vývoj přirozené měny, ale také se pokusila excerpovat údaje o sociálním postavení snoubenců ve sňatečných matrikách. Sledovala sociální a teritoriální mobilitu obyvatel. Použila reprezentativní metodu a jednotlivé sondy rozložila od let 1790–99 do let 1901–1910.

BROŽOVÁ, Jaroslava: *Demografický vývoj Chlebovic a Dobré v letech 1790–1910*. Ostrava 1970, 126 s.

Studie byla věnována populačnímu vývoji zemědělských obcí bez průmyslových závodů v sousedství Frýdku a Místku. Tyto obce ležely ve větší vzdálenosti od jádra průmyslové oblasti a autorka zkoumala, jakým způsobem se tato vzdálenost promítla do vývoje přirozené měny jejich obyvatel v 19. století. Dále se autorka pokusila vypočítat intenzitu migrací na podkladu bilance údajů o počtech obyvatel a přirozeného přírůstku. V neposlední řadě věnovala pozornost také strukturám obyvatelstva podle věku, pohlaví a sociálního postavení, přičemž pro biologické struktury vycházela ze sumáře censu 1869 a sčítání 1890 (dochováno jen pro Chlebovice), zatímco sociální strukturu zkoumala také s využitím matričních záznamů.

HÝLOVÁ, Věra: *Populační vývoj Moravské Ostravy v letech 1890–1910*. Ostrava 1971, 130 s.

Technikou strojových dřevných štítků zpracovávala autorka individuální data ze sčítání lidu 1890 a 1910 pro vzorek populace města Moravské Ostravy. Pomocí této techniky mohla sledovat vztahy a vzájemné závislosti, např. počet horníků v závislosti na místě rodiště nebo domovské obci, vzájemnou souvislost pohlaví a věku apod. Hlavními tématy se autorce staly demografické problémy týkající se nové průmyslové společnosti, tzn. především migrace a změny populačních a sociálních struktur. Zajímala se o směry imigrace, třídila imigranty podle sídelního původu (město nebo vesnice), podle povolání, či sociálního zařazení, i když si sama uvědomovala, že nebylo možno zjistit sociální původ přistěhovalců. Projevily se i nedostatky metody reprezentativního vzorku, protože statistice unikly některé menší skupiny obyvatelstva.

KUTNOHORSKÁ, Jana: *Populační vývoj Studénky v letech 1900–1930*. Ostrava 1971, 106 s.

Autorka pomocí čárkovací techniky zpracovala sčítání lidu pro obec Studénku za l. 1880, 1900, 1910, 1920 a 1930. Studénka byla zemědělskou obcí, ale zároveň železničním uzlem, protože jí procházela Severní dráha Ferdinandova. Navíc patřila k obcím širšího zázemí ostravské průmyslové oblasti. Jana Kutnohorská se proto zajímala o průběh demografické revoluce v této obci v souvislosti s industrializací Ostravska. Sledovala migrační tendence (teritoriální původ), biologické, kulturní a sociální struktury. K rychlému růstu počtu obyvatel ve Studénce docházelo zejména po 1. světové válce, což vyvolala přímá industrializace obce, v tomto případě hlavně rozvoj továrny na výrobu vagónů.

LAŠTŮVKOVÁ, Gabriela: *Demografický vývoj Štěpánova v letech 1790–1918*. Ostrava 1971, 110 s.

Štěpánov byl ve 40. letech 19. stol. napojen na železniční spoj mezi Olomoucí a Prahou. V téže době v něm začali rozvíjet železářskou výrobu bratři Kleinové.

Štěpánov tedy ve sledovaném období zažil převratné ekonomické a sociální změny, které se dotkly rovněž demografického vývoje. Gabriela Laštůvková se proto zajímala o vývoj přirozené měny a skladby obyvatelstva této obce. Pracovala s církevními matrikami, ze kterých zjišťovala kromě průběhu porodnosti, sňatečnosti a úmrtnosti i sociální postavení a směry imigrace do obce. Pokusila se vytěžít také informace ze sčítání lidu 1857, z něhož stanovovala biologické struktury. Populace Štěpánova zažila ve 40. a 50. letech nejdříve stagnaci až přirozený úbytek v důsledku hladových let, ale poté nastal velmi rychlý růst díky ekonomické prosperitě železáren.

NITROVÁ, Anežka: *Demografický vývoj Lhotky v letech 1890–1910 (na základě analýzy sčítání obyvatelstva z roku 1890 a 1910)*. Ostrava 1971, 119 s.

Obec Lhotka je v současnosti součástí Ostravy jako městská část Mariánské Hory. Ležela v bezprostřední blízkosti Moravské Ostravy a na jejím katastru vznikla řada průmyslových závodů. V průběhu geneze ostravské průmyslové oblasti se tedy stala součástí jejího jádra a nabídla velkému množství imigrantů místo k pobytu. Autorka ve své analýze vyšla ze sčítání lidu 1890 a 1910, která zpracovala reprezentativní metodou, a údaje zapsala ke strojovému vyhodnocení. Základním tématem se Anežce Nitrové stala pochopitelně migrace, tzn. zkoumala teritoriální původ obyvatel Lhotky. Dále mohla komparativně zpracovat také údaje k biologickým, kulturním a socioekonomickým strukturám obyvatelstva. Specifickým rysem ve vývoji Lhotky byla stálá převaha českého obyvatelstva.

CYBELOVÁ, Věra: *Důsledky hladových let 1845–1855 pro vývoj obyvatelstva na Těšínsku*. Ostrava 1972, 56 s.

V souvislosti s výzkumem katastrofického populačního vývoje za feudalismu se Věra Cybelová soustředila na poslední katastrofický zlom starého typu v českých zemích a jeho dopad na populaci Těšínska. Vybrala si několik lokalit Frýdecka a Jablunkovska, tzn. jižních podhorských oblastí Těšínska, protože v Beskydech měla hladová léta nejvýraznější důsledky. Autorka excerpovala církevní matriky za sledované období a sledovala především vývoj úmrtnosti, mortalitní krize, sezonní průběh úmrtnosti, příčiny úmrtí a výsledky srovnávala mezi jednotlivými obcemi. Zároveň zkoumala dopad mortalitních krizí na vývoj porodnosti a sňatečnosti. Práci doplnila více než stovkou tabulek.

LYSOVÁ, Lenka: *Populační vývoj Trnávky ve století před zrušením nevolnictví (analýza na základě církevních matrik)*. Ostrava 1972, 46 s.

Lenka Lysová se pokusila metodou rekonstrukce rodin zpracovat záznamy v církevních matrikách podbeskydské obce Trnávka. S cílem zachytit co možná nejstabilnější populaci omezila svůj výzkum na období let 1687–1781, tzn. před zrušením nevolnictví, s předpokladem vzrůstu mechanického pohybu obyvatel obce po tomto datu. Počáteční datum bylo dáno dochovaností všech tří řad

matrik. Henryho metodou získala celkem 206 rodinných listů, ale zkompletovala jen 141 rodin s datem úmrtí alespoň jednoho z manželů. Údaje shromáždila také k 88 rodinám, u kterých nenašla datum sňatku (uzavřen patrně mimo Trnávku), ale existovaly údaje o narozených dětech. Zjišťovala sňatkový věk, věkový rozdíl mezi manžely, délku trvání manželství, počet dětí v manželství, dětskou úmrtnost apod.

ŽÁČKOVÁ, Bronislava: *Vývoj obyvatelstva a problém kovozezemědělců v létech 1880–1910*. Ostrava 1972, 105 s.

Titul práce neobsahoval teritoriální vymezení studovaného souboru. Autorka si vytypovala oblast Místecka, a to obce Paskov, Žabeň, Velké Kunčice a Tichá. První dvě lokality se nacházely v blízkosti centra ostravské průmyslové oblasti, druhé dvě v Podbeskydí. Paskov a Velké Kunčice měly přímé železniční spojení, zatímco Žabeň a Tichá ležely ve vzdálenosti 3 km od železničních stanic. Na příkladě obyvatel těchto obcí chtěla autorka zjišťovat vliv působení industrializace na Ostravsku na změny ve vývoji sociální a profesní skladby obyvatelstva. Zvláštní pozornost věnovala fenoménu tzv. kovozezemědělců a formování této sociální skupiny obyvatelstva. Materiál k tomuto studiu jí poskytly sčítací operáty z let 1890 a 1910. Zjistila nárůst počtu horníků a hutníků v těchto obcích, což souviselo i s blízkou Karlovou hutí v Lískovci, a v případě žen stoupla zaměstnanost v textilnictví. Výrazně tak rostl podíl kovozezemědělců v těchto obcích.

BOGUMSKÁ, Marie: *Populační vývoj Přívozu v letech 1890–1910 (statisticko-demografická studie na základě rozboru sčítacích operátů)*. Ostrava 1973, 57 s.

Marie Bogumská navázala na předchozí diplomové práce, které se zabývaly populacemi obcí jádra ostravské průmyslové oblasti Moravskou Ostravou a Lhotkou. Rovněž Přívoz patřil k lokalitám s prudkým populačním růstem na přelomu 19. a 20. stol. Autorka se pokusila zjistit změny v populačních a sociálních strukturách v tomto období na základě zpracování sčítacích archů z let 1890 a 1910. Pracovala reprezentativní metodou a vybrané jedince zapisovala na děrné štítky, které poté zpracovávala pomocí ručního analyzátoru. Zjišťovala teritoriální původ obyvatel, biologické, kulturní a sociální struktury. Podobně jako v Moravské Ostravě a Lhotce převažovali i v Přívozu svobodní muži. Patrný zde byl vliv germanizace.

FOJTÍKOVÁ, Magdalena: *Demografický vývoj Vítkovic v letech 1890–1910 (na základě analýzy sčítání obyvatelstva z roku 1890–1910)*. Ostrava 1974, 81 s.

Práce zaměřená na rozbor populačních a sociálních struktur v samém centru ostravské průmyslové aglomerace – obci Vítkovice, která zažila v 19. stol. vůbec nejprudší nárůst obyvatelstva. Z tohoto hlediska autorku pochopitelně nejvíce zajímala otázka přistěhovalectví a změn skladby obyvatelstva. Srovnávala data ze sčítacích operátů z l. 1890 a 1910, pracovala metodou reprezentativního vzorku

a individuální data zapsala na děrné štítky. Výsledky srovnala s dochovanými sumáři z l. 1890 a 1910 a pokusila se určit míru chyby způsobené analýzou reprezentativního vzorku.

SKOPALOVÁ, Michaela: *Populační vývoj lipenského panství v 17. a 18. století*. Ostrava 1974, 95 s.

Michaela Skopalová se ve své práci zabývala populačním vývojem panství Lipník nad Bečvou v letech 1681–1780. Excerpovala církevní matriky lipenské farnosti a soupis poddaných lipenského panství z r. 1762, který však nezachytil všechny obce panství, jen 14 z nich. Obsahoval jednotlivé usedlosti a jejich osazenstvo včetně čeledě, podruhů a výminkářů. Čeleď ovšem nebyla důsledně v prameni označována. Církevní matriky využila k metodě rekonstrukce rodin. Bohužel v oddacích záznamech scházely údaje o věku novomanželů, což výrazně omezilo možnosti výzkumu, protože dohledávat data jejich narození by bylo při takto rozsáhlém souboru příliš náročné. V tomto směru se projevila výhoda existence soupisu poddaných, ze kterého mohly být některé údaje doplněny. Autorka se tedy pokusila o studium některých aspektů vývoje rodiny, dynamiky přirozeného populačního růstu, skladby obyvatelstva podle věku a pohlaví, popř. sociálního postavení. Mohla zjišťovat např. mezipородní intervaly, počty dětí v rodině, úmrtnost dětí a konfrontovat tyto údaje se soupisem.

MILATOVÁ, Eliška: *Příčiny úmrtí horníků ve farnosti Polská Ostrava v letech 1880–1910 jako odraz sociálních poměrů*. Ostrava 1975, 59 s.

Hlavním pramenným podkladem pro práci Elišky Milatové byly úmrtní matriky, z nichž vypisovala na karty jednotlivé horníky, jejich věk a příčinu úmrtí. Choroby a jejich původ (vliv pracovního prostředí) konzultovala s odborným lékařem. Cílem tohoto výzkumu bylo podat ucelený obraz o příčinách úmrtnosti horníků v obcích Polská Ostrava, Michálkovice, Radvanice, Muglinov a Kunčičky (všechny dnes součástí Ostravy). Průměrný věk úmrtí horníků se v těchto lokalitách pohyboval kolem 40 let a mezi příčinami smrti dominovala tuberkulóza (cca 40 %). Značné rozšíření této choroby bylo nepochybně spjato s prašným pracovním prostředím. Uhelny prach rozežíral dýchací cesty a zmenšoval dýchací prostor.

DUŠKOVÁ, Drahoslava: *Populační vývoj Jiřské kolonie v letech 1890–1910 (statisticko – demografická studie na základě rozboru sčítacích operátů)*. Ostrava 1976, 119 s.

Drahoslava Dušková zpracovala problematiku hornické kolonie se soustředěním na demografickou analýzu jejího osazenstva a stavební vývoj v období před 1. světovou válkou. Autorka již před touto prací zkoumala v rámci SVOČ (Studentská vědecká a odborná činnost) Ignátovu a Františkovu kolonii, na což mohla navázat v této studii. Excerpovala sčítání lidu 1890 a 1910. Údaje zapisovala na děrné štítky a čárkovací metodou je zpracovala. Sledovala teritoriální původ obyvatelstva,

biologické, kulturní a sociální struktury. Zajímala se ovšem také např. o chované zvířectvo v kolonii. V roce 1890 se populace Jiřské kolonie vyznačovala enormní maskulinitou, před 1. světovou válkou se však poměr pohlaví už vyrovnával. Z hlediska věku převažovala v r. 1890 produkční složka populace, ale se stabilizací rodinného života se přenesla váha ke skupině prerreprodukční (0–14 let). Autorka doplnila práci skutečně velmi odlišnými věkovými pyramidami pro l. 1890 a 1910.

GEBAUEROVÁ, Věra: *Demografický vývoj Františkovy kolonie v letech 1890–1910*. Ostrava 1976, 77 s.

Hornickou kolonii u jámy František si ke svému historickodemografickému výzkumu zvolila Věra Gebauerová. Pracovala se sčítáními lidu 1890 a 1910. Zkoumala biologické, kulturní a socioekonomické struktury a teritoriální původ obyvatel. Měla v úmyslu se pokusit i o rekonstrukci rodiny, ale použila matrik zachycujících narození, sňatky a úmrtí pouze do r. 1886. Podařilo se jí rekonstruovat jen 19 hornických rodin, a proto označila výzkum rodiny za dokreslení demografické situace. Kolonie čítala v r. 1890 celkem 18 domů a do r. 1910 tento počet ještě klesl na 17. Některé měly jeden byt, některé však více. Počet domácností se pohyboval kolem 67–68. Z výsledků lze upozornit na značnou polonizaci kolonie ve sledovaných letech. V r. 1890 převažoval český živel, ale r. 1910 již dominující postavení získalo obyvatelstvo se záznamem polské obcovací řeči.

SLIŽOVÁ, Eva: *Vývoj lidnatosti brněnské průmyslové oblasti a širšího Brněnska v období let 1869–1910*. Ostrava 1976, 67 s.

Cílem práce Evy Sližové bylo v souvislosti s výzkumem průmyslových oblastí zjistit tendence ve vývoji lidnatosti Brněnska. Výchozím pramenem jí byly rakouské statistiky, a to statistická řada publikující výsledky censů. Excerptovala data pro politické okresy Boskovice, Vyškov, Třebíč, Moravský Krumlov, Hustopeče a Brno-venkov. Sledovala dynamiku růstu obyvatelstva brněnské průmyslové oblasti a závislost zázemí k centru oblasti – Brnu. Pro okres Brno – venkov srovnávala počty obyvatel ve všech obcích v období let 1880–1910 a pokusila se je kategorizovat podle intenzity přírůstku nebo úbytku obyvatel.

TESAŘ, Jaroslav: *Populační poměry na moravském venkově na přelomu 18. a 19. století (mikroanalýza populace obce Frankštátu – N. Malína)*. Ostrava 1976, 41 s.

Základním pramenem pro diplomovou práci Jaroslava Tesaře byly soupisy duší z l. 1794 a 1819 pro obec Frankštát (dnes název Nový Malín) v bezprostředním sousedství města Šumperka. Tyto soupisy nabídly počet obyvatel (celkový i pro jednotlivé usedlosti), jejich věk, pohlaví, sociálněekonomické postavení majitele usedlosti, počet dětí v rodinách atd. Dále autor využil církevní matriky, jejichž údaje mohl srovnat s daty v soupisech. Zjistil při tom některé nesrovnalosti zejména z hlediska věku osob v soupisu. V analýze se zaměřil na problém rodiny, její

skladby a jejího vývoje, přirozenou reprodukci (sňatečnost, plodnost, úmrtnost), biologickou a sociální skladbu obyvatelstva. Zachytil růst podílu domkářů v obci. Bohužel materiál neumožnil zjistit úroveň textilní domácí výroby.

BILOVÁ, Marcela: *Dělnické bydlení v Ostravě do roku 1918*. Ostrava 1977, 134 s.

Marcela Bilová zareagovala na likvidaci některých dělnických kolonií na Ostravsku za socialistické industrializace a pokusila se ve své diplomové práci zachytit rozmístění, vybavení a současný stav těchto sídlišť. Mohla se opřít o dřívější výzkumy některých kolonií i o současné, které probíhaly zároveň s její prací. Spolu s I. Krulikovskou se podílela na výzkumu kolonie Krausovec. Navíc se sama zaměřila na jednu hornickou kolonii (u Dolu Jiří) a jednu hutnickou kolonii ve Vítkovicích – kolonii Kairo, aby srovnala demografický charakter této kolonie s dalšími typy osad. Na úvod zpracovala obsáhlou kapitolu o rozmístění kolonií na teritoriu současné Ostravy, popř. jejich stavební vývoj, a poté demografickými metodami zpracovala sčítací operáty pro zmíněné kolonie, aby mohla zjistit biologické, kulturní a socioekonomické struktury jejich populací. Při srovnání výsledků konstatovala velmi podobné rysy kolonií Kairo a Krausovec, ale odlišně vypadala populace v Jiřské kolonii, která patřila již mezi stabilizované osady s vyrovnaným podílem mužů i žen a s převahou dětské složky v populaci.

KRULIKOVSKÁ, Iva: *Populační vývoj Krausovy kolonie v letech 1890–1900 (statisticko demografická studie na základě rozboru sčítacích operátů)*. Ostrava 1977, 89 s.

Jak už napověděl název, Iva Krulikovská se zajímala o demografickou situaci v jedné z ostravských dělnických kolonií smíšeného typu „Krausovec“ a svůj výzkum založila na údajích ze sčítání lidu 1890 a 1900. Zaměřila se tedy na studium specifického společenství ostravské průmyslové oblasti, u kterého zjišťovala teritoriální původ podle domovské příslušnosti a místa narození, biologické, kulturní a sociální struktury. Na úvod se autorka věnovala stavebnímu vývoji této kolonie a poté s vědomím kasárenského stylu budov se zajímala o populační a sociální struktury. Za sledované poslední desetiletí 19. stol. významným způsobem klesl podíl obyvatel s českou obcovací řečí, protože došlo k poměrně silnému přílivu polskojazyčných imigrantů především z Haliče. V tomto směru se změnila také ekonomická aktivita obyvatel, kteří byli původně zaměstnáni především v řemeslech a hutnictví, zatímco v r. 1900 už převažovalo hornictví.

PLAČKOVÁ, Alena: *Rozbor přirozené měny populace obce Temenice v době nástupu průmyslové revoluce v plátenictví (1790–1910)*. Ostrava 1977, 128 s.

Obec Temenice patřila ve sledovaném období k tzv. textilní oblasti starého typu, která se transformovala za průmyslové revoluce v šumperskou průmyslovou oblast. Byla přímo zasažena industrializací a na jejím katastru vyrostly průmyslové

závody. Alena Plačková si dala za cíl ve své práci sledovat vývoj základních ukazatelů přirozené měny populace této obce a zachytit působení změn v ekonomice obce v souvislosti s nástupem průmyslové revoluce v textilnictví. Hlavním pramenem pro tento výzkum se jí staly církevní matriky, které zpracovala čárkovací technikou. Pro studium migrací a struktur obyvatelstva použila údaje ze sčítání lidu 1890 a 1910 zpracované Ludmilou Čermákovou na počítačích výpočetního střediska. Pracovala reprezentativní metodou. Za jeden z významných dopadů průmyslové revoluce označila autorka emigraci především mužské populace a výraznou feminizaci obce.

RAŠKOVÁ, Miroslava: *Demografická charakteristika obce v epoše pozdního feudalismu (mikroanalýza populace obce Bavyry)*. Ostrava 1977, 46 s.

Miroslava Rašková se pro svou demografickou analýzu obce Bavyry na Břec-lavsku opřela o soupisy duší z l. 1824 a 1844. Tento pramen jí umožnil zkoumat specifické ukazatele – počet obyvatel, biologickou skladbu populace podle věku a pohlaví, částečně i sociálněekonomické postavení. Neumožnil ovšem sledovat úroveň přirozené reprodukce. Status animarum uváděl také údaje o výminkářích, služebnictvu apod. Autorka tedy mohla zkoumat skladbu rodiny, věkové rozdíly manželů, biologické struktury, v omezené míře i hospodářské poměry atd. Pochopitelně mohla porovnat změny, které v těchto ukazatelích proběhly za 20 let od r. 1824 do r. 1844. Zjistila značný nárůst počtu domkářských usedlostí, jejichž počet převýšil v r. 1844 selské usedlosti.

STOŠKO, Jiří: *Důsledky tzv. hladových let v polovině 19. století pro vývoj obyvatelstva na Valašsku*. Ostrava 1978, 92 s.

Hladová léta 1847–1855 byla posledním demografickým zlomem starého typu v českých zemích a Jiří Stoško se touto událostí zabýval podrobněji v souvislosti s tezí Zdeňka Pavlíka o počáteční fázi demografické revoluce, do níž hladová léta spadala. Autor se pokusil na základě studia populace vybraných obcí na Valašsku stanovit rozsah a intenzitu demografické krize. Excerptoval církevní matriky obcí Čeladná, Kozlovice, Lešná, Zubří, Velké Karlovice, Halenkov, Lidečko, Zděchov, Lužná, Kateřinice, Ratiboř a Růžďka. Sledoval počty zemřelých, příčiny úmrtí, úmrtnost podle věkových kategorií, ale také vliv dopadu hladomoru na vývoj počtu narozených a sňatků. Nejvyšší míra úmrtnosti se na Valašsku vyskytla podobně jako na Těšínsku a Frýdecku (v Moravskoslezských Beskydech) v l. 1847–48 a 1855. Výrazně se krize projevila také ve snížené úrovni porodnosti.

STOŠKOVÁ, Lenka: *Vývoj obyvatelstva na Příborsku v epoše pozdního feudalismu*. Ostrava 1978, 143 s.

Lenka Stošková sledovala vývoj přirozené měny obyvatelstva příborské farnosti v l. 1677–1850. Příborská farnost zahrnovala obce Věsku, Mniší, Skotnici, Skorotín, Stikovec, Drnholec, Klokočov, Větrkovice a město Příbor. Agregativní

metodou excerpovala údaje o sňatcích, úmrtích a narozeních v jednotlivých lokalitách farnosti včetně města Příbora. Navíc se pokusila o metodu rekonstrukce rodiny. Z oddací matriky vypsala data o všech sňatcích uzavřených v l. 1758–1781 ve vybraných obcích. Poté dohledávala údaje o narozených dětech těchto párů v matrikách křtů a v matrikách pohřbů informace o úmrtích. Pouze u 51 párů se jí ovšem podařilo zjistit věk obou snoubenců při sňatku.

WOJNAROVÁ, Miroslava: *Rozbor přirozené měny populace obce Sobotín v době nástupu průmyslové revoluce v plátenictví (1790–1910)*. Ostrava 1978, 100 s.

V textilnictví nastoupila průmyslová revoluce v českých zemích v první polovině 19. století a v tomto směru zajímavou průmyslovou oblast tvořilo Šumpersko. Obec Sobotín patřila k šumperské průmyslové oblasti, ale byla centrem železářství. Autorka se zaměřila na sledování základních ukazatelů přirozené měny v daném období a soustředila se na zachycení a zdůvodnění změn v ekonomice obce v souvislosti s nástupem průmyslové revoluce v plátenictví. Výzkum založila na církevních matrikách a sčítacích operátech z l. 1890 a 1910. Se sčítacími operáty pracovala reprezentativní metodou. Vytvářela dlouhé řady počtů narozených, zemřelých a sňatků a zjišťovala biologické, kulturní a sociální struktury obyvatelstva. Na konci 19. stol. došlo v obci ke značné změně skladby obyvatelstva. Z hlediska věkového složení se populace proměnila z progresivní na regresivní a vzrostl podíl žen přes přítomnost železáren a strojíren.

DLUHÁ, Vlasta: *Změny struktury obyvatelstva obcí Staré a Nové Bělé v záze-
mí ostravské průmyslové oblasti v prvních desetiletích 20. století*. Ostrava 1979, 106 s.

V tomto případě se autorka zaměřila na populace dvou zemědělských obcí v blízkém zázemí centra průmyslové oblasti, zjišťovala teritoriální původ obyvatel, biologické, kulturní a sociální struktury, přičemž základním pramenem jí byly sčítací operáty z let 1910 a 1930. Starší operáty se bohužel dochovaly jen torzovitě. Vlasta Dluhá vypracovala na úvod také metodickou kapitolu, v níž srovnávala výsledky čárkovacího postupu a metody reprezentativního vzorku. Došla ke zhruba shodným výsledkům.

HAVLÍKOVÁ, Jarmila: *Rekonstrukce populačního vývoje obce Stěbořic v severomoravské oblasti v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu*. Ostrava 1979, 52 s.

Tato historickodemografická studie se soustředila na období předindustri-
alizační, tzn. léta 1701–1850. Agregativní metodou sledovala počty pohřbů, křtů a sňatků v obci Stěbořice (západně od Opavy) a vytvářela dlouhé časové řady, v nichž se zaměřila zejména na demografické krize a jejich dopady ve shodě s teorií katastrofického populačního vývoje za feudalismu. Pro období

let 1806–1848 se autorka pokusila vypočítat také hrubé míry porodnosti, sňatečnosti a úmrtnosti.

MIKULCOVÁ, Danuše: *Vývoj přirozené měny v obci Razové v předstatistickém a statistickém období*. Ostrava 1979, 89 s.

Obec Razová byla horskou obcí jihozápadně od Horního Benešova na Jesenicku s protoindustriální textilní výrobou. Autorka zpracovala úmrtní, oddací a rodné matriky této obce za l. 1701–1850 a sledovala vývoj přirozené měny a její specifické jevy. Zaměřila se na demografické krize v souvislosti s teží tzv. katastrofického populačního vývoje za feudalismu. Zajímala se také o příčiny úmrtí, ale kvalita záznamů jí nedovolila učinit nějaký podstatný závěr k tomuto problému.

PACLOVÁ, Dana: *Změny struktury obyvatelstva obcí Proskovic a Krmelína v zázemí ostravské průmyslové oblasti do roku 1930*. Ostrava 1979, 104 s.

Obce v bezprostředním zázemí ostravské průmyslové oblasti si k historickodemografické analýze zvolila Dana Pačlová, aby ukázala změny v těchto zemědělských obcích proběhlé v souvislosti s průmyslovým rozvojem. Vycházela z rozboru sčítacích operátů z let 1890, 1910 a 1930 (pro Krmelín pouze poslední dvě). Zkoumala otázku migrací do těchto obcí, tzn. teritoriální původ obyvatel, biologické, kulturní a sociální struktury obyvatelstva. Na závěr doplnila svou práci zajímavou komparací výsledků strojového zpracování a čárkovacího postupu. Toto srovnání učinila na příkladě populace sousední obce Staré Bělé, kterou zpracovávala v rámci SVOČ.

KURDZIELOVÁ, Ivana: *Vývoj obyvatelstva ve Frýdlantě nad Ostravicí v letech 1699–1849*. Ostrava 1980, 106 s.

Autorka si za hlavní úkol vytkla výzkum úmrtnosti v období tzv. katastrofického vývoje populace v epoše pozdního feudalismu. Sledovala tedy na podkladě excerpce církevních matrik především demografické krize a jejich projevy v dlouhodobém vývoji základních reprodukčních jevů, tzn. úmrtnosti, porodnosti a sňatečnosti. Na závěr se pokusila o specifické demografické charakteristiky dělníků frýdlantských železáren. Vycházela opět ze záznamů církevních matrik, v nichž zachytila 350 dělníků. Po vyloučení neúplných záznamů jí zbyl soubor 272 osob, který se stal základem rozboru. Studovala sociální postavení těchto dělníků, mezigenerační mobilitu, teritoriální a sociální původ manželek, věk a příčinu úmrtí apod.

SMILEK, Jan: *Mortalitní krize v pozdním feudalismu a jejich důsledky pro vývoj obyvatelstva Velkých Heraltic*. Ostrava 1980, 70 s.

Opět práce zaměřená především na výzkum úmrtnosti a projevů mortalitních krizí na populační vývoj. Jan Smilek zpracovával údaje církevních matrik pro obec Velké Heraltice na Opavsku pro období let 1721–1849. Konstruoval dlouhé

časové řady počtů narozených, sňatků a zemřelých. Specificky se zaměřil na věkovou skladbu zemřelých, střední hodnoty věku zemřelých a samozřejmě časové vymezení úmrtnostních krizí s ohledem na jejich zásah do vývoje porodnosti a sňatečnosti. Na základě údajů o přirozeném přírůstku se pokusil o stanovení právoplatnosti teze o katastrofickém populačním vývoji a teze počátku populační exploze.

ZEMÁNKOVÁ, Helena: *Vývoj obyvatelstva ve Frenštátě pod Radhoštěm v letech 1720–1850*. Ostrava 1980, 80 s.

Také Helena Zemánková se v duchu výzkumu tzv. katastrofického vývoje za feudalismu zaměřila při analýze populačního vývoje podbeskydského města zejména na studium mortality. Analyzovala specifické ukazatele úmrtnosti podle věku a pohlaví, průměrný věk zemřelých, sezonní průběh a především mortalitní krize. Základní analýzy provedla také pro porodnost a sňatečnost. Hlavním pramenem jí byly církevní matriky. Vysoká úmrtnost se ve Frenštátu vyskytovala ještě ve 30. a 40. letech 19. stol. a vyvrcholila hladovým rokem 1848.

HRABCOVÁ, Olga: *Změny struktury obyvatelstva obce Fryčovice v zázemí ostravské průmyslové oblasti pod vlivem kapitalistické industrializace*. Ostrava 1982, 65 s.

Obec Fryčovice se nachází v sousedství města Místku a patřila tedy k širšímu zázemí ostravské průmyslové oblasti. Olga Hrabcová excerpovala ke své práci sčítací archy ze sčítání l. 1880 a 1910, ale zajímala se pouze o konkrétní údaje, tzn. obor povolání, postavení v povolání, držba domácího zvířectva a přítomnost nebo nepřítomnost osoby v obci. Na jejich podkladě se pokusila stanovit strukturu obyvatelstva podle sociální (třídní) příslušnosti a podle příslušnosti k hospodářskému odvětví – zemědělství, továrnímu průmyslu, řemeslné výrobě, obchodu a službám, ostatním a vyčlenila také inteligenci. Zvláštní kapitolu věnovala problematice tzv. kovozezemědělců.

KOBYLKOVÁ, Jaroslava: *Haličané v ostravské průmyslové oblasti do první světové války (populace hornické kolonie jámy Jindřich)*. Ostrava 1982, 93 s.

Autorka se rozhodla ve své práci analyzovat specifickou komunitu Haličanů v hornické kolonii jámy Jindřich a výsledky komparovat se situací v jiných koloniích, zvláště kolonii Šalomouna, protože tuto dělnickou osadu zpracovávala spolu s Janou Vaškovou ve formě SVOČ. Využila sčítání lidu z l. 1900 a 1910. Sledovala teritoriální původ Haličanů podle rodiště a domovské příslušnosti, domácnost Haličanů, otázku nocležníků, biologické, kulturní a sociální struktury. Srovnání let 1900 a 1910 mělo význam především pro stále vysokou migraci Haličanů. Jejich počet v kolonii vzrostl za toto období o více než 300 % (z hlediska rodiště i domovské příslušnosti), a to především mechanickým pohybem.

SIMPROVÁ, Jana: *Mortalitní krise 18. století a jejich projevy ve vývoji obyvatelstva severovýchodní Moravy a sousedního Slezska*. Ostrava 1982, 105 s.

Další z řady prací, které se zaměřily na prověření platnosti teze o katastrofickém charakteru populačního vývoje v epoše pozdního feudalismu. Také Jana Simprová se pokusila tuto tezi zhodnotit na příkladu vývoje mortality a mortalitních krizí, hloubky zásahů do jednotlivých věkových skupin a sezonního průběhu krizí. Excerptovala a komparovala údaje z církevních matrik farností Hrabyně, Staříč a Těrlicko. Nezpracovávala údaje o narozených a uzavřených sňatcích, a proto nemohla stanovit dopad mortalitních krizí a sezonních výkyvů na tyto ukazatele. Z toho důvodu vnímala populační vývoj v 18. stol. ve sledovaných oblastech jako velmi katastrofický.

SKŘÍČILOVÁ, Jana: *Haličané v ostravské průmyslové oblasti do první světové války (populace hornické kolonie jámy Šalamoun)*. Ostrava 1982, 78 s.

Podobně strukturovaná práce jako v případě Jaroslavy Kobylkové. Jana Skříčilová se zaměřila na haličské přistěhovalce do hornické kolonie na Šalamouně na katastru Moravské Ostravy. Autorka rovněž využila sčítací operáty z let 1900 a 1910 a provedla analýzy teritoriálního původu Haličanů podle domovské příslušnosti a místa narození, biologických, kulturních a sociálních struktur (ekonomické aktivity). Podrobněji se věnovala také problému rodiny a nocležníků, např. zjišťovala počet dětí v haličských rodinách v daných okamžicích. V kolonii na Šalamouně se během sledovaných deseti let podstatně proměnila skladba Haličanů podle pohlaví. Zatímco v r. 1900 ještě dominovali muži, v r. 1910 už byl podíl mužů a žen vyrovnanější. Zajímavým rysem byla rychlá asimilace přistěhovalců, protože se v daném období zvýšil počet česky hovořících obyvatel haličského původu.

ŠIMEČKOVÁ, Alena: *Zdravotní poměry v ostravské průmyslové oblasti v 19. století*. Ostrava 1982, 96 s.

Ostravsko prošlo v 19. stol. prudkou industrializací, která zcela změnila životní prostor zdejších obyvatel i přistěhovalců. Alena Šimečková se zajímala o dopad industrializace a průmyslových provozů na zdravotní stav obyvatelstva. Svůj výzkum založila na excerptaci údajů o příčinách úmrtí obyvatel Vítkovic, Moravské Ostravy, Slezské Ostravy a Karviné v církevních matrikách. vytvářela celkový obraz příčin úmrtí, ale také vydělila dělníky profilujících odvětví – hornictví a hutnictví. Zahrnula období 1800–1888. Zvlášť provedla rozbor let zvýšené úmrtnosti. Choroby uváděné v matrikách konzultovala s odborníky a zároveň s nimi navrhla klasifikační schema příčin úmrtí. Na závěr zkonstatovala, že samostatně lze vyčlenit v podstatě jen infekční choroby a příčiny úmrtí dané zevním násilím (neštěstí, úrazy apod.). Tyto příčiny se ve zvýšené míře vyskytovaly především u horníků, kteří navíc podobně jako hutníci trpěli velmi často plicními chorobami.

ŠIMČÁK, Ladislav: *Důsledky napoleonských válek pro vývoj obyvatelstva ve Slezsku*. Ostrava 1983, 86 s.

Ve výzkumu populačních dopadů napoleonských válek se Ladislav Šimčák zaměřil na lokality přímo ovlivněné přechody vojsk. V první fázi tedy zjišťoval směry průchodů vojsk a poté vytypoval slezské farnosti Těrlicko, Hnojník, Bludovice a Hrabyně. Populace těchto farností sledoval v letech 1796–1817. Zkoumal vývoj přirozené měny obyvatelstva se zvláštním zřetelem na úmrtnost a mortalitní krize. Mortalitu rozebíral z hlediska věku a pohlaví zemřelých, či sezonnosti, vše v návaznosti na teze Ludmily Kárníkové. Zjistil velké výkyvy v úmrtnosti a odporoval názoru L. Kárníkové o jiném rázu mortalitních krizí v tomto období oproti době do zrušení nevolnictví. Ke zvlášť výrazným zásahům do vývoje populace patřily průchody vojsk.

ŠIMČÁKOVÁ, Milena: *Důsledky napoleonských válek pro vývoj obyvatelstva severovýchodní Moravy*. Ostrava 1983, 86 s.

Velice podobně strukturovaná studie jako práce Ladislava Šimčáka, ale Milena Šimčáková se zabývala situací na severovýchodní Moravě, což znamenalo farnosti Místek, Staříč a Litultovice. První dvě farnosti se nacházely na trase Těšín – Frýdek – Olomouc a Litultovice byly moravskou enklávou ve Slezsku. Období výzkumu zahrnovalo léta 1786–1817, hlavními tématy přirozená měna s důrazem na úmrtnost a mortalitní krize. Pramennou základnu tvořily církevní matriky. Hlavní podíl na celkovém počtu úmrtí měly v těchto lokalitách děti, ale vyskytly se také krize zasahující dospělou složku obyvatelstva, hlavně „moskalka“ z přelomu l. 1805–1806, která přímo souvisela s průchodem ruských vojsk vracejících se od Slavkova.

HAMBALČÍKOVÁ, Alena: *Historické aspekty urbanizace vybraných zemí Předlitavska v letech 1880–1910*. Ostrava 1984, 101 s.

Práce Aleny Hambalčíkové patřila mezi první pokusy zkoumat specificky problematiku urbanizace a koncentrace obyvatelstva do měst na katedře historie v Ostravě. Autorka vycházela z rakouské statistiky (řady ze sčítání lidu), v níž sledovala zejména údaje o počtu obyvatel ve vybraných zemích Předlitavska (Čechy, Morava, Slezsko, Dolní a Horní Rakousy), o růstu nebo úbytku obyvatel jednotlivých lokalit, pokud to statistiky umožnily, a sociální strukturu obyvatelstva. Zvláště pečlivě si všímala domovních a bytových poměrů. Důraz kladla na změny, které ve sledovaných jevech nastaly v období intenzivní urbanizace 1880–1910. Na příklad v Dolních Rakousech za toto období značně stoupl počet osob na obydlený dům či byt. Poněkud pomalejší růst byl ve Slezsku, zatímco v Čechách nebo na Moravě tento ukazatel spíše stagnoval.

POLOCHOVÁ, Šárka: *Demografická revoluce ve vývoji obyvatelstva zázemí ostravské průmyslové oblasti (na příkladě populace Rychaltic)*. Ostrava 1984, 80 s.

Rychaltice jsou dnes součástí obce Hukvaldy, takže se nacházejí mezi Místkem a Příborem. Autorka zkoumala tuto lokalitu jako součást širšího zázemí ostravské průmyslové oblasti, přičemž se zaměřila na přelom 19. a 20. století. Na základě rozboru církevních matrik sledovala vývoj přirozené měny obyvatelstva v l. 1870–1930. Složitějším úkolem však byla rekonstrukce rodin, kterou postavila za prvé na vzpomínkách informátorů (pamětníků) a za druhé opět na církevních matrikách. Vzpomínky musela konfrontovat s dalšími prameny, protože informátoři si často nezpomněli třeba na sourozence zemřelé v dětském věku. Z matrik sestavila soubor 134 rodin. Sledované období rozdělila do tří etap: 1) do roku 1900, 2) 1900–1918, 3) 1919–1930. Zkoumala změny ve vývoji rodiny v těchto třech etapách a snažila se takto zachytit demografickou revoluci v zemědělské obci v zázemí velké průmyslové aglomerace. Sledovala specifickou plodnost, mezipodrodní intervaly, počet dětí v rodině, délku reprodukčního období apod.

PROKOPOVÁ, Taťána: *Demografická revoluce ve vývoji obyvatelstva zázemí ostravské průmyslové oblasti na příkladu populace Staré Bělé*. Ostrava 1984, 89 s.

Taťána Prokopová se zajímala podobně jako Šárka Polochová o reprodukční změny za demografické revoluce v souvislosti s postupující industrializací. Zkoumala populaci obce Stará Bělá v užším zázemí ostravské průmyslové oblasti v l. 1870–1930. Výsledky chtěla srovnat s rozboru populací Lískovce u Frýdku a Rychaltic. Vycházela z excerpce církevních matrik za vymezené období, sumárních výsledků sčítání obyvatelstva z let 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921 a 1930 a sčítacích archů dochovaných pro Starou Bělou za l. 1900 a 1910. Autorka vyšla ze sčítacích operátů, ze kterých si na karty zanesla jednotlivé rodiny a k nim zjišťovala další údaje z matrik. Vytvořila si reprezentativní soubor, do kterého zařadila především rodiny, jejichž oba manželé pocházeli ze Staré Bělé. Sledovala přirozenou měnu obyvatelstva, ale také samozřejmě délku trvání manželství, počet dětí v manželství, délku reprodukčního období žen, specifickou plodnost žen atd.

ŠILBACHOVÁ, Alena: *Demografická revoluce ve vývoji obyvatelstva zázemí ostravské průmyslové oblasti (na příkladě populace Lískovce)*. Ostrava 1984, 121 s.

Práce Aleny Šilbachové je další v řadě obhájených v tomto roce na téma demografické revoluce a proměny rodiny. Lískovec patřil k zázemí ostravského těžkého průmyslu, zázemí frýdecko-místeckého textilního průmyslu a zároveň k sídlům hutního továrního závodu, protože se zde nacházela Karlova huť (později Válcovny

plechů Frýdek-Místek). Na rozdíl od Taťány Prokopové nebo Šárky Polochové se autorka nemohla opřít o sčítání lidu, protože se pro Lískovec nedochovaly žádné archy z období před 1. světovou válkou. Pracovala tedy s církevními matrikami, na jejichž základě analyzovala vývoj porodnosti, úmrtnosti a sňatečnosti v Lískovci od 30. let 19. stol. do r. 1929. Pro rekonstrukci rodin vyšla z údajů informátorů, od nichž se snažila získat data o skladbě jejich rodiny v co nejdelším časovém záběru. Tyto údaje pak doplňovala na základě dat z církevních matrik. Původní předpoklad o možnosti urychlení metody rekonstrukce rodin L. Henryho tímto způsobem se ovšem nepotvrdil. Základní mezník demografické revoluce zde znamenala až 1. světová válka.

BAŘINOVÁ, Eva: *Populační vývoj obce Hrabové před první světovou válkou*. Ostrava 1985, 72 s.

Historickodemografickou mikroanalýzu obce ležící v blízkosti jádra ostravské průmyslové oblasti založila Eva Bařinová na údajích ze sčítání lidu 1900 a 1910. Srovnávala biologické, kulturní a sociální struktury v těchto dvou letech sčítání a zaměřila se také na otázku migrací, protože Hrabová se nacházela poměrně blízko Vítkovic a mohla sloužit velkému množství dělníků za místo pobytu. Přes poměrně vysokou úroveň přistěhovalectví však obec neztratila český ráz. Dokonce zde pobývalo pouze 1,5% dělníků původem z Haliče. Autorka se domnívala, že Haličané přicházející z východu se většinou usazovali právě spíše ve východní části ostravské aglomerace, kde také bylo více uhelných dolů.

BĚLASTOVÁ, Šárka: *Předpoklady a průběh demografické revoluce v zázemí ostravské průmyslové oblasti (na příkladě vývoje obyvatelstva hrabyňské farnosti)*. Ostrava 1985, 117 s.

Své výzkumy s Ivo Schvanem a Blaženou Wertichovou v rámci SVOČ dotáhla Šárka Bělástová k vytvoření diplomové práce na téma reprodukce obyvatelstva hrabyňské farnosti na Opavsku v období let 1851–1930. Chtěla zachytit postup demografické revoluce v tomto regionu, a proto se zaměřila na vývoj přirozené měny, reprodukce a rodiny. Zvýšenou pozornost věnovala studiu úmrtnosti. Veškerá úmrtí zachycovala samostatně pro jednotlivé lokality farnosti, sledovala sezonnost, mortalitní krize a úmrtnost podle věku a pohlaví. Ve druhé části výzkumu použila metodu rekonstrukce rodin. Zvolila si sondu, kterou tvořila manželství uzavřená v l. 1880–1920 v obci Hrabyně. Podle jejích výzkumů došlo ke snížení hrubé míry porodnosti ve sledované farnosti až v druhém desetiletí 20. stol. Hlavní mezník v demografickém vývoji představovala 1. světová válka.

KUCHAŘOVÁ, Jana: *Vývoj obyvatelstva Janové v letech 1869–1910*. Ostrava 1985, 68 s.

Tato práce se tematicky shodovala s výzkumem průmyslových oblastí, ale Jana Kuchařová zkoumala populaci zemědělské obce v zázemí vsetínské průmyslové

aglomerace, přičemž chtěla dokázat, že Janová se nestala typickým příkladem obce spádové oblasti, protože Vsetín nedosáhl svým průmyslovým rozvojem úrovně Ostravy. Autorka zachytila vývoj biologických, kulturních a sociálních struktur srovnáním sčítání lidu v l. 1869, 1890 a 1910. Zkoumala také teritoriální původ obyvatel obce podle místa narození a domovské příslušnosti.

SCHVAN, Ivo: *Obyvatelstvo Hrabyně a Josefovic před první světovou válkou*. Ostrava 1985, 75 s.

Ivo Schvan si pro svou diplomovou práci zvolil demografickou a sociální analýzu dvou obcí hrabyňské farnosti v bezprostředním zázemí ostravské průmyslové oblasti. Hrabyně byla nejpočetnější a největší lokalitou farnosti, zatímco Josefovice patřily k těm nejmenším. Jako základní pramen použil autor sčítací operáty 1890 a 1910 a také sumáře sčítání obyvatelstva z těchto let. Zpracovával celé populační soubory čítající řádově stovky jednotek (obyvatel). Podle zjištěných dat stanovoval teritoriální původ obyvatelstva, sociální skladbu imigrantů, biologické a kulturní struktury či ekonomickou aktivitu včetně pokusu o třídní strukturu. Obě obce podle jeho zjištění patřily k zemědělskému zázemí ostravského průmyslového jádra, které byly zejména zdrojem pracovních sil. V obou obcích došlo na přelomu 19. a 20. stol. k populačnímu úbytku přes určitý přirozený přírůstek.

STONIŠOVÁ, Ywetta: *Demografický vývoj Pusté Polomi před první světovou válkou*. Ostrava 1985, 85 s.

Demografická analýza obce Pusté Polomi na Opavsku se opírá o rozbor sčítacích operátů z l. 1890 a 1910. Patří ke studiím populačního vývoje širšího zázemí ostravské průmyslové aglomerace, proto se soustředila na období industrializace a vysoké migrace do průmyslového centra. Ywetta Stonišová sledovala obyvatelstvo obce podle teritoriálního původu, jeho biologické, kulturní a sociální struktury. Srovnávala jejich změny za daných dvacet let vývoje. Hlavním zdrojem obživy místních obyvatel zůstalo ve zkoumaném období zemědělství. Podle příslušnosti k odvětví odcházelo v r. 1910 za prací do Ostravy 8,3% obyvatel Pusté Polomi. Podíl osob s domovskou příslušností do obce zde bylo 5x více, než například ve Lhotce u Ostravy (dnes Mariánské Hory).

VAVŘAČOVÁ, Zdeňka: *Demografický vývoj obce Výškovice před 1. světovou válkou*. Ostrava 1985, 86 s.

Problematika zemědělského zázemí ostravské průmyslové oblasti se stala jádrem historikodemografické analýzy obce Výškovice (dnes součást Ostravy). Zdeňka Vavřáčová se opřela ve své práci o jediné dochované sčítání obyvatelstva z r. 1910, na jehož základě zkoumala teritoriální původ obyvatel, biologické, kulturní a sociální struktury. Zjištěné údaje srovnávala s podobnými výzkumy pro další obce zemědělského zázemí ostravské průmyslové oblasti. Podle analýzy sociální struktury místního obyvatelstva zařadila Výškovice k průmyslově-zemědělským obcím.

Obyvatele totiž zlákali blízké Vítkovické železářny a zaměstnanost v průmyslu převážila zemědělskou výrobu.

WERTICHOVÁ, Blažena: *Populační vývoj obyvatelstva hrabyňské farnosti v protostatistickém období*. Ostrava 1985, 131 s.

V souladu s teorií tzv. katastrofického populačního vývoje se Blažena Wertichová zaměřila při výzkumu období 1645–1850 na vývoj úmrtnosti, vlivy mortalitních krizí a sezonní výkyvy. Tuto problematiku sledovala zároveň s vývojem porodnosti a sňatečnosti v hrabyňské farnosti (u Opavy). Provedla také sondu pro metodu rekonstrukce rodiny (léta 1751–1780) a po odstranění osob bez záznamu o úmrtí jí zůstal soubor 100 rodin, na kterém sledovala úroveň plodnosti a skladbu rodiny.

BIALOŇ, Miroslav: *Obyvatelstvo vybraných obcí Těšínska na přelomu 19. a 20. století*. Ostrava 1986, 95 s.

Práce se zaměřila na výzkum populačních a sociálních struktur ve třech obcích Třinecka: Třinci, blízké Vendryni a vzdálenější Písečné (Jablunkovsko) se zohledněním působení velkého hutního komplexu v Třinci. Autor se pokusil rozbořem sčítacích operátů z r. 1900 osvětlit demografickou situaci ve východní části ostravské průmyslové aglomerace v období industrializace. Zjišťoval tedy teritoriální původ obyvatelstva, biologické, kulturní a sociální struktury populací. Použil čárkovací techniku a v případě sociálních struktur Třince metodu reprezentativní části.

OPLETALOVÁ, Renata: *Demografický vývoj obce Ostravice v letech 1795–1930*. Ostrava 1987, 108 s.

Renata Opletalová zkoumala vývoj populace podhorské obce Ostravice. V sousedství této obce se nacházely lokality již historickodemograficky zkoumané v předchozích letech – Čeladná a Frýdlant n. O., takže R. Opletalová navazovala na dřívější studie. Zajímala se o demografickou situaci v této obci v dlouhém 19. stol. v souvislosti s výzkumem širšího zázemí ostravské průmyslové oblasti. Vycházela z excerptce církevních matrik – katolických a evangelických, jejichž údaje doplnila výzkumem sčítání lidu z r. 1910. Sledovala vývoj přirozené měny a pro rok 1910 také biologické, kulturní a socioekonomické struktury. Na podkladě vývoje hrubých měr stanovila za předěl v přechodu k novému demografickému režimu v této populaci 1. světovou válku.

RACHFALÍKOVÁ, Naděžda: *Demografický vývoj obce Bukovec v letech 1795–1930*. Ostrava 1987, 123 s.

Pro Bukovec jako obec na Jablunkovsku platila charakteristika zemědělského zázemí průmyslové oblasti s průmyslovým centrem v Třinci. Naděžda Rachfalíková se tedy zabývala průběhem demografických procesů v této obci za průmyslové

revoluce. Sledovala dlouhé řady počtů narozených, zemřelých, sňatků a vývoje přirozeného přírůstku. Těžiště heuristiky spočívalo v práci s matrikami. S využitím údajů o počtech obyvatel v topografiích a později ve výsledcích sčítání lidu se autorka pokusila zachytit vývoj hrubých měr porodnosti, úmrtnosti a sňatečnosti v daném období. Podrobněji se zajímala o specifické ukazatele úmrtnosti, tzn. sezonnost úmrtí, průměrný věk zemřelých nebo úmrtnost podle věku a pohlaví. Úroveň porodnosti a úmrtnosti klesala v této obci až za 1. světové války, což podle autorky podporuje tezi L. Fialové o opožděném průběhu demografické revoluce ve Slezsku oproti Čechám a Moravě.

STAŇKOVÁ, Vanda: *Vývoj koncentrace a urbanizace obyvatelstva českých zemí na přelomu 19. a 20. století*. Ostrava 1987, 126 s.

Vanda Staňková navázala na výzkum své předchůdkyně Aleny Hambalčíkové na téma urbanizace. Vycházela z rakouské statistiky (řady ze sčítání lidu) a pro léta 1880–1910 zjišťovala pro jednotlivé politické okresy a statutární města počet obydlených a neobydlených domů, počet domácností, obyvatel a v politických okresech i počet sídel. Sídla dělila podle počtu obyvatel do velikostních kategorií. Počítala procentuální zastoupení obyvatelstva venkovských a městských sídel v politických okresech, podílovou míru intenzity populačního růstu a pro hlavní městská centra relativní roční přírůstek, který srovnala se stejným ukazatelem pro jednotlivé země.

ZELNÍČEK, Jaromír: *Vývoj obyvatelstva obce Kobeřic do první světové války*. Ostrava 1987, 122 s.

Období let 1766–1914 si zvolil pro svou demografickou analýzu Jaromír Zelniček. V první části práce do 60. let 19. stol. se věnoval vývoji počtu narozených, zemřelých a sňatků v Kobeřicích na Kravařsku a v druhé do r. 1914 již vypočítával hrubé míry porodnosti, úmrtnosti a sňatečnosti, protože od r. 1871 měl k dispozici údaje o počtech obyvatel z výsledků pruských moderních cenzů. Základním pramenem jeho výzkumu byly církevní matriky. Specificky se autor zabýval především úmrtností. Sledoval úmrtnost podle věkových kategorií, pohlaví, sezonní průběh a demografické krize. Také v Kobeřicích se projevil poslední katastrofický zlom starého režimu – hladová léta poloviny 19. stol. Vysoká úmrtnost byla hlavně v l. 1848 a 1855.

FOJTÍKOVÁ, Hana: *Problém starých lidí v zázemí ostravské průmyslové oblasti ve druhé polovině 19. a počátkem 20. století*. Ostrava 1988, 122 s.

Změny v životě starých lidí v regionu Valašska jako součásti tzv. širší průmyslové oblasti se autorka snažila podchytit na podkladě poměrně rozsáhlé pramenné základny. Vycházela z beletristické tvorby realistických autorů M. Jahna, Č. Kramoliše, O. Kaldy a J. Misárka Slavičinského. Dále přistoupila k excerpci sčítacích operátů obce Zubří pro l. 1880, 1890 a 1910, přičemž sledovala nejen

věkovou strukturu populace, ale i postavení starých lidí v rodině (domácnosti) a majetkovou držbu (držbu nemovitosti, bytové poměry, či chov dobytka). Excerpovala rovněž úmrtní matriky obce Zubří z l. 1866–1913, přičemž se zaměřila na věkovou skupinu 50+. Umně tak zkombinovala krásnou literaturu s prameny statistické povahy a navíc pro bližší pohled na domácnost starších lidí využila pozůstalostních spisů. Další fond „Zdravotní záležitosti ÚO Valašské Meziříčí“ Haně Fojtíkové poskytl poznatky z hygienických a zdravotních poměrů a v neposlední řadě autorka pracovala také s dobovým tiskem.

HLADKÁ, Stanislava: *Demografický vývoj obce Kateřinice v letech 1795–1930*. Ostrava 1988, 183 s.

Obec Kateřinice se nacházela v blízkosti měst Příbor a Kopřivnice. Její obyvatelé byli kovozemědělci a dojížděli za prací do Kopřivnice nebo Vítkovic. Stanislava Hladká se snažila poznat její obyvatelstvo pomocí analýzy církevních matrik a sčítacích operátů z r. 1930. Pracovala agregativní metodou i metodou rekonstrukce rodin a zjišťovala přirozenou měnu obyvatelstva, skladbu rodiny (1870–1930), úlohu migrací, biologické, kulturní a sociální struktury (pro r. 1930). Tyto informace měly osvětlit průběh demografické revoluce v populaci obce širšího zázemí ostravské průmyslové oblasti. Autorka srovnávala průměrné počty narozených dětí v manželstvích v období 1870–1900 a 1901–1930 a zjistila jejich pokles. Sledovala i další jevy, např. délku reprodukčního období.

LITNEROVÁ, Zuzana: *Demografický vývoj Třinecka v letech 1839–1900 na příkladě Třince, Vendryně a Písečné (příspěvek k regionálnímu sledování průběhu demografické revoluce)*. Ostrava 1988, 123 s.

Práce Zuzany Litnerové byla postavena na populacích stejných tří obcí Třinecka jako v případě Miroslava Bialoně, ale Z. Litnerová využila ke svému výzkumu církevních matrik, čímž studii M. Bialoně doplnila o vývoj základních reprodukčních jevů sňatečnosti, porodnosti a úmrtnosti včetně výpočtů hrubých měř přirozené měny. Kromě dynamiky populačního vývoje se autorka zaměřila také na otázku rodiny a použila k tomu metodu rekonstrukce rodiny. Tuto záležitost ovšem zkoumala pouze pro obec Třinec, přičemž vyšla ze sčítání lidu 1900, ze kterého vypsala údaje o všech 370 rodinách a tato data obohatila o údaje z církevních matrik. Podařilo se jí zrekonstruovat 108 třineckých rodin, tzn. 30% celého souboru. Ke zbylým 262 rodinám se vlivem migračních pohybů nepodařilo všechny údaje získat.

NECHVÁTALOVÁ, Jaroslava: *Problém starých lidí v průmyslových centrech Ostravska ve druhé polovině 19. a počátkem 20. století*. Ostrava 1988, 102 s.

Téma Jaroslavy Nechvátalové se poněkud vymyká z ostatních zde zmíněných prací podobně jako práce Hany Fojtíkové. V zásadě se netýká historickodemografického výzkumu, protože autorka pracovala s prameny jiné než statistické

populace. Zabývala se však tématem pro historickou demografii nepochybně důležitým, a proto stojí její studie za zmínku. Při snaze o rekonstrukci života starých lidí ostravské průmyslové oblasti vycházela z beletrie a publicistiky. Snažila se zachytit všechny údaje týkající se starých lidí, jejich uplatnění, bydlení, vzhledu, odívání atd. Opřela se zejména o díla Vojtěcha Martínka (*Černá země, Poslední noc Jakuba Hrona, Črty z Ostravska*), Ladislava Třeneckého, A. M. Tilschové a publicistické zprávy v Odborných listech, Nazdaru, Práci, Ostravici atd.

DÚBRAVOVÁ, Ladislava: *Vývoj úmrtnosti obyvatelstva vybraných farností Místecka v letech 1700–1799*. Ostrava 1990, 102 s.

Autorka analyzovala základní údaje přirozené měny se zvláštním důrazem na rozbor úmrtnosti. Na základě excerpce pohřbů agregativní metodou v církevních matrikách paskovské a staříčské farnosti sledovala vývoj počtů zemřelých, problematiku demografických krizí a sezonních výkyvů, úmrtnost podle věku a pohlaví a pokusila se stanovit dynamiku přirozeného populačního růstu na podkladě vitálního indexu. Pochopitelně musela pro stanovení vitálního indexu excerpovat také matriku křtů. Rozborem demografických krizí zjišťovala platnost teorie tzv. katastrofického populačního vývoje.

HAVLÁSKOVÁ, Milena: *Vývoj úmrtnosti obyvatelstva vybraných farností Frýdečka v letech 1700–1799*. Ostrava 1990, 139 s.

Podobně jako Ladislava Dúbravová se i Milena Havlásková zajímala ve své diplomové práci o vývoj úmrtnosti v období tzv. katastrofického populačního vývoje. Obě autorky si byly navíc blízké teritoriálním vymezením, protože farnosti Frýdečka a Místecka bezprostředně sousedily. Také Milena Havlásková pracovala s církevními matrikami, které zpracovala agregativní metodou a analyzovala vývoj úmrtnosti, demografické krize a sezonní výkyvy, dynamiku přirozeného populačního růstu, úmrtnost podle věku a pohlaví apod. Zvolila si farnosti Bruzovice a Šenov. Za počátek populační exploze v těchto farnostech považovala konec 50. let 18. stol., kdy zde došlo k výraznému vzrůstu počtu narozených. Nekvalitní matriční záznamy v první polovině 18. stol. neumožnily hlubší analýzu kojenecké a dětské úmrtnosti za toto období.

MALUROVÁ, Hana: *Vývoj rodiny v zázemí ostravské průmyslové oblasti v etapě přechodu na novodobý model reprodukčního chování populace*. Ostrava 1991, 143 s.

Metodou rekonstrukce rodin autorka zpracovala matriční záznamy pro populace obcí Čeladná a Háj ve Slezsku za léta 1870–1930 a doplnila údaje ze sčítání obyvatelstva 1900 pro Čeladnou a 1890 a 1910 pro Háj ve Slezsku. Obě obce patřily k širšímu zázemí ostravské průmyslové oblasti, obě měly železniční spojení s Ostravou, ale Čeladná se nacházela v Beskydech, zatímco Háj na Opavsku. Možnost denního dojíždění do Ostravy byla příčinou, proč v těchto obcích nedocházelo

k depopulaci. Zkoumané období se týkalo samozřejmě snahy postihnout průběh demografické revoluce v těchto obcích a srovnat ho. Autorka se zaměřila na otázky sňatečnosti, skladby snoubenců podle rodiště, národnosti a náboženského vyznání a sledovala pochopitelně změny ve struktuře a složení rodiny.

PETRUŠČÁKOVÁ, Sylva: *Zdravotní poměry v ostravské průmyslové oblasti v letech 1880–1918*. Ostrava 1991, 112 s.

Tato diplomová práce navázala na předchozí studii Aleny Šimečkové, z níž přejala klasifikační schema. Autorka vycházela podobně z církevních matrik, ale také z denního tisku, aby mohla nastínit životní podmínky ve sledované oblasti (hygienu, zdravotní péči, sociální poměry). Sledovala úmrtní záznamy v matrikách Vítkovic a Karviné od r. 1880 do r. 1918, studovala příčiny úmrtí a podrobně je rozebrala pro Vítkovice i Karvinou zvláště a poté i srovnala výsledky. V neposlední řadě se ve svém rozboru zaměřila na příčiny úmrtí zaměstnanců určitých profilujících odvětví ostravské průmyslové oblasti, tzn. hornictví a hutnictví. Celkem zpracovala údaje o 23 247 osobách. Mezi příčinami smrti dominovala tuberkulóza a plicní nemoci, ale v případě horníků měly vysoký podíl i úrazy na dolech. Stařecká sešlost byla u horníků a hutníků uváděna jako příčina nemoci velmi zřídka.

RECENZE

Milena LENDEROVÁ – Tomáš JIRÁNEK – Marie MACKOVÁ,
Z dějin české každodennosti. Život v 19. století.

Praha, Univerzita Karlova-Nakladatelství Karolinum 2009, 430 s. ISBN
978-80-246-1683-4.

Pojmy každodennost a dějiny každodennosti nejsou jednoznačné. Jak kdysi napsala Carola Lipp, existuje téměř tolik každodenností jako autorů zabývajících se touto tematikou. Nicméně vcelku se autoři shodují v tom, že dějiny každodennosti jsou dějinami toho, co se v životě lidí neustále vrací, co má repetitivní charakter, co je „všední“, tedy co je opakem svátečnosti, jedinečnosti. Bližší vymezení tohoto pojmu se pak pohybuje mezi dvěma póly. Ten jeden redukuje každodennost především na životní podmínky, ten druhý pak vidí jeho náplň spíše v životní praxi. O tom, co všechno přitom do každodennosti patří, je možno vést nekončnou diskuse.

Práce Mileny Lenderové a jejích spolupracovníků Tomáše Jiráka a Marie Mackové je prvním pokusem o syntetické vylíčení každodennosti určité epochy v naší historiografii, epochy industrializovaného a urbanizovaného devatenáctého století, nebývalé dynamického, v mnoha směrech formujícího sociální struktury a kulturní vzorce, které jsou vlastní i naší době, a zásadně se lišícího od předchozí tradiční, „stavovské“ éry. Z tohoto hlediska je volba devatenáctého století mimořádně vhodná, i když v současnosti existuje tendence omezovat dějiny každodennosti spíše na *zeitgeschichte*, zkoumané zejména na základě orálních pramenů. Z nekončícího řetězce jednotlivých složek každodennosti autoři (spíše bychom ovšem měli napsat autorka, tj. Milena Lenderová, protože její kolegové přispěli každý jen jednou kapitolou napsanou samostatně a jednou společně s hlavní autorkou, jejímž dílem je nepochybně i koncepce celé knihy) vybrali pro českého čtenáře následující: Kniha začíná výkladem o prostředí, v němž se každodenní život odvíjel, tedy o věcech jako byl trh a obchod (rodí se moderní konzumní společnost), bydlení, hygiena a zdraví, oblékání a móda, strava a stravování. Větší část výkladu však zabírá výklad o každodenní praxi. Postupně jsou probírány otázky rodiny a sexuality, dětství a dospívání, spolu s tím i škola, dále život v armádě (T. Jiránek), stáří a smrt, nový fenomén volného času, svátky a slavnosti (autorka této kapitoly M. Macková je si vědoma, že svátek je opakem každodennosti, přesto však považovala za nutné tuto kapitolu zařadit), společenský život (návštěvy, salony, spolky), čtenářské aktivity, tělesná výchova a sport a cestování. Na závěr je pak připojena úvaha Mileny Lenderové o významu kulturních dějin.

Práce vychází především z bohaté a dnes již nepřehledné sekundární literatury, kterou užitečně shrnuje, avšak hojně využívá i pramenů, zejména ego-dokumentů,

především vydaných, ale i archivních. Pro 19. století je ostatně M. Lenderová u nás jejich přední znalkyní. Vzhledem k tomu, že kniha je určena širokému okruhu zájemců o historii, usilují autoři o sdělný sloh, aniž by ale ustoupili od odborné náročnosti. Velký počet pojednávaných problémů ovšem má za následek, že ke každému je řečeno jen to nejpodstatnější, nicméně je to řečeno zasvěceně a s vědomím širších souvislostí. Jen výjimečně se do knihy dostaly některé nepřesnosti, které jsou ale spíše důsledkem chvatné stylizace, nikoliv neznalosti. Tak na str. 259 nepřesná formulace může vzbudit dojem, jako by jmenované kostely s mumifikovanými těly byly vesměs kapucínské, ač tomu tak např. v Klatovech nebo Heřmanově Městci nebylo, podobně je tomu s výčtem filozofických kurzů při gymnáziích (s. 203), které nebyly vždy piaristické (plzeňská filozofie patřila tepelským premonstrátům), jak by se z textu mohlo zdát.

Nemá smysl se dlouze přít o tom, co by v knize ještě mělo být, neboť každodennost je nekonečná. Přesto bych uvedl v tomto směru dvě výhrady. Z lidské každodenní praxe po mém soudu neměla vypadnout práce, nejen z toho důvodu, že byla hlavní náplní každodennosti u základní masy obyvatelstva, ale také proto, že právě v 19. století procházela podstatnými změnami (místo práce v rodinném podniku práce mimo domácnost, dojížďka za prací, mechanizace pracovních úkonů, zánik mnoha domácích pracovních úloh a a vytváření nových, jako byla např. úmorná ženská práce v zemědělství při kultivaci okopanin, a mnoho dalšího). Druhý problém vidím v tom, že v celé knize je předváděna především každodennost městských středních vrstev a podstatně méně každodennost (např. bydlení, strava, zdravotní péče atd.) dělnictva i venkovského obyvatelstva, ačkoliv obojí tvořilo důležitou složku společnosti 19. století a bylo naší historiografií i etnografií studováno velmi pilně. Tyto výzkumy sice byly v minulosti silně poznamenány ideologickými vlivy, nicméně přinesly cenné poznatky, které je škoda přecházet mlčením a nechávat upadnout v zapomenutí. Litovat je třeba i toho, že práce nemá obrazový doprovod, právě pro dějiny každodennosti neobyčejně vhodný, nejen jako ilustrace řečeného, ale i jako pramen umožňující rozšířit interpretaci o nové postupy.

V poslední kapitole se Milena Lenderová pokusila o zamyšlení nad obsahem kulturních dějin a úkolech studia každodennosti u nás. Postupně se zabývá vymezeními pojmu kultura, historií kulturních dějin, historickou antropologií, dějinami každodennosti, historickou demografií a dějinami mentalit, dějinami genderu, novým čtením pramenů a úkoly studia každodennosti u nás. Je to užitečný přehled, dokazující výbornou orientaci autorky v světové historiografii oboru. Ve stručném přehledu samozřejmě nebylo možno rozšiřovat výčet autorů do nekonečna. Přece jen bych ale uvítal zmínku o Karlu Lamprechtovi a německém *methodenstreitu*, stejně tak jako o Pekařovi, nemluvě o Kutnarovi. Bez nich tu přece jen něco chybí.

Knihy M. Lenderové, M. Mackové a T. Jiráňka je nepochybně zdařilá, zaplňuje vážnou mezeru v naší historiografické tvorbě. Je cenná už jen tím, že vymezila

diapazon problémů, které lze pod pojem každodennost řadit, a tím vytvořila východisko pro další diskuse. Setká se nepochybně s velkým čtenářským zájmem, neboť některé kapitoly přináší bohatý soubor informací, které jsou dosud známy jen úzkému kroužku odborníků. Je samozřejmé, že nemohla daný přehled vyčerpát beze zbytku, ostatně sám titul naznačuje, že autorům šlo spíše o výběr nejdůležitějších problémů. Bylo by jen žádoucí, kdyby se u nás ucelenějšího zpracování spíše analytické povahy dostalo i jednotlivým otázkám, o nichž kniha pojednává. Pokud k tomu dá podnět, bude to jen dobře.

Eduard Maur

Dana ŠTEFANOVÁ,

Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen, 1558–1750.

Wien: Verlag für Geschichte und Politik und München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag 2009 (Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien, Band 34). ISBN 978-3-205-77936-0 (Wien), 978-3-486-58743-2 (München).

Výrazné soustředění na dlouho zanedbávaná témata období raného novověku jako dějiny šlechty nebo náboženské dějiny a dějiny církve, které se přirozeně prosadilo po roce 1989, mělo za následek, že tradiční tematika dějin venkovského lidu, která od konce 19. století patřila v české historiografii k nejméně frekventovanějším, na čas ustoupila do pozadí a zejména mezi mladými badateli o ni nebyl příliš velký zájem. Česká historiografie se tím ovšem vyřazovala z možnosti zasáhnout aktivně do diskusí k agrárnímu vývoji v raném novověku, které probíhají v zahraniční historiografii. V oblasti dějin venkova se tak česká historiografie paradoxně po roce 1989 na několik let spíše „vzdálila Evropě“, než aby se k ní opět přiblížila. Teprve v posledních letech se situace začíná měnit a objevují se pozoruhodné práce z dějin venkovského lidu v českých zemích, které snesou srovnání se zahraniční produkcí. Vedle monografií a článků Bronislava Chocholáče, Pavla Himla, Josefa Grulichy nebo Aleny Velkové (a nepublikované disertace Hermanna Zeitlofera, jejíž obsah zná odborná veřejnost jen z četných autorových studií) k nim patří i právě vydaná monografie česko-rakouské historičky Dany Štefanové o dědické praxi, transferu majetku a jednáních prostorech poddaných v „gutsherrschaft“ (Češi bohužel nemají pro tento výraz adekvátní český termín), založená na analýze poměrů na severočeském frýdlanském panství, především v jeho třech vybraných vesnicích.

Práce se dotýká čtyř základních problémů. Po zasvěceném rozboru literatury k otázce periodizace českých agrárních dějin a k otázce tzv. druhého nevolnictví autorka v druhé kapitole podrobuje důkladné analýze vývoj populace a s ním úzce související vývoj sociální struktury na frýdlantském panství, načež v následující

kapitole na základě konšelských a pozemkových knih a register výročních soudů rozebírá otázky majetkového transferu. Soustředění na vybrané tři vsi, zasazené do širšího kontextu jak panství, k němuž patřily, tak i kontextu celozemského a celoevropského, jí umožňuje rozbořením jednotlivých případů transferu podat velmi plastický a fundovaný obraz pojednávané praxe. Ve čtvrté kapitole pak autorka důkladně analyzuje problematiku výměnku a v poslední, páté kapitole, se zabývá pravomocemi a aktivitami vesnické obce.

Kapitola o vývoji sociální struktury spíše jen potvrzuje to, co známe z jiných panství, to jest prohlubující se sociální diferenciaci, zejména růst podružské vrstvy ústící v 18. stol. v rozsáhlou domkářskou kolonizaci. Pro pochopení dalšího výkladu je ale nezbytná. Mimořádně přínosné jsou ovšem hlavně kapitoly následující. Základní otázkou, na kterou Štefanová hledá odpověď, je problém, do jaké míry omezovaly agrární poměry východní střední Evropy a východní Evropy (zemí „na východ od Labe“) rolníky v možnostech jejich samostatného jednání. Odpověď je – v protikladu k řadě paušálních tvrzení v naší i zahraniční literatuře – negativní. Autorka prokazuje, že poddaní zkoumaného teritoria si uchovali po celý raný novověk možnost samostatného disponování s usedlostmi (prodeje, směny, odkazy), spíše jen formálně kontrolovaného vrchnostmi, využívali úvěru atd. Autorka přitom dospívá (stejně jako H. Zeithofer), k závěru, že vlastně není možno o této praxi mluvit jako o dědickém převodu, ale o prodeji, který podléhal všem vlivům pozemkového trhu. V tom se rozchází například s Alicí Velkovou, která proti tomuto tvrzení namítá, že při skutečném prodeji nebyl prodávající omežován při výběru kupce (dědickými pravidly) a mohl volně disponovat se získanými penězi. Myslím, že realitě bližší je pojetí druhé. Ostatně i Dana Štefanová uvádí na jiném místě, že při prodeji mezi příbuznými vystupují jako kupci téměř výlučně přímí potomci, nikoliv vzdálenější příbuzní jako synovci apod. Pokouší se to vysvětlit propleteností příbuzenských vazeb na vsi, ale myslím, že přirozenější je výklad, že při „prodeji“ příbuzným musely být respektovány dědické nároky dětí. Ostatně respektování jejich nároků uznává i ona, i když v jiné souvislosti. Je také sporné, zda dědění na ideální díly skutečně nastolovalo rovnost dědiců, jak soudí autorka. Bylo totiž něco zcela jiného převzít usedlost, jež při dobrém hospodaření mohla přinášet trvalý zisk a jejíž cena zpravidla kopírovala obecný růst cen, a dědický nárok, jehož reálná hodnota se trvale snižovala, navíc vyplácený ve splátkách rozvržených na desetiletí a často vůbec nesplacených. Spornou hodnotu takového podílu nejlépe dokládají jeho časté prodeje za podstatně nižší, zpravidla poloviční cenu, což byla praxe, kterou máme doloženu pro řadu panství. Zcela lze ovšem souhlasit s Danou Štefanovou v jejím závěru, že na jí zkoumaném materiálu lze plně potvrdit tezi VI. Procházkovy, že vzhledem k široké dispoziční pravomoci poddaných vůči jejich nemovitostem nelze mluvit v Čechách raného novověku o nevolnictví, přinejmenším ve vyostřené podobě tohoto pojmu, obvyklé ve starší české historiografii.

V důkladném pojednání o výměnku autorka nejen podrobně dokládá jeho různé varianty, postavení výměnkářů, délku pobytu na výměnku, genderovou diferenciaci, ale také se vyjadřuje k diskutované otázce, zda to byl institut fungující ve vrchnostenském zájmu. Odpovídá spíše negativně. Podobně se staví proti zužování výměnku na pouhé opatření uvnitř rodiny k zajištění jejich starých členů ve stáří a vztahuje jej nikoliv k rodině, ale k nemovitosti, a zdůrazňuje jeho věcný charakter. Její výklad by si měli s užitkem přečíst někteří současní gerontologové, kteří hledají řešení sociálního zabezpečení početně rostoucí stařecké složky populace v návratu tradiční rodiny s výměnkem, údajně se vyznačující větším citovým vztahem ke starším lidem.

Dalším faktem nabourávajícím schematické představy o „Gutsherrschaft“ v zemích východně od Labe je autorkou zjištěný fakt, že rozsáhlé pravomoci na zkoumaném panství udržovala i vesnická obec. Autorka to dokládá především vedením konšelských knih, určených zejména k evidenci pozemkových transakcí, oceňováním poddanských nemovitostí a řešením drobných konfliktů obecními funkcionáři, vlastnictvím obecního majetku a dispozicí s ním. Nepřehlídí, že autonomie obce byla postupně omezována, např. v 15. stol. jí byla na Fýdlantsku odňata nižší soudní pravomoc, nicméně dospívá k přesvědčivému závěru, že obec představovala významnou lokální moc, která dokázala hájit stará poddanská práva a obyčeje proti nejrůznějším subjektům včetně vlastní vrchnosti. Tě přitom přinášela prospěch faktem, že za ni vyřizovala četné úřední povinnosti, které by jinak musela vrchnost zajišťovat svými úředníky, proto vrchnost neusilovala o to její autonomii likvidovat. Na druhé straně byla také ze strany obce v mnoha případech instrumentalizována vrchnostenská moc a autorita. Vztah vrchnosti a obce tak nabývá mnohem komplexnější podoby než ve starší české literatuře, která sice v obecných rysech činnost obce reflektovala, avšak k speciálnímu výzkumu její mnohostranné činnosti nepřistoupila. Na základě svých zjištění týkajících se jak obce, tak i jednotlivých rolníků a jejich majetkových aktivit dospívá autorka k závěru, že rolník i obec si zachovaly rozsáhlý prostor pro samostatné jednání, což podle ní zpochybňuje po léta užívané označení „druhé nevolnictví“, proti němuž se autorka kloní spíše k Procházkovu termínu „zostřené poddanství“. Zároveň zdůrazňuje i rozmanitost poměrů panujících v jednotlivých zemích střední a východní Evropy, jejíž existence byla zmíněným pojmem spíše potlačována.

Práce Dany Štefanové je nepochybně mimořádně cenným příspěvkem k českým agrárním dějinám raného novověku, který v mnoha ohledech otevřel nové cesty. Kromě minuciózního rozboru pramenů, citu pro vypovídací schopnost i zdánlivě marginálních výroků a aktů, promyšleného kladení otázek je třeba ocenit i autorčin vynikající rozhled po zahraniční literatuře. Z ní čerpá nejen metodologické podněty nebo podněty ke kladení vhodných otázek vyplývajících z různých odborných diskusí, které naše agrární historie aý na výjimky ignorovala, ale také rozsáhlý srovnávací materiál, například k dědickému právu, resp. k převodům nemovitostí v různých zemích, k pravomocím vesnických obcí apod. To je něco,

co dosud českým agrárním dějinám chybělo a v tomto směru by se měly v jejich stopách v budoucnu ubírat.

Pokud bych měl připojit některé kritické poznámky, týkají se jen jednotlivin. Autorka nepochybně právem kritizuje starší českou literaturu za malý zřetel k faktům zpochybňujícím tezi o druhém nevolnictví nebo alespoň dokládajícím zásadní teritoriální diference uvnitř oblasti východoevropské *gutsherrschaft*. Řekl bych však, že tato výtka přece jen nerespektuje veškerou českou literaturu, a že zejména vědomí českých specifik v rámci střední a východní Evropy tady existovalo a bylo i prezentováno. Co sám považuji za největší „hřích“ literatury před rokem 1989, byla téměř naprosto chybějící komparace, jež by některé teze, vyslovené spíše jen v náznacích, umožnila prezentovat výrazněji. Za tuto komparaci je nutno D. Štefanové vyslovit nemalý dík. Zároveň je ovšem třeba poznamenat, že taková komparace má i svá úskalí. V našem případě je srovnání autorkou většinou prováděno na základě literatury, která podává o poměrech v jednotlivých oblastech obraz, který je vždy pouze interpretací autorů, kteří často jednotlivé užívané pojmy (např. dědické právo) chápou nestejně nebo některé souvislosti prostě „nevidí“. To může být zavádějící. Jedinou spolehlivou cestou pro budoucnost by byl kolektivní komparativní výzkum předem důkladně připravený, který by vycházel z jednoznačně vymezených teoretických východisek a z jednotného registru otázek. To je ovšem hudba budoucnosti, a proto dík i za to, co D. Štefanová přinesla.

Zásadní otázka ovšem zní, nakolik je možno poměry na Frýdlantsku považovat za typické pro celé Čechy. Frýdlantsko bylo oblastí německé středověké kolonizace, právní vývoj na vesnici tu byl výrazně ovlivněn poměry v Sasku, Horní Lužici a Slezsku. Některé typické rysy, které autorka jmenuje, byly typické právě jen pro jeho širší okolí. Například dědičné rychty, které významně posilovaly autonomii vesnických obcí, existovaly běžně právě jen v severní polovině Čech, stejně jako konšelské knihy. Jinde to byl jev spíše výjimečný. Není asi náhodou, že těžiště povstání roku 1680, při němž hrály velkou úlohu vesnické obce, leželo právě v této oblasti. Z jazykově českých zemědělských oblastí ve středu a na jihu Čech je prakticky neznáme a také do dispozice poddaných s jejich grunty tu více zasahovala vrchnost, například usazovala poddané na gruntech proti jejich vůli nebo za trest apod. Nezpochybňoval bych autorčino konstatování, že jednacím prostorem poddaných jako jednotlivců i členů obce byl v Čechách značně široký, avšak dodal bych otázku, zda tomu tak bylo všude stejnou mírou. To je však věc dalšího bádání.

Ne zcela mohu souhlasit s autorkou v otázce hodnocení konšelských knih. Podle autorky je možno zavedení konšelských knih chápat jako výraz rostoucí kontroly ze strany vrchnosti. Zde bych nevyloučil spíše iniciativu zdola. Konšelské knihy bezpochyby navazují jako na svůj vzor na městské knihy, které se rozšiřují do menších měst a městeček právě v době těsně před objevením prvních konšelských knih. Městské knihy ovšem vznikaly iniciativou zdola, nikoliv od vrchnosti. Podobný vývoj bych očekával i u konšelských knih. Tvrzení na s. 224,

že vedení konšelských knih je možno s jistotou doložit vedle Frýdlantska pro panství Česká Lípa, Liberec, Mimoň a Rumburk, je pak možno doplnit v tom smyslu, že z literatury (Vojtíšek-Vojtíšková) i z edic (Donth) je známe i z dalších severočeských panství, např. Horní Police, Nové Zámky u České Lípy, Stvolínky nebo Jilemnice, a tento výčet zřejmě zdaleka není u konce, stačí si na Googlu najít heslo konšelské knihy. Rozšířit by jistě bylo možno i autorčin výčet autorů, kteří u nás vycházeli z pozemkových knih (autorka jmenuje jen Procházku, Petráně, Tlapáka a Chocholáče s. 15). Není také zcela pravda, že berní rula nezachycuje šlechtice (s. 16). Pokud drželi poddanské usedlosti nebo svobodné dvory, pak jsou v ní evidováni, stejně jako šlechtičtí majitelé panství. Na str. 27 autorka tvrdí, že do roku 1680 byl pro různé projevy odporu u nás používán zásadně pojem povstání a jako příklad uvádí „májové spiknutí 1848“ (zřejmě míní rok 1849). Pro ně se ale termín povstání neužíval, pokud vím, nikdy. Ne zcela bych také souhlasil s její formulací na str. 149 (podobně i na dalších místech), že vdovy dávaly přednost samotě, zatímco vdovci se více ženili. Podle mého vdovám spíše nic jiného nezbyvalo, i když u části z nich nelze vyloučit, že důvodem samoty skutečně byla touha po větší samostatnosti. Nepřesnosti se autorka dopouští tam, kde (s. 168) termín výměnek odvozuje od slova „výjimka“. Ve skutečnosti byl odvozen od zcela jiného slova, totiž „vymínit si“. Podobné drobné nepřesnosti ovšem nejsou časté a rozhodně nesnižují hodnotu autorčiny práce, která by rozhodně neměla chybět v našich odborných knihovnách.

Eduard Maur

Wulf WÄNTIG,
Grenzerfahrungen. Böhmische Exulanten im 17. Jahrhundert.

Konstanz, UVK Verlagsgesellschaft mbH 2007, 662 str. (Konflikte und Kultur-Historische Perspektiven, Bd. 14). ISSN 1437-6083, ISBN 978-3-89669-612-0.

Téma české náboženské emigrace v 17.–18. století prožívá v posledních letech renesanci. Po znamenité práci Lenky Bobkové o pobělohorských emigrantech v Pirně, po celém souboru monografií a statí Edity Štěříkové, jehož těžiště leží v 18. století, a po monografii Alexandra Schunky o přistěhovalcích z Čech v Horní Lužici, se nyní k emigrační problematice přihlásil mladý německý historik Wulf Wäntig rozsáhlou monografií, vycházející z jeho doktorské disertace, jejímž duchovním otcem byl přední reprezentant německé historické antropologie Hans Medick. Za předmět svého výzkumu si autor zvolil průběh rekatolizace na území Šluknovského výběžku (zvaného tehdy „český Nýdrlant“) a následující emigraci z této oblasti, především do bezprostředního sousedství v Sasku a Horní Lužici, v menší míře pak jeho práce přihlíží, spíše na základě literatury, i k emigraci z Krušnohoří a Frýdlantska. Svůj výzkum autor opřel o rozsáhlé výtěžení archiv-

ních pramenů z českých i saských archivů, centrálních i lokálních, a o dokonalou znalost příslušné jak německé, tak i české odborné literatury včetně lokálních vlastivědných monografií ze sledované oblasti. Jeho přístup je mikro-historický a kulturně antropologický. Wántig výborně ovládá teoretické základy obou i rozsáhlou literaturu řešící analogické problémy na jiných místech, z níž čerpá srovnávací materiál i metodologické podněty. Jeho práce je vskutku pozoruhodná. Dokládá, jak teoreticky dobře připraveným ponorem do lokálních poměrů lze podstatně prohloubit a zčásti i korigovat (sám s oblibou mluví derridovsky o dekonstrukci) obecně přijímaný globální obraz pobělohorské rekatolizace i emigrace.

Autor především dokládá, že rekatolizace byla v daném odlehlém území vleklým procesem, v němž se srážely zájmy centra na úspěšné konfesionalizaci země se snahami vrchnosti a jejích úředníků co nejméně ohrozit hospodářskou a populační základnu svých panství, který však narážel i na skutečnost, že sledované území leželo přímo na hranici s luterskou cizinou, s níž byli jeho obyvatelé těsně spojeni nejrůznějšími ekonomickými svazky (zapojení textilní výroby do lužického faktorského systému, dovoz obilí z Lužice do neúrodného „českého Nýdrlandu“ a naopak vývoz dříví opačným směrem aj.) i osobními pouty (četné vzájemné sňatky a kmotrovství nově narozených dětí, klientské vazby), stejně jako geografickými danostmi (existence českých enkláv v Lužici, poloha lužického Seifhennersdorfu přímo na cestě z Rumburka do Warnsdorfu aj.), kde až do pobělohorské rekatolizace běžně působili saští luterští kněží orientovaní na saskou církevní správu a kde existovaly i další důležité vazby (např. shodný jazyk, dlouhodobá existence společné vrchnosti, hlavně za Šlejniců). Proto tu za rekatolizace existovalo trvalé nebezpečí masového přechodu obyvatel do ciziny, ale také výborné podmínky pro skryté působení luterského kléru z blízkého sousedství, přičemž zčásti šlo přímo o duchovní, kteří tu před rokem 1624 působili, důvěrně znali terén i jeho obyvatele.

Výsledkem této situace bylo, že až do poloviny století rekatolizace příliš půdy nezískala. I tam, kde nastoupili katoličtí duchovní, obyvatelé trvali na starých obřadech, na něž byli zvyklí, a odmítali latinské, běžně křtili děti a uzavírali sňatky v sousedních saských a lužických lokalitách a v případě zesílení rekatolizačního tlaku se dočasně nebo trvale uchýlovali na území saského kurfiřta. Například z 3175 kmotrů evidovaných v matrikách pohraničního lužického (luterského) Seifhennersdorfu v letech 1630–1651 pocházelo 471 z „českého Nýdrlandu“, z toho 302 z bezprostředního sousedství, ve Warnsdorfu se v letech 1634–1650 polovina partnerů zapsaných do matrik, kteří pocházeli z jiné obce, rekrutovala z Lužice.

Skutečný nástup rekatolizace nastal až po roce 1650 a s ním nastoupila v padesátých a zčásti ještě v šedesátých letech masová emigrace. Například na nepřilíš velkém rumburském panství evidovali roku 1660 586 osob žijících v emigraci. Jenom z Rumburka odešlo 7% usedlých měšťanů, ze Šluknova dokonce 48%, mimořádně vysoký byl i odchod emigrantů z Warnsdorfu. Nebyli to jen ti, kdo vytrvale vzdorovali konverzi, ale i lidé, kteří oportunisticky přestoupili ke katolicismu

a vyčkávali na další vývoj poměrů, respektive na vhodnou příležitost k odchodu. Emigranti přitom pocházeli ze všech vrstev obyvatelstva. Panství působil jejich odchod značné ztráty, nejen kvůli úbytku pracovní síly, ale také proto, že někteří s sebou odnášeli i svůj majetek, takže se některé domy staly polovičními ruinami, vraceli se pro úrodu, běžně zanechávali v místě původního pobytu nesplacené dluhy. Pro nedostatek osedlých půda zůstávala ležet ladem, ubylo berních poplatníků atd. Emigranti – či podle dobového úzu exulanti – se přitom nejčastěji usazovali přímo v lokalitách na samé hranici, odkud měli svá někdejší bydliště na dohled a kde také existovaly silné osobní vazby, které jim usnadňovaly integraci. To jim ovšem přinášelo i určitá nebezpečí, neboť vrchnosti v Čechách je neváhalo vracet zpět na území svých panství i násilnými vpády do zemí saského kurfiřta. Poměrně značná část emigrantů se ovšem vrátila zpět do Čech dobrovolně, zejména když se jim v exilu nepodařilo ekonomicky zakotvit. Pro většinu byl ale odchod trvalým řešením.

Útěk poddaných vedl k rozsáhlým jednáním mezi saskou a českou stranou, která probíhala jak na úrovni lokální, tak i na úrovni nejvyšší (císař-kurfiřt). Česká strana se přitom odvolávala zejména o předbělohorskou česko-saskou dohodu o vzájemném vydávání zběhlých poddaných. V rozporu s pozdější legendou „ochránce exulantů“ se saský kurfiřt zprvu stavěl k přijímání exulantů z Čech negativně, nejen s ohledem na dobré vztahy k císaři, ale také z obav o zanesení sociálního neklidu do Saska. Teprve roku 1650 změnil zásadně svůj postoj směrem k jednoznačné podpoře vystěhovalců, i v této době však usiloval alespoň o to, aby od hranic přesídlovali hlouběji do vnitrozemí. České vrchnosti se zprvu dále odvolávaly na předbělohorskou dohodu, a když neuspěly, volily jinou taktiku. Zdůrazňovaly, že jejich poddaní útekem porušili slib poddanosti nebo že zanechali v původním bydlišti vysoké dluhy, popíraly náboženskou motivaci útěku (zvláště u těch, kteří již konvertovali ke katolicismu), ale většinou neúspěšně.

Integrace exulantů do nových poměrů byla postupná. Poměrně rychle proběhla integrace exulantů z „Nýdrlantů“ v bezprostředním sousedství Čech, ovšem i zde se jen menšině příchozích podařilo okamžitě zakotvit jako majitelé rolnických usedlostí nebo měšťanských domů, většina jich zůstávala dlouho či trvale v pozici podruhů. K postupné integraci napomohla nejen kulturní blízkost emigrantů, ale také rozvíjející se textilní protoindustrie a s ní spojená rozsáhlá domkářská kolonizace Horní Lužice. Podle Wántiga ovšem příchozí nebyli tvůrci ekonomického rozmachu Lužice, jak se někdy tvrdí, ale jen podpořili proces, který zde již dávno probíhal. Integrace česky mluvících emigrantů v Žitavě probíhala mnohem obtížněji, většinou zůstávali příslušníky nejchudších vrstev a po generace byli nahlíženi jako cizorodá marginální skupina („zlodějská čeládka“), podezřelá jak z odchylek od luterské ortodoxie, tak i z narušování daného sociálního pořádku. Jinak se však postupem doby, ještě před koncem století, situace na hranici „normalizovala“. Hranice se sice stala hranicí dvou náboženských světů, ale dále pokračovaly tradiční ekonomické i osobní kontakty včetně běžného uzavírání

sňatků mezi obyvateli sousedních zemí. Území po obou stranách hranice stále tvořilo v mnoha ohledech jeden celek.

Při studiu nastíněné problematiky autor důsledně uplatňuje historicko-antropologické metody, pokouší se rekonstruovat způsob vnímání dané situace akteřy i motivaci jejich aktivit hromaděním nejrůznějších, často zdánlivě marginálních výpovědí pramenů, nejrůznějších poznámek v matrikách nebo konšelských knihách, výpovědí zachycených v soudních protokolech, argumentů použitých v úřední korespondenci atd. Jednotlivé výpovědi přitom široce kontextualizuje a pokouší se odhalit všechny významové vrstvy těchto výpovědí důkladnou hermeneutikou. Dosahuje tím pozoruhodných výsledků, obraz sledovaných dějů a poměrů je velmi plastický a výmluvný, přitom mnohdy překvapivě koriguje dosavadní interpretace, například o jednoznačně vstřícném přijetí „mučedníků pro víru“ v saském prostředí. Podobně zpochybňuje i výlučně emigrantský původ mnoha saských a lužických osad, s nímž operuje tradice. Pro nedostatek osobních výpovědí ovšem nemůže jednoznačně vyložit obsah náboženských představ, na nichž poddaní trvali a jejichž destrukce je nutila k odchodu z domova. Naznačuje však, že spíše než na člancích víry jim záleželo na jejich vnějších projevech, jako byl křesťní rituál, jejichž rušení chápali jako útok na víru svých předků.

Výsledky Wäntigova výzkumu jsou pozoruhodné, zvolená metoda mu umožnila odhalit často netušené souvislosti a korigovat mnohé zjednodušující soudy. Má ovšem i své nevýhody, rozsah knihy totiž neúměrně vzrostl a obsáhla kontextualizace jednotlivých výpovědí, mnohdy opakující již známá fakta, činí vysoké nároky na čtenářovu pozornost. Možná, že méně by někdy bylo více. I tak však práce nepochybně tvoří důstojný pendant k nedávno vydané Catalanově monografii o kardinálu Harrachovi, kterou cenným způsobem doplňuje. Zatímco hrdina Catalanovy práce spoluvytvářel „velké dějiny“ v centru, recenzovaná práce ukazuje, jak se tyto velké dějiny odrazily a nabyly konkrétní lokální podoby v „malých dějinách“ periferie. Historický demograf pak uvítá kromě výše zmíněných kvantitativních údajů o počtech emigrantů z jednotlivých vsí a jejich usazování za hranicemi i autorův dobře fundovaný postřeh, že odhad celkového počtu pobělohorských emigrantů je za daného stavu vědomostí nemožný, a bohužel musí přitakat i poznání, respektive potvrzení faktu, že pro studium přirozené měny jsou matriky z pohraničních lokalit sousedících s protestantskou zemí nepoužitelné.

Eduard Maur